

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2017

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2017

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Tomus LVII. Fasc. 1

**Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy**

UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2018

Výkonné redaktorky svazku: Blanka Zilynská (Ústav dějin UK a archiv UK, Praha)
Kateřina Schwabiková (Ústav dějin UK a archiv UK, Praha)

Svazek je součástí řešení Programu rozvoje vědních oblastí na UK PROGRES: *Dějiny univerzitní vědy a vzdělanosti*.

Na obálce je použita reprodukce reliéfního portréту vezíra Ptahšepsese, umístěného v kapli jeho hrobky v Abúsíru (foto M. Frouz, archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

<http://www.karolinum.cz/journals/hucp>

© Univerzita Karlova, Praha 2018

ISSN 0323-0562 (Print)

ISSN 2336-5730 (Online)

OBSAH

Články

- 11 Dana Stehlíková, Morové spisy připisované mistru Křišťanovi z Prachatic
35 Emilie Těšínská, Profesor MUDr. Julius Löwy (1885–1944), obor pracovního lékařství
na pražské německé univerzitě a problematika nemocí z povolání
v meziválečném Československu
81 Jan Calta, Stranická historiografie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v letech 1953–1970
105 Věra Dvořáčková, „Bez Havrána si nikdo ani neškrtl.“ Poválečné vztahy katedry českého jazyka
pražské filozofické fakulty a akademického Ústavu pro jazyk český
123 Adéla Jůnová Macková, Vznik Československého egyptologického ústavu.
Střet mezi ČSAV a FF UK

Kronika

- 137 „Reinterpreting Cities“. 13th International Conference on Urban History, 24.–27. 8. 2017,
Helsinki (Josef Kadeřábek)
138 Zpráva o pracovním pobytu ve Výzkumném ústavu pro východní Evropu
při Univerzitě v Brémách /Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen/
(Michal Továrek)

Recenze a zprávy

- 145 Petr Kroupa (ed.), Universitas Ferdinandea (Hedvika Kuchařová)
146 Martina Bečvářová, Matematika na Německé univerzitě v Praze v letech 1882–1945
(Marie Štemberková)

Cizojazyčná shrnutí

- 34 Dana Stehlíková, Magister Christian von Prachatitz zugeschriebene Pestschriften
78 Emilie Těšínská, Professor Dr. med. Julius Löwy (1885–1944), Fachgebiet Arbeitsmedizin
an der Deutschen Universität Prag, und die Problematik der Berufskrankheiten in der
Zwischenkriegs-Tschechoslowakei
79 Emilie Těšínská, Professor MUDr. Julius Löwy (1885–1944), Occupational Medicine
at the German University in Prague and Occupational Diseases
in Interwar Czechoslovakia
102 Jan Calta, Die Parteihistoriographie an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität
in den Jahren 1953–1970
122 Věra Dvořáčková, „Ohne Havránek lief gar nichts.“ Die Nachkriegsbeziehungen
des Lehrstuhls für tschechische Sprache der Prager Philosophischen Fakultät und des Instituts
für tschechische Sprache an der Akademie der Wissenschaften
134 Adéla Jůnová Macková, Die Entstehung des Tschechoslowakischen Ägyptologischen Instituts.
Konfrontation zwischen Akademie und Philosophischer Fakultät der Karlsuniversität

Autoři

Jan Calta, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Věra Dvořáčková, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.

Josef Kadeřábek, Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

Hedvika Kuchařová, Strahovská knihovna, Praha

Adéla Jůnová Macková, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.

Dana Stehlíková, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Marie Štemberková, Praha

Emilie Těšínská, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Michal Továrek, Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

Články

MOROVÉ SPISY PŘIPISOVANÉ MISTRU KŘIŠŤANOVÍ Z PRACHATIC*

DANA STEHLÍKOVÁ

PLAGUE WRITINGS ATTRIBUTED TO MASTER CHRISTIAN OF PRACHATICE

This article compares all of the hitherto identified plague writings (in Latin, Czech, and German) traditionally attributed to Christian of Prachatice (Křišťan z Prachatic, † 1439). It contains an updated list of known copies of the individual texts and some new findings pertaining to the authorship, dating, and mutual relations between versions in the three languages. The appendix brings three different plague writings in Latin, which have been in various manuscripts identified as having been authored by Christian of Prachatice.

Keywords: plague – medieval plague writings – Christian of Prachatice (Křišťan z Prachatic) – medieval manuscripts

DOI: 10.14712/23365730.2018.9

Křišťan z Prachatic († 1439), dlouholetý příslušník a často také zástupce pražské artistické fakulty či celé univerzity, byl i přes svou politickou a pracovní vytíženost poměrně plodným autorem, jak je vidět na Spunarově seznamu dochovaných rukopisů¹ a jak ukazují nové kritické edice, které se podařilo v posledních dvou desetiletích vydat.² Křišťan se zajímal převážně o obory kvadrivia a o medicínu, a právě v rámci jeho lékařských textů se naskytá ještě řada témat, která by měla být důkladněji zpracována.³ Jedním z nich je problematika morových spisů dochovaných pod Křišťanovým jménem, kterou se pokusíme otevřít jak touto drobnou studií, tak edicí dotyčných textů, jež následuje v příloze.

Pod Křišťanovým jménem jsou zatím evidovány tři latinské morové texty, které byly doposud známé vždy v jediném opisu (pořadí uvedeno dle Spunara):⁴

* Článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky 14-06134S „Latinský Herbář Křišťana z Prachatic“.

¹ Pavel SPUNAR, *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, I, Wrocław etc. 1985, s. 123.

² KŘIŠŤAN Z PRACHATIC, *Základy aritmetiky – Algorismus prosaycus*, ed. Zuzana SILAGIOVÁ, Praha 1999; KŘIŠŤAN Z PRACHATIC, *O pouštění krve – De sanguinis minucione*, ed. Hana FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ, Praha 1999; KŘIŠŤAN Z PRACHATIC, *Stavba a užití astrolábu*, edd. Alena HADRAVOVÁ – PETR HADRAVA, Praha 2001. Starší edice uvádí P. SPUNAR, *Repertorium*, I, l. c. O jeho životě a díle píše zatím nejobširněji Alena Hadravová ve zmíněné edici (s. 13–29), kde je i bohatý seznam odborné literatury.

³ Zatím nejdůkladněji se Křišťanovým lékařským spisům věnuje Gustav GELLNER, *Jan Černý a jiní naši lékaři do konce doby jagellovské*, in: *Věstník Královské české společnosti nauk*, tř. 1., roč. 1934, část III, 1935, s. 2–94, 148–153.

⁴ P. SPUNAR, *Repertorium*, I, s. 117–118.

1. *Remedium reportatum*, incipit *In ista peste sive pestilencia non est melius nisi fugere loca pestifera*, Praha, Národní knihovna ČR, IX A 4 (f. 168v^a–169r^a), přelom 14. a 15. století;⁵
2. *Contra pestilenciam consilium magistri Cristanni*, incipit *Primo fugere loca pestilencia*, Brno, Moravská zemská knihovna, Mk 94 (f. 196v–197r), začátek 16. století;⁶
3. *Regimen in pestilencia*, incipit *Quia pestilencie in nostris sepius eveniunt terris*, Bratislava, Slovenská akadémia vied, 392 (f. 94v–95v), 1. polovina 15. století.⁷

Remedium reportatum vyšlo jako jediné z uvedených textů tiskem, a to v rámci Sudhových morových studií, vydávaných řadu let v časopisu *Archiv für Geschichte der Medizin*.⁸ Atribuce Křišťanovi je uvedena v explicitu: *Explicit remedium reportatum per magistrum Cristianum*. Na začátku se tu dává obligátní rada vyhýbat se nakaženým místům, jídlu i pití. Před každým jídlem se má užívat jako antidotum dryák (*tyriaca*) z červené hlíny, díky němuž se jídlo, pokud je nakažené, vyzvrací, poté dryák zvaný *tyriaca magna*; je však nutné se řádně vypotit, ať již v posteli či v teplé koupeli a pot důkladně utřít nahřátou látkou. Následuje recept na protimorové *electuarium* (lektvar) a návod, jak užívat protimorové pilulky mistra Mikuláše.⁹ Na konci čteme krátké poučení o pouštění krve, k němuž má dojít co nejdříve po zjištění nákazy. Hovoří se tu pouze o dvou místech, kde se objevují hlízy – v podpaží a v tříselech. Velmi důležité je, že text doporučuje pouštět žilou vždy na opačné straně těla, než na které se objevila hlíza. Na rozdíl od většiny jiných morových naučení se zde vůbec nehovoří o tom, jaké potraviny se v době moru doporučují k jídlu. Jak Spunar, tak Sudhoff datují zápis rokem 1409. K této dataci se dostaneme později.

Zápis druhého morového pojednání byl pořízen Matyášem Šustem roku 1516 v Novém Městě pražském a je opatřen titulem *Contra pestilenciam consilium magistri Cristanni*.¹⁰ Spunar uvádí rozsah *consilia* až do folia 205v. Konec je však ohlášén celkem jasně slovem *explicit* již na f. 197r a následující pasáže se již moru vůbec netýkají. Obsah *consilia* zcela odpovídá tehdy běžným radám, jeho první část se soustředí na prevenci, druhá na terapii. U flebotomie se zmiňují všechna tři místa, na nichž se hlízy objevovaly (v podpaží, pod ušima, v tříselech). Od konce f. 197r do f. 205v jsou uvedeny převážně recepty na složené léky proti dně, je tu popis několika různých příčin tohoto onemocnění, následuje návod na výrobu čípků, tak zvaná znamení smrti (tj. popis příznaků, podle nichž lze usuzovat, že člověk umírá) a návod na důkladné pročištění trávicího traktu, kdy se má dotyčný zdržovat doma (poblíž „toalety“) dokonce celé dva dny. Odkaz na Křišťana tu již nenacházíme a není tu ani žádná větší souvislost s recepty proti dně a popisem znamení smrti, jak je

⁵ Josef TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, II, Pragae 1906, s. 2; digitální kopie dostupné v databázi <www.manuscriptorium.com> (24. 7. 2017).

⁶ Vladislav DOKOUPIL, *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, Praha 1958, s. 160–163; Adolf PATERA, *Bohemika knížecí dietrichsteinské knihovny v Mikulově*, Praha 1915, s. 46–47; rukopis dostupný rovněž v databázi <www.manuscriptorium.com> (24. 7. 2017). Další dochovaný opis viz níže.

⁷ Július SOPKO, *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach – Codices Latini mediae aevi bibliothecarum Slovaciae*, Martin 1981, s. 149–150, č. 135; také tento kodex je dostupný online: <http://oldbooks.savba.sk/digi/Rkp_zv_392/start.htm> (24. 7. 2017).

⁸ Karl SUDHOFF, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*, VI, *Prager Pesttraktate aus dem 14. und dem Anfange des 15. Jahrhunderts*, Archiv für Geschichte der Medizin (dále AGM) 7, 1913, s. 57–114, zde s. 100–101. Text znovu otištěn v příloze 1.

⁹ Viz níže, pozn. 70.

¹⁰ Edice v příloze 3.

čteme v *Lékařských knížkách*,¹¹ i když ani taková souvislost by nemohla postačovat jako důkaz Křišťanova autorství.¹² Vše ukazuje spíše na jeho přítele a kolegu Albíka z Uničova, protože dole na foliu 203v čteme odkaz na recepty, které lze najít *in Italico et in compendio in registris*. Takovou informaci by si Albík docela dobře mohl poznamenat, neboť studoval v Itálii práva a jistě ho zajímaly i tamější lékařské texty.¹³ Na f. 203r je dále zapsán recept na mast, kterou údajně užíval král Václav, a léčba dny je důležitým tématem v Albíkových regiminech pro Lucemburky (jak pro Václava IV., tak pro Zikmunda Lucemburského).¹⁴ V brněnském rukopisu se navíc dochoval také Albíkův protimorový spisek *Libellus de preservacione a peste*.¹⁵ Spunarově pozornosti uniklo, že opis téhož morového regimína – rovněž s titulem *Contra pestilenciam consilium magistri Cristanni* – našel Bohumil Ryba také v rukopisu strahovském DG IV 13 na f. 70v–71r z 15. století;¹⁶ po něm hned navazují tytéž předpisy proti dně, pouze závěrečná poznámka o dalších receptech *in Italico et in compendio in registris* byla radována (f. 73v), díky brněnskému rukopisu je však text rozluštěitelný.¹⁷

Konečně posledním morovým spisem, který Spunar uvádí, je *Regimen in pestilencia*, dochované v jediném rukopisu, tentokrát datovaném do roku 1430.¹⁸ Opět je tu jasná atribuce *Incipit regimen magistri Cristanni in pestilencia*. I zde se postupuje od profylaxe k terapii, dává se několik možností, jak se chránit pomocí léků a vhodných jídel (rozlišuje se přitom mezi chudými a bohatými, což je v tomto žánru obvyklé), doporučuje se vykuřovat dům, brát protimorové pilulky, dělat důkladnou vnitřní očistu těla, vyjmenovávají se vhodná a nevhodná jídla. Poté se již autor věnuje pouštění žilou, jako doplněk rovněž navrhuje užít dryák a vypotit se. Stejně jako u *Remedia*, také zde se zmiňují pouze dvě místa, kde bývají hlízy (podpaží, třísla). Tento spisek jako jediný rozlišuje mezi denními dobami, kdy se objeví první hlíza – na tom totiž závisí doba, kdy se má pouštět žilou a užívat dryák.

¹¹ Širší veřejnosti je Křišťan znám především díky těmto *Knížkám*. K dispozici je přetisk starého tisku z roku 1553, který vyšel pod názvem *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*, ed. Zdeňka TICHÁ, Praha 1975. Tento tisk je však z větší části tvořen tzv. Jádrem, které se v rukopisné tradici vyskytovalo v širší podobě. Jako *Lékařské knížky Křišťana z Prachatic* je v některých rukopisech označován jiný lékařský sborník, tzv. kompilace neznámého františkána, kterou zhruba reprezentuje edice Alena ČERNÁ (ed.), *Staročeské knihy lékařské*, Brno 2006.

¹² Jsou tu obsahové shody u dvou receptů a znamení smrti dle Galéna. Srov. A. ČERNÁ (ed.), *Staročeské knihy*, s. 86 a 155. O nějaké závislosti tu ale nemůže být řeč. Takové recepty putovaly ze sbírky do sbírky, různé se rozšiřovaly a zestručňovaly, některé jejich ingredience mohly být nahrazovány jinými apod. Pro příbuznost takových textů by tedy měly být nalezeny pádné důkazy.

¹³ Najít tento recept v Albíkových spisech jsem se nepokoušela. Pro poučení o jeho životě a díle viz Milada ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař posledních Lucemburků*, Praha 1999. Aktualizovaný seznam všech zatím známých rukopisů vydal Bernhard SCHNELL, *Albich von Prag. Arzt und Erzbischof im Zeitalter der Hussiten*, in: Václav Bok – Hans-Joachim Behr (Hgg.), *Deutsche Literatur des Mittelalters in und über Böhmen*, II, České Budějovice/Budweis 2002, Hamburg 2004, s. 237–264.

¹⁴ M. ŘÍHOVÁ, *Dvorní lékař*, s. 113, 120.

¹⁵ Spisek vyšel i tiskem: Ivana FIRLOVÁ – Pavla LUTOVSKÁ – Alena SKIPALOVÁ, *Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách (Na základě spisů Albíka z Uničova)*, *Historická demografie* 11, 1987, s. 21–50, zde s. 31–47.

¹⁶ Bohumil RYBA, *Soupis rukopisů Strahovské knihovny Památníku národního písemnictví v Praze*, III, *Strahovské rukopisy DF-DG (č. 1236–1821)*, Praha 1979, s. 402–404.

¹⁷ Rukopisy se liší pouze dvěma různočteními, která v edici uvádím v poznámce pod čarou (viz příloha).

¹⁸ Rok 1430 je uveden na f. 69v (stejnou rukou jako text morového regimína). Na f. 102v je datace 1429 opět stejnou rukou, rok se ale vztahuje spíše ke vzniku daného traktátu než k jeho opisu (*explicit tractatulus... 1429 editus...*). Edice v příloze 2.

Četností rad se tedy blíží *consiliu*, ale každé radě je tu věnováno více prostoru – např. zdůvodněním léčebných postupů nebo vysvětlením jejich účinků.

Všechny tři texty mají samozřejmě jisté obsahové shody. Ty jsou dány tím, že prakticky veškeré morové písemnictví druhé poloviny 14. a první poloviny 15. století vychází z dobrozdání, které vydali mistři pařížské lékařské fakulty v roce 1348 (*Compendium de epidimia per collegium facultatis medicorum parisiis ordinatum*).¹⁹ Tam najdeme poměrně podrobně zpracovány tehdejší názory na příčiny této choroby a doporučení ohledně prevence i léčby.²⁰ Ve většině morových pojednání se např. radí nechodit příliš na veřejnost, především se vyhýbat veřejným lázním, doporučuje se jíst protimorové pilulky, vykuřovat ložnici vonnými bylinami, jíst kyselé potraviny, mít veselou mysl atd. Bez závažných formulačních shod a podobnosti v uspořádání látky nelze tedy na bližší příbuznost textů usuzovat. Z tohoto pařížského dobrozdání potom vychází další důležitý morový text, tzv. *Missum imperatori* (*Contra pestilenciam missum imperatori*) Havla ze Strahova z roku 1371, rukopisně značně rozšířený a velmi oblíbený pro svoji stručnost a přehlednost.²¹ Jeho rady jsou číslovány a texty odtud pocházející zpravidla zachovávají toto číslování, případně přidávají nové očíslované paragrafy do textu i na jeho konec. *Missum imperatori* bylo východiskem nejen pro další latinská zpracování, ale stojí také na počátku tradice morových spisů psaných v němčině, která začíná právě v Praze, jak v poslední době ukazují především Gundolf Keil a Bernhard Schnell.²²

¹⁹ Vydáno bylo několikrát, např. H. Émile RÉBOUIS, *Étude historique et critique sur la peste*, Paris 1888. Dostupné online na <<http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?do=livre&cote=70399>> (24. 7. 2017). Podrobný obsah viz Bernhard SCHNELL, *Prag und die Anfänge der deutschen Pestliteratur im Mittelalter*, in: Ralf G. Päsler – Dietrich Schmidkte, *Deutschsprachige Literatur des Mittelalters im östlichen Europa: Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, Heidelberg 2006, s. 483–501, zde s. 485–488.

²⁰ K tehdejší předstávě o šíření moru podává základní poučení Klaus BERGDOLT, *Pest*, in: Werner E. Geraebek – Bernhard D. Haage – Gundolf Keil – Wolfgang Wegner, *Enzyklopädie Medizingeschichte* (dále EM), III, Berlin – New York 2007, s. 1122–1127, zde také seznam monografií k morové tematice. V českém překladu vyšla monografie Klaus BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002. Z původních českých prací je třeba zmínit Eduard WONDRAK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999. Několik novějších specializovaných monografií o moru uvádí i Milada ŘÍHOVÁ a kol., *Lékaři na dvoře Karla IV. a Jana Lucemburského*, Praha 2010, s. 26, pozn. 95. Pro další literaturu viz také Martin NODL, *Lékař a mor, aneb intelektuál rezignující i bojující*, Listy filologické 124, 2001, s. 252–276, zde s. 260–261, a Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014, s. 27–33.

²¹ Několik různých dokladů vydal Sudhoff, např. Karl SUDHOFF, *Ein weiteres deutsches Pest-Regiment aus dem 14. Jahrhundert und seine lateinische Vorlage, das Prager Sendschreiben „Missum Imperatori“ vom Jahre 1371*, AGM 3, 1910, s. 144–153, zde s. 149–150. Nejlépe je pracovat s edicí u Gloria WERTHMANN-HAAS, *Altdeutsche Übersetzungen des „Prager Sendbriefs“ („Missum imperatori“)*. Auf Grund der Ausgabe von Andreas Rutz neu bearbeitet, Würzburg 1983, s. 30–32, která rozděluje text na 16 paragrafů (jeden paragraf odpovídá jedné větě).

²² Gundolf KEIL, *Der Pest-Brief an die Frau von Plauen in einer ostmitteldeutschen Fassung des Spätmittelalters. Ein Beitrag zur altschlesischen Fachprosa (in Form eines Briefes an den Herausgeber)*, Schlesien. Eine Vierteljahresschrift für Kunst, Wissenschaft und Volkstum 36, 1991, s. 138–145, zde s. 139; též, *Chirurgische Fachprosa des 13. bis 15. Jahrhunderts in Schlesien, Nordmähren und Nordböhmen*, in: R. G. Päsler – D. Schmidkte, *Deutschsprachige Literatur*, s. 387–426; B. SCHNELL, *Prag und die Anfänge*, s. 483–501. Literatura k německy psaným morovým spisům je poměrně bohatá. Základní přehled o nejstarších a nejrozšířenějších textech podává (kromě právě uvedených příspěvků z roku 2006) G. WERTHMANN-HAAS, *Altdeutsche Übersetzungen*, s. 16–30. Vztah mezi nejstaršími německými morovými návodů a *Missum imperatori* je tedy přesně opačný, než uvádí Jana NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do r. 1400*, Praha 2000, s. 226.

Tři dochované latinské morové texty, které jsou Křišťanovi připisovány, jsou od sebe natolik odlišné, že vzbuzují pochybnosti o jednom jediném autorovi. Na druhou stranu ale můžeme počítat s tím, že se Křišťan jako literárně aktivní lékař a jako učitel medicíny k dané problematice nějak vyjádřil, neboť s morem byl konfrontován každý praktikující lékař té doby. Proto také byl tento žánr, označovaný většinou jako morové traktáty²³ či morová regimina, velmi populární. Protimorových návodů bylo tehdy v oběhu nespočetné množství a díky tomu ještě v dnešní době najdeme jejich exempláře bohatě zastoupeny ve všech tradičních evropských knihovnách. Většina z nich samozřejmě nebyla doposud vydána, a proto není tento žánr zatím důkladně zpracován, alespoň v případě textů latinských. Daleko lépe je na tom tzv. *Pestliteratur*, německá pojednání o moru, i když i tam je jejich poznání vzhledem k počtu dochovaných spisů spíše v počátcích.²⁴ Dle Schnella totiž němečtí medievisté, vycházející především z dokladů, které zveřejnil Sudhoff, zatím systematicky nestudovali katalogy českých rukopisných knihoven.²⁵ Je pravděpodobné, že budoucnost přinese mnoho nových zjištění, a již proto zde může být pouze naznačeno, jakým směrem by se bádání mělo prozatím ubírat. Křišťanovské texty by měly být především porovnány se staršími latinskými morovými texty, alespoň s těmi, které byly v Praze prokazatelně dostupné nebo zde mají svůj původ, dále s texty německými – jednak kvůli existenci pojednání zvaného *Theriak-Pesttraktat*, o němž bude ještě řeč,²⁶ a jednak proto, že některá německá regimina byla překládána do latiny,²⁷ a konečně se staročeskými morovými texty, které se zpravidla tradovaly v různých lékařských sbornících (s Křišťanovým jménem se můžeme setkat především v *Jádru* a v tzv. kompilaci neznámého františkána, jak ukázal David Tomíček ve své důkladné excerpci asi tří desítek takových rukopisů).²⁸

I přes značnou nepřehlednost, která asi ještě nadlouho zůstane typickým znakem dochovaných písemných morových památek, a přes jistou šablonovitost v jejich návodech, můžeme přece jen sledovat určité rozdíly. Některé návody jsou zpracované systematicky a čtenář se na začátku dozví, jak je text členěn a podle toho se také dále postupuje (text se zpravidla rozpadá do dvou nebo tří hlavních částí – prevence, léčba, případně příčiny nákazy, prevence, léčba), v rámci prevence se potom někdy postupuje podle *sex res non naturales*, které jsou zapsány v pořadí, na jaké jsme zvyklí u *regimin sanitatis*. Tato důkladná pojednání však nebyla těmi nejrozšířenějšími. Hojně se opisovaly především stručné návody o několika větech, které často jakoukoli systematickostí postrádají. Některé návody začínají terapií a končí prevencí (ve shodě s *Missum imperatori*), jiné postupují přesně opačně (ve shodě s dobrozdáním pařížských mistrů). Další zřetelné rozdíly jsou v radách na pouštění žilou. Nejčastěji vycházejí tyto spisy z reálného stavu, kdy se hlízy objevují na třech místech na těle a tomu také odpovídají tři místa pro pouštění žilou (to je opět zřetelná závislost

²³ Pro řadu těchto drobných pojednání to není přesné označení, neboť se jedná o velmi stručné návody o několika větech, proto Werthmann-Haas užívá název „Kurztaktat“ (G. WERTHMANN-HAAS, *Altdeutsche Übersetzungen*, s. 15).

²⁴ Pro studium tohoto žánru jsou dodnes východiskem vydání Sudhoffova (Karl SUDHOFF, *Ein deutsches Pest-Regiment aus dem 14. Jahrhundert*, AGM 2, 1909, s. 379–383; též, *Ein weiteres deutsches Pest-Regiment; Tz. Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*, I, AGM 4, 1911, s. 191–222, 389–424, a další ročníky téhož časopisu až do roku 1925.

²⁵ B. SCHNELL, *Prag und die Anfänge*, s. 498.

²⁶ K němu G. KEIL, *Chirurgische Fachprosa*, s. 387–426.

²⁷ Keil upozorňuje na případ *Dopisu paní z Plavna* (G. KEIL, *Der Pest-Brief*, s. 138).

²⁸ David TOMÍČEK, *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*, Ústí nad Labem 2009, s. 71–75.

na *Missum imperatori*), případně hovoří pouze o dvou místech na těle pro minuci, a to podle toho, zda je hlíza v horní části těla, či ve spodní (což je ve shodě s pařížským dobrozdáním). Některé texty však vyjmenovávají i řadu jiných míst (prsá, záda), kde ve skutečnosti morové hlízy nevznikají.²⁹ Rozdíl také spočívá v doporučení, zda pouštět krev na stejné straně těla, kde vznikla hlíza, či na straně opačné. Někdy se doporučují vystřídat obě dvě strany v závislosti na vitalitě a věku pacienta. Nejčastěji se setkáme s prvním případem, vycházejícím z *Missum imperatori*. Regimina, která jsou na *Missum imperatori* založena, buď zachovávají jeho číslování, případně ho doplňují, nebo číslování zcela vypouštějí a nechávají rady plynout jednu za druhou. Způsob zpracování i obsah těchto spisů a spisečků je tedy vysoce variabilní, přestože se většina rad opakuje stále dokola. Míra systematickosti a hojnost informací je vždy závislá na cílovém čtenáři, pro kterého byl předpis určen. Dochovaly se převážně prakticky zaměřené předpisy určené pro vzdělané laiky a dále předpisy pro lékaře, nejmenší skupinou jsou odborná pojednání vzešlá z univerzitní výuky, zabývající se touto problematikou na teoretické úrovni (např. metodou scholastických kvestií).

Pro všechny tři křesťanovské texty je charakteristické jejich praktické zaměření. Začínají preventivními opatřeními, teprve poté se vyjadřují k léčbě. Ve flebotomii se věnují pouze reálným místům na těle. Jednotlivé rady nejsou číslovány. Kromě těchto základních ukazatelů jsou ale po formální i obsahové stránce dost odlišné. Formou se vymyká především *Contra pestilenciam consilium* brněnského a strahovského rukopisu, které je velmi stručné a ze všech tří textů má nejbližší k *Missum imperatori*, ve flebotomické části se s ním v podstatě zcela shoduje. Text je kratší než *Missum imperatori*, ale nemusel nutně vzejít přímo z něho, spíše se jedná o stručné výpisky z nějakého jiného naučení, silně závislého na *Missum imperatori*. Právě tento text vzbuzuje největší pochybnost ohledně Křišťanova autorství, a proto jej otiskuji na posledním místě. Podobně banální seznam rad si mohl vypracovat jakýkoli laik. Spunar považuje *Consilium* za jinou recenzi pražského *Remedia*.³⁰ Srovnání obou textů jistě shody vykazuje, především u rady, která praví, co má člověk ráno preventivně pozít, pokud chce jít ven do nakaženého prostředí, nicméně jiné rady *Consilia* jsou zase bližší *Missum imperatori*. Možnost, že by *Consilium* vzniklo zestručněním *Remedia* či naopak *Remedium* rozpracováním *Consilia* můžeme v každém případě vyloučit.

Zbývající dva latinské křesťanovské texty obsahují propracovanější návody, než jaké má Havlův list (a *eo ipso* i *Consilium*). V případě pražského *Remedia* jsou to podrobné návody na pocení, *Regimen* bratislavského kodexu zase zevrubně vysvětluje časový rozvrh pro pouštění žilou a následné užívání dryáku. Tyto pasáže zřejmě odrážejí zkušenosti praktikujícího lékaře. Každý ze spisů je koncipován jinak. *Remedium* se zabývá pouze jedním způsobem, jak se lze chránit před morem, a to je užití správných protilátek ve formě složených léků (*antidota*). *Regimen* naopak nabízí komplexní seznam rad, v němž užívání léků tvoří pouze jednu část. Tento text lze na rozdíl od prvního považovat za ucelené pojednání. Faktické odlišnosti nejsou tak zásadní, že by musely být oba texty s jistotou označeny za dílo dvou různých osob, lze si však představit i autora jediného, který sepsal tyto texty s větším časovým odstupem. Jak vyplývá z následujícího výkladu, kloním se zatím k názoru, že tu

²⁹ Je to typické pro některé německé návody, které byly velmi rozšířené (tzv. *Sendbrief-Aderlaßanhang* a *Dopis paní z Plavna*, B. SCHNELL, *Prag und die Anfänge*, s. 494–495).

³⁰ P. SPUNAR, *Repertorium*, I, s. 118, č. 307.

máme co dělat s autory dvěma a že Křišťan z Prachatic může být autorem pouze bratislavského *Regimina*.

Nyní se však zaměříme především na *Remedium reportatum*, neboť jeho zápis v pražském kodexu IX A 4 si jednak zaslouží komentář a jednak bylo toto pojednání díky Sudhoffově vydání identifikováno německými medievisty jako předloha pro jeden německý překlad. Kodex IX A 4 je jedním z deseti dochovaných svazků Husova stoupence a přítele Šimona z Rokycan (upálen roku 1421).³¹ Do jinak výhradně filozoficky a teologicky orientovaného kodexu si Šimon vlastnoručně zapsal na f. 168v^a až 169v^b krátký exkurz do oblasti medicíny. Dvě strany jsou popsány třemi morovými texty, poslední strana obsahuje lékařské verše. Prvním morovým textem je *Missum imperatori*, druhým je právě *Remedium reportatum* a konečně třetí text je anonymní a podává poučení o pouštění žilou a léčení hlíz, aniž by se o moru nějak výslovně zmiňoval. I tento text vydal Sudhoff.³² Jak jsme již řekli, Sudhoff i Spunar uvádějí jako datum zápisu rok 1409, od Sudhoffa převzal tento údaj zřejmě také Gellner, Šmahel a Nodl.³³ Sudhoff vycházel z marginálního doplňku, který stojí na místě, kde končí *Missum imperatori* a začíná *Remedium reportatum*. Tento marginální doplněk vypadá graficky následovně: *que erant de anno domini M^o CCC^o 9° post festum Sancti Bartholomei*, nikoli tedy *CCCC^o*, a Sudhoff ho přiřadil k začátku Křišťanova *Remedia* za slova *In ista peste sive pestilencia*, kam se velmi dobře hodí a plurál *erant* se tu vzhledem k onomu zdvojenému *peste sive pestilencia* dá tolerovat. Ve skutečnosti však písarská značka jasně ukazuje, že dodatek patří k předchozí větě, která ukončuje *Missum imperatori* odkazem na jeho autora, Havla ze Strahova – *Remedium datum per magistrum Gallum contra apostemata pestilencia*. Marginálii přiřadil písař za adjektivum *pestilencia*, i když je celé vyjádření poněkud neobvyklé. Ještě podivnější je však datování do roku 1309, které musí být nutně chybné, ale je otázkou, v čem ona chyba spočívá. Rok 1409 by jistě vyhovoval, navíc vynechání jednoho století je chyba, s níž se setkáváme u středověkých datací velmi často. Nepodařilo se mi však najít údaje o tom, že by v tomto roce řádl v Praze mor.³⁴ Ke stejnému závěru došel i Nodl, který proto rok 1409 chápe „*pouze jako orientační*“.³⁵ Na f. 196r však čteme dataci do roku 1403 v grafické podobě *14^o3^o*, tj. nula v letopočtu má stejné postavení jako indexové „o“, které má naznačovat koncovku ablativu 1. deklinace. Grafický záznam *M^o CCC^o 9°* můžeme tedy s jistotou číst jako 1390,³⁶ kteréžto datum dobře zapadá i do dalších kodikologických souvislostí. Za prvé si kodex uchovává stále svoji původní vazbu a zmíněná datace 1403 je uvedena na pořadově pozdějším foliu než údajný rok 1409, dle mého názoru však 1390. Za druhé byla větší část kodexu psána na stejném papíře jako jiný Šimonův svazek, který je datován již rokem 1401.³⁷ V roce 1409 tedy zřejmě nevznikl ani Šimonův zápis, natož text v exempláři, který

³¹ Milada SVOBODOVÁ, *Dochované kodexy z knihovny M. Šimona z Rokycan († 1421)*, in: Jitka Radimská (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna – Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles*, České Budějovice 2003, s. 13–30, ke kodexu IX A 4 na s. 24–27.

³² K. SUDHOFF, *Pestschriften*, VI, s. 102–103.

³³ G. GELLNER, *Jan Černý*, s. 65; František ŠMAHEL, *Husitská revoluce, II, Kořeny české reformace*, Praha 1993, s. 23; M. NODL, *Lékař a mor*, s. 262.

³⁴ Srov. M. VOJTOVÁ a kol., *Dějiny československého lékařství, I, Do r. 1740*, Praha 1970, s. 150–151.

³⁵ M. NODL, *Lékař a mor*, s. 262.

³⁶ Rovněž Svobodová četla tento letopočet jako 1409 bez jakéhokoli komentáře, přestože znala podobu datace 1403 (M. SVOBODOVÁ, *Dochované kodexy*, s. 24, 26).

³⁷ Tamtéž, s. 24.

si Šimon opisoval. Důležité je, že v roce 1390 v Praze mor opravdu byl a není vyloučeno, že Havel ze Strahova byl ještě na živu.³⁸ Poslední zprávu o něm máme z roku 1388.³⁹ *Missum imperatori* se datuje sice již do roku 1371, ale další vlna moru, která přišla v roce 1389, jistě podnítila vznik nových opisů. V každém případě se rok uvedený v marginálii vztahuje k *Missum imperatori*, nikoli k *Remedium reportatum*.

I když není pochyb, že explicit *Remedium datum per magistrum Gallum contra apostemata pestilentica* patří k předchozímu *Missum imperatori*, je třeba mu věnovat několik vět. Jeho umístění je totiž matoucí – začíná po skočení *Missum imperatori* na novém řádku a bezprostředně za ním, nikoli až na novém řádku, začíná *Remedium reportatum* slovy *In ista peste*. Nebýt obsahu, graficky vše vypadá tak (včetně užití rubriky), jako by měl být uvozením textu následujícího. Tento dojem dané místo činilo i na humanistického písaře, který zaznamenal obsah kodexu na předním příděšti následujícím způsobem: „... 4° M. Galli *Remedium contra apostemata pestilentica a folio 168 verso usque ad folium 169*, 5° M. Christani *remedium contra Apostemata in folio 169 versum*...“ Údaj o Havlovi zcela jasně vztahoval na Křišťanovo *Remedium reportatum*, které začíná již na 168v^a a které končí nahoře na f. 169r^a. Podobně i moderní popis kodexu, který je k dispozici v databázi Manuscriptorium, chápe tři morové texty jako jedinou obsahovou jednotku, kterou člení na tři části, přičemž věta *Remedium datum per magistrum Gallum* je přiřazena k části druhé, tj. k textu údajně Křišťanovu. Ten je, jak již bylo řečeno, ukončen větou *Explicit remedium reportatum per magistrum Cristianum*. Truhlář vyřešil matoucí atribuci Havlovi elegantně a píše souhrnně o *Remedia contra apostemata pestilentica MM. Galli et Cristanni*.⁴⁰ Zmínka o Havlově autorství však jednoznačně patří k *Missum imperatori*, již proto, že větu na konci druhého morového textu nelze vztáhnout k textu třetímu, jak správně argumentoval Sudhoff.⁴¹ Stejně jako explicit k *Missum imperatori* začíná za textem na samostatném řádku, je za druhým morovým textem explicit o Křišťanovi zapsán rovněž na novém řádku. Písař jen nešťastně začal psát Křišťanovo *Regimen* na stejném řádku, na kterém hovoří o autorovi textu předchozího.

Ačkoli marginální datace do roku 1390 patří k *Missum imperatori*, samozřejmě to neznamená, že ji nelze vztáhnout i na text bezprostředně následující. Tento rok a závěrečné spojení *reportatum per magistrum Cristianum* totiž lákají k různým hypotézám. Spunar i Sudhoff automaticky chápali Křišťana jako autora *Remedia*. Spojení *reportatum per* však ukazuje, že by se mohlo v tomto případě jednat o opis textu, který si Křišťan pořídil v době svých jinak nedoložených, ale předpokládaných studií medicíny. Právě sloveso *reportare* a odtud substantiva *reportaciones* či *reportata* se běžně užívaly pro studentské zápisy z přednášek.⁴² *Remedium reportatum* by tak bylo dílem Křišťanova

³⁸ K jeho osobě naposledy M. ŘÍHOVÁ a kol., *Lékaři*, s. 169–175. Mor z roku 1390 potvrdil výzkum E. Maura (Eduard MAUR, *Mory v Praze 1348–1419 ve světle úmrtnosti farního kléru*, Documenta Pragensia 7, 1987, s. 145–159, zde s. 150, dále srov. Ludmila FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998², kapitola II, *Obyvatelstvo českých zemí ve středověku* od Eduarda Maura, s. 35–73, zde s. 62).

³⁹ M. ŘÍHOVÁ a kol., *Lékaři*, s. 169 a dále 170–171.

⁴⁰ Viz pozn. 5.

⁴¹ K. SUDHOFF, *Pestschriften*, VI, s. 72.

⁴² K pojmům *reportatio*, *reportare* viz např. Jacques VERGER, *Vorlesungs- und Predigtachschrift*, in: Robert-Henri Bautier – Robert Auty u. a. (Hgg.), *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 1997, sl. 1852–1853; Olga WEIJERS, *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Roma 1987, s. 361–365, TÁŽ, *Le maniement du savoir. Pratiques intellectuelles à l'époque des premières universités (XIIIe–XIVe siècles)*, Turnhout 1996, s. 145–152;

učitele. Původní zápis mohl vzniknout v roce 1390, kdy Křišťan ukončil mistrovskou zkouškou studium na artistické fakultě a mohl se hned pustit do studia lékařství.⁴³ Ve svých záznamech (snad šlo o volné listy) mohl mít zapsáno i *Missum imperatori* jakožto základní protimorovou poučku. Šimonova kopie Křišťanových záznamů je nesmírně důležitým dokladem – Šimon jakožto Husův blízký přítel totiž musel osobně znát i Křišťana, a proto je velmi pravděpodobné, že si zápis reportace zapůjčil přímo od něho. Díky tomu je opis prost chyb, které vznikají při delší písemné tradici.⁴⁴ Proto bych raději mluvila o Křišťanově reportaci než o Křišťanově *remediu*. Že jde o zápis z přednášky, by mohla ukazovat jeho torzovitost, respektive specializace pouze na dvě vybraná témata související s morem (užití protiléků a flebotomie).

Naskýtá se otázka, či přednášku mohl Křišťan zapisovat. Sudhoff si povšimnul, že *Remedium reportatum* se nápadně shoduje s jiným morovým textem, *Remedium ... in pestilencia*, které otisknul na základě berlínského rukopisu Lat. Fol. 88, připisujícího *Remedium* mistru Havlovi.⁴⁵ Obě *Remedia* mají místy shodné formulace a stejné je i pořadí jednotlivých rad. Berlínský text je ale stručnější a vypadá jako výtah textu pražského. Docela dobře si lze představit, že *Remedium reportatum* opravdu pochází od Havla ze Strahova. S názorem, že by Křišťan byl Havlovým žákem, se sice v odborné literatuře téměř nesetkáme, výjimka tu však je (bohužel bez odkazu na pramen), a to Spěváčková monografie o Karlu IV., kde se tvrdí, že Havel ze Strahova „*patrně vychoval Křišťana z Prachatic*“.⁴⁶ Chronologické překážky tu zřejmě nejsou – za prvé je docela dobře možné, že Havel byl ještě v roce 1390 naživu, a za druhé, pokud bychom počítali s rokem 1388, po kterém již o něm nemáme zmínku, jako s rokem jeho smrti, nelze vyloučit, že Křišťan chodil na přednášky z medicíny již před skončením svého magisterského studia v roce 1390. Podmínkou pro studium medicíny totiž byl bakalářský stupeň ve studiu *artes*.⁴⁷ Působení Havla ze Strahova na univerzitě je kvůli celkovému nedostatku pramenů k počátkům lékařské fakulty doloženo sice jen pro rok 1371,⁴⁸ je ale nesporné, že zde jako učitel působil dlouhodobě.⁴⁹ K Havlovi lze navíc dodat ještě jednu poznámku: V bratislavském kodexu, který Sudhoff neznal, je

Mariken TEEUWEN, *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Turnhout 2003, s. 333–335, zde další literatura.

⁴³ P. SPUNAR, *Repertorium*, I, s. 116; Karel BERÁNEK, *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348–1622. De facultatis medicae Pragensis initiis*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC-HUCP) 9/2, 1968, s. 44–87, zde s. 77.

⁴⁴ Všechny chyby mohly vzniknout již v první kopii. Trojí dittografie ukazuje na nepozornost písaře. Vážnější chyba je záměna „collacio“ za „collamento“, které zřejmě stálo v předloze. Obě slova vypadají ve zkrácené podobě stejně a záleží pouze na tom, zda písař rozlišuje graficky „c“ a „t“. Nominativ *collacio* zřejmě při psaní zarazil i Šimona, tak podečkoval předložku „de“.

⁴⁵ K. SUDHOFF, *Pestschriften*, VI, s. 71–72. K rukopisu Valentin ROSE, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, II, *Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande*, Dritte Abteilung, Berlin 1905, s. 1088–1098.

⁴⁶ Jiří SPĚVÁČEK, *Karel IV. Život a dílo (1316–1378)*, Praha 1979, s. 377.

⁴⁷ K běžnému postupu studia František ŠMAHEL, *Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419*, AUC-HUCP 20/2, 1980, s. 35–68, zde s. 46; K. BERÁNEK, *O počátcích*, s. 47–49. Šimon sice píše, že Křišťan je *magister*, ale tento údaj se může vztahovat k době, kdy vznikl jeho zápis, nikoli k době, kdy vznikla reportace.

⁴⁸ Srov. F. ŠMAHEL, *Mistři a studenti*, s. 44. V revidovaném otisku téže studie je Havel uveden v tabulce mezi mistry lékařské fakulty v letech 1359–1371, ale v jeho medailonu se píše, že Havlovo působení na univerzitě není doloženo vůbec (in: František ŠMAHEL, *Alma mater Pragensis. Studie k počátkům Univerzity Karlovy*, Praha 2016, s. 138 a 146).

⁴⁹ V pražském prostředí se jednalo o běžnou praxi – královští lékaři současně vyučovali na univerzitě.

bezprostředně za Křišťanovým textem na f. 95v zapsán recept na *electuarium in pestilencia* mistra Havla ze Strahova a týž recept je součástí pražského *Remedium reportatum*.⁵⁰ V berlínském výtahu, kde je *Remedium* připsáno výslovně Havlovi, však recept chybí. Zatím není možno vynášet konečné soudy, tato drobnost jen ukazuje, že křišťanovské morové texty nelze zkoumat bez znalosti jiných pražských latinských morových spisů té doby, především těch, které se dochovaly pod Havlovým a Albíkovým jménem.⁵¹ V rukopisech se totiž morová naučení neobjevují izolovaně, ale bývá jich zpravidla opsáno více za sebou, mnohdy najdeme pohromadě latinské i vernakulární záznamy. Tato situace potom mohla vést k chybně opsaným atribucím.

Jméno Albíka z Uničova nás pozvolna posouvá k německé tradici morových spisů, která se nabaluje na Křišťanovo jméno. Spunar eviduje (jako *dubium*) pouze jeden německy psaný morový spisek, dochovaný ve vídeňském rukopisu Lat. 14545 (Österreichische Nationalbibliothek, f. 5v–12v).⁵² Text opět vydal Sudhoff,⁵³ kterému neušlo, že jeho začátek má svou latinskou paralelu v Albíkově regiminu *Vetularius*, určeném pro Václava IV.⁵⁴ Po této shodné pasáži následuje popis znamení smrti (neshoduje se se znameními v rukopisu Mk 94, ani se staročeskou verzí znamení smrti v *Lékařských knížkách*, které se Křišťanovi připisovaly) a na konci jsou vyjmenovány konkrétní potraviny, jimž se má člověk vyhýbat, uvedeny slovy *Hyr ynne so rothe ich meyster Cristannus*, ale ani u této závěrečné pasáže nenajdeme žádné zásadní shody se třemi křišťanovskými latinskými spisy. Označení *dubium* tu tedy rozhodně zůstává v platnosti.

Zcela odlišný německý protimorový text představuje tzv. *Theriak-Pesttraktat* (psáno též jako *Theriak-Pest-Traktat*),⁵⁵ který německá odborná literatura často uvádí jako Křišťanův (někdy se mluví o ne zcela potvrzeném autorství).⁵⁶ Tento *Morový traktát o dryáku* pojmenoval jeho vydavatel Emil Höring. Název má zdůraznit význam, který toto pojednání připisuje dryáku, a to jak v prevenci, tak v terapii. Höring připravil edici na základě tehdy

⁵⁰ Recept koloval i samostatně, Sudhoff ho našel (jen s drobnými úpravami) zapsaný v jednom wolffenbüttelském rukopisu bezprostředně za morovým regimínem, které odtud přepsal včetně receptu (srov. K. SUDHOFF, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*, XIII, *Ausarbeitungen über die Pest nach der Mitte des 15. Jahrhunderts aus Nieder- und Mitteldeutschland*, AGM 14/1–2, 1922, s. 1–25, zde s. 10). S malými obměnami je recept rovněž na dvou místech jednoho vratislavského rukopisu (K. SUDHOFF, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*, X, *Pesttraktate aus Böhmen, Schlesien und Nachbarbezirken bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, AGM 9, 1916, s. 117–167, zde s. 160 a 163). Příprava léků samotnými lékaři byla v té době zcela běžnou praxí, která je doložena i u mistra Havla (M. ŘÍHOVÁ a kol., *Lékaři*, s. 170).

⁵¹ Jedná se především o *Regimen tempore pestilencie*, dochované jednak jako samostatný spis a jednak jako 9. kapitola regimina pro krále Václava IV. *Vetularius*. Spis koloval v několika různých verzích, o nichž povšechně referují Ivana FIRLOVÁ – Pavla LUTOVSKÁ – Alena SKIPALOVÁ, *Příspěvek k problematice léčení moru v pozdně středověkých Čechách (na základě spisů Albíka z Uničova)*, *Documenta Pragensia* 7/1, 1987, s. 174–192, zde s. 174–175. Spunarovo členění Albíkových morových naučení do tří položek (č. 243, 245, 246) je nevyhovující (srov. P. SPUNAR, *Repertorium*, I, s. 106–107).

⁵² Hermann MENHARDT, *Verzeichnis der altheutschen literarischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, III, Berlin 1961, s. 1367–1368.

⁵³ K. SUDHOFF, *Pestschriften*, VI, s. 104–105, uvádí chybnou signaturu 15545, kterou má patrně odtud i Spunar. Oba rovněž uvádějí jiný – menší – rozsah folií (liší se od sebe navzájem i od údaje v katalogích). Znáám tento text pouze v rozsahu vydaném Sudhoffem.

⁵⁴ Tamtéž, s. 104, pozn. 2.

⁵⁵ G. KEIL, *Chirurgische Fachprosa*, s. 393, 394, 396.

⁵⁶ Základní údaje viz encyklopedická hesla Gundolf KEIL, *Christian von Prachatitz*, in: Kurt Ruh u. a. (Hg.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, I, Berlin – New York 1978, sl. 1222–1223; TÝŽ, *Theriak*, in: EM III, s. 1394; Christoph WEISSER, *Christian von Prachatitz*, in: tamtéž, I, s. 260.

známých čtyř rukopisů.⁵⁷ Poté byly zjištěny ještě tři další doklady, nová plánovaná kritická edice však bohužel nevyšla.⁵⁸ Jelikož nebyl nikde otištěn kompletní seznam všech doposud známých rukopisů a jelikož Spunar toto německé znění vůbec nezmiňuje, vyplátí se podat jejich přehled zde. Dnes je známo deset rukopisů. První čtyři rukopisy jsou zohledněny v Höringově edici, ostatní byly objeveny později (č. 5–7 uvádí G. Werthmann-Haas,⁵⁹ č. 8–10 uvádí B. Schnell se svými spolueditory).⁶⁰

1. München, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 725 (f. 13r–14r), incipit *In dem sterben ist nicht pesser den die stat oder stett zu fliechen do der sterb ist*;⁶¹
2. soukromá sbírka Gerharda Eise (Privatsammlung Eis, Schriesheim u Heidelbergu, cod. 54, f. 10r–11r, dnes ztracený);⁶²
3. Heidelberg, Universitätsbibliothek, cpg. 577, f. 11r–12v;
4. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 18792, f. 179r–180r;⁶³
5. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 17296, f. 84r;
6. München, Universitätsbibliothek, 825, f. 5v–6v;
7. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 198354, f. 27r–28v;
8. München, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 728 (f. 42v–43r);⁶⁴
9. Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. Guelf. 79 Aug. 2°, f. 182v–183v;⁶⁵
10. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 2826 (f. 182v–183v).⁶⁶

Text Höringovy edice dle čtyř rukopisů (v seznamu na prvním místě) a také znění rukopisu vídeňského (znění zbývajících rukopisů neznám) odpovídá latinskému *Remedium reportatum*, tj. máme zde skutečně co dělat se dvěma jazykovými verzemi téhož pojednání. Z jazykových znaků Höring vyvodil, že text mohl vzniknout ve středním Bavorsku nebo ve Švábsku, a protože se tu zmiňují pilulky mistra Mikuláše, kterým má být dle Höringa myšlen lékař Nicolaus vom Schwert působící ve Švábsku (na přelomu 14. a 15. století),

⁵⁷ Emil HÖRING, *Der schwäbische Theriak-Pesttraktat von 1389*, Medizinische Monatsschrift 30, 1976, s. 308–311.

⁵⁸ G. WERTHMAN-HAAS, *Altdeutsche Übersetzungen*, s. 22.

⁵⁹ Tamtéž, s. 22.

⁶⁰ Viz níže u jednotlivých rukopisů.

⁶¹ Karin SCHNEIDER, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Cgm 691-867*. Editio altera, Wiesbaden 1984, s. 147. Incipity ostatních rukopisů neuvádím, většinou nemají velké odchylky.

⁶² K tomuto rukopisu Gerhard Eis, *Meister Alexanders Monatsregeln*, Lychnos. Jahrbuch der schwedischen Gesellschaft für Geschichte der Wissenschaften 1950–1951, s. 104–136, zde s. 111; edice Gerhard Eis (Hg.), *Zur deutschen Pestliteratur des 15. Jahrhunderts*, Medizinische Monatsschrift 6, 1952, s. 321–323 (na základě obou heidelberských rukopisů, jiné Eisovi známy nebyly).

⁶³ K tomuto rukopisu: Gerold HAYER – Bernhard SCHNELL (Hgg.), *Johannes Hartlieb ‚Kräuterbuch‘*, Wiesbaden 2010, s. 41–42.

⁶⁴ K. SCHNEIDER, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Cgm 691-867*, s. 160, k rukopisu také Bernhard SCHNELL – William CROSSGROVE (Hgg.), *Der deutsche Macer: Vulgatafassung. Mit einem Abdruck des lateinischen Macer Floridus „De viribus herbarum“*, Tübingen 2003, s. 192–193.

⁶⁵ *Johannes Hartlieb ‚Kräuterbuch‘*, s. 43–44.

⁶⁶ Rukopis je dostupný online na webových stránkách Österreichische Nationalbibliothek <<http://www.onb.ac.at/>> (24. 7. 2017). Dále k němu *Johannes Hartlieb ‚Kräuterbuch‘*, s. 43. V příslušném katalogu není text uveden jako samostatná jednotka, a není proto dle incipitu dohledatelný (srov. Hermann MENHARDT, *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, I, Berlin 1960, s. 391).

lze vznik textu umístit právě tam.⁶⁷ Höring neměl tušení, že pro tento text existuje latinská předloha připisovaná Křišťanovi z Prachatic, proto jej považoval za původní německé pojednání.⁶⁸ Novější literatura pokládá za místo vzniku německé verze Prahu⁶⁹ a pilulky mistra Mikuláše mají ve skutečnosti svůj původ ve spisu *Antidotarium Nicolai*,⁷⁰ o němž bude řeč níže. Jistý vztah mezi Křišťanovou reportací v němčině, tedy *Morovým traktátem o dryáku*, a švábským lékařem Mikulášem však přece jen existuje – Mikuláš totiž použil tento traktát jako pramen pro svoje vlastní německy psané morové pojednání.⁷¹ Kromě toho našel Gundolf Keil ještě další dva doklady jeho využití. Prvním je jedna z pozdějších redakcí *Dopisu paní z Plavna* (*Brief an die Frau von Plauen*), zapsaná ve vratislavském kodexu I F 334 (f. 299v–300r). Byl sem převzat jeden odstavec, díky němuž lze dle Keila stanovit spodní časovou hranici pro vznik této redakce. Není však jasné, kde tuto hranici vidí, neboť uvádí (bohužel bez udání pramene) rok 1405 jako rok, odkdy se Křišťan začal věnovat spisovatelské činnosti,⁷² a jednak upozorňuje vykřičníkem na datum v názvu Höringova článku (*Der schwäbische Theriak-Pesttraktat von 1389*),⁷³ v němž byl *Theriak-Pesttraktat* kriticky vydán. K těmto rozporuplným údajům se nijak nevyjadřuje. Druhý případ využití německého znění najdeme u Ulricha Rüleina von Kalbe († asi 1523) v jeho morovém pojednání *Underweysung wie man sich tzu der tzeit der pestilenz halten sol*, vydaném tiskem pár let před smrtí autora.⁷⁴ Konečně třetí morové pojednání, které je třeba v rámci tzv. druhého života Křišťanovy reportace zmínit, bylo zapsáno v jednom harburském kodexu, který je dnes rozdělen na kodexy dva (Harburg, Bibliothek der Fürsten Öttingen-Wallenstein, Cod. III 1, 8° 58, a Cod. III 2, 8° 34).⁷⁵ Zde je z větší části opsán *Theriak-Pesttraktat*, ale v závěru text obsahuje změny a další přídavky. Pojednání o pouštění žilou je nahrazeno příslušnou pasáží z *Dopisu paní z Plavna* a na ně navazuje ještě odstavec s dalšími radami a recepty. Zde se původní text reportace uplatnil jako pramen ve větší míře než u předchozích dvou dokladů (tvoří více než polovinu celého pojednání).⁷⁶ Nutno podotknout, že samotný *Dopis paní z Plavna* bývá dokonce někdy Křišťanovi připisován.⁷⁷

Oklikou přes německou verzi se tak dostáváme zpět k dataci Křišťanovy latinské reportace. Vznik německé verze klade Höring, jak již bylo uvedeno, do roku 1389, což vyvozuje

⁶⁷ E. HÖRING, *Der schwäbische Theriak-Pesttraktat*, s. 308. K tomuto lékaři viz Gundolf KEIL, *Nicolaus vom Schwert*, in: EM II, s. 1048–1049. Různé starší pokusy o identifikaci tohoto Mikuláše viz G. EIS, *Zur deutschen Pestliteratur*, s. 322.

⁶⁸ Na tuto skutečnost jej na poslední chvíli upozornil Gundolf Keil a Höring ji již nestihl do úvodu k edici zapracovat (E. HÖRING, *Der schwäbische Theriak-Pesttraktat*, s. 311, pozn. 53).

⁶⁹ Viz pozn. 22.

⁷⁰ G. KEIL, *Nicolaus*, s. 1049.

⁷¹ Tamtéž, s. 1048; G. KEIL, *Chirurgische Fachprosa*, s. 398, pozn. 71.

⁷² G. KEIL, *Der Pest-Brief*, s. 143, pozn. 22.

⁷³ Tamtéž, pozn. 21. Rok 1398, který má Keil, považují za tiskařskou chybu.

⁷⁴ Gundolf KEIL – Johannes – Volker ZIMMERMANN, *„Ein kleiner Leonardo“*, Ulrich Rüleina von Kalbe als Humanist, Mathematiker, Naturwissenschaftler und Arzt, in: Gundolf Keil (Hg.), *Würzburger Fachprosa-Studien. Beiträge zur mittelalterlichen Medizin-, Pharmazie- und Standesgeschichte aus dem Würzburger medizinhistorischen Institut*, Würzburg 1995, s. 228–247, zde s. 232.

⁷⁵ K obsahu rukopisu důkladně Volker ZIMMERMANN, *Rezeption und Rolle der Heilkunde in landessprachigen handschriftlichen Kompendien des Spätmittelalters*, Stuttgart 1986, s. 24–28, na s. 83–84 k příslušnému morovému traktátu, který obsahuje Křišťanovu reportaci.

⁷⁶ Text vydal Zimmermann tamtéž (s. 130–132, k textu samotnému s. 83–84), dává jej do souvislosti s rukopisy heidelberskými, jejichž edici pořídil Eis, ale Höringovu edici neznal a práci Glorie Werthmann-Haas v této souvislosti také necituje, přestože ji k dispozici měl.

⁷⁷ Srov. G. KEIL, *Christian von Prachatzitz*, sl. 1223.

ze závěrečného odstavce, který je tu navíc oproti verzi latinské.⁷⁸ Zde se tvrdí, že mor řádí již čtyřicet dva let. Je otázkou, zda tento překladatel mohl mít povědomí o tom, že se mor v Evropě poprvé objevil v roce 1348. Pokud ano, snad minil buď rok 1389, nebo i rok 1390, o němž byla řeč u latinské verze reportace. Při počítání rozdílu let, uběhnuvších od roku 1348 do roku 1390, lze snadno zapomenout započítat první rok. Spíše se však můžeme domnívat, že počítal s rokem, kdy se morová epidemie objevila v místě, kde žil. Vlna, která začala roku 1348, se na Moravu dostala v roce 1349 a do Čech až 1350, ale nebyla tak ničivá. Daleko silněji potom mor udeřil v roce 1357,⁷⁹ i tento rok mohl tedy překladatel chápat jako počátek epidemie. Všechny rukopisy se navíc v tomto údaji neshodují – vídeňský rukopis 2826 píše pouze o čtyřiceti letech, která uplynula od počátku morové nákazy (f. 183v). Každý nový doklad tedy může přinést nové poznatky.

K jazykovým znakům, které vznik překladu posouvají do Bavorska či Švábska, se musí kompetentně vyjádřit germanisté, jazykové znění některých rukopisů se však výrazně odlišuje od znění vydaného Horingem. Keil i Schnell zmiňují *Theriak-Pesttraktat* vždy v souvislosti s nejstaršími německými morovými spisy, a ty mají svůj původ v pražském prostředí.⁸⁰ Švábské jazykové rysy nemusejí být nutně překvapivé, uvědomíme-li si, že Praha mohla mít jistá pojitka se švábským prostředím např. v osobě Johanna Sueva (Švába) de Monte Leonum (Löwenberg), který na lékařské fakultě v Křišťanově době působil. Oba mistři jsou jmenováni v anonymní rekomendaci, jejíž děkuvný závěr vydal Sudhoff dle jednoho lübeckého rukopisu.⁸¹ Vzhledem k univerzitní dráze Johanna Sueva (Jana Švába), který byl služebně starší než Křišťan (roku 1386 se již objevuje jako *magister in medicina*)⁸² nelze vyloučit, že předtím, než se oba lékaři stali kolegy, byli ve vztahu učitel–žák, jehož produktem mohla být Křišťanova latinská reportace. I tato úvaha, stejně jako možnost, že se jednalo o zápis přednášky Havla ze Strahova, je však ryze hypotetická a nelze ji přisuzovat větší platnost. V této době na lékařské fakultě působila i řada dalších lékařů, pro rok 1388, kdy mohl Křišťan začít se studiem nejdříve, jich je doloženo minimálně pět, pro rok 1390, který je pro začátek jeho lékařského studia pravděpodobnější, víme o čtyřech.⁸³

Čeho si nelze v německé odborné literatuře nevšimnout, je zdůrazňování nezvyklých terapeutických postupů, které se v Křišťanově reportaci objevují. Mluví se o nich samozřejmě v souvislosti s jejím německým překladem, ale ten věrně odráží svou latinskou předlohu. Tato tvrzení se tedy vztahují i na ni. Specifičnost údajně spočívá jednak ve výrazném užití

⁷⁸ Je to jediný přídavek, nemají ho však všechny rukopisy. Jinak německá verze neobsahuje nic, co by současně nebylo součástí verze latinské. Některá místa však byla v německém překladu vypuštěna či zjednodušena. Největší rozdíl spočívá v absenci receptu, který bratislavský rukopis připisuje mistru Havlovi („electuarium pestilenticum secundum magistrum Gallum“) a který je do latinské reportace zahrnut (viz pozn. 50).

⁷⁹ L. FIALOVÁ, *Dějiny*, s. 61 a 62.

⁸⁰ Viz pozn. 22.

⁸¹ K. SUDHOFF, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348, XV, Pesttraktate aus dem östlichen Süddeutschland, Böhmen und Österreich in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts*, AGM 14/5–6, 1923, s. 129–168, zde s. 157: „Nunc venio ad vltimum videlicet ad gracionum actiones... regraciator doctori egregio huius(!) facultatis medicine decano magistro Johanni de Monte Leonis... et deinde regraciator magistro meo reuerendo magistro Christiano de Prachatiz de fauore et promociione multifaria...“ (zachovávám grafickou podobu dle Sudhoffa).

⁸² F. ŠMAHEL, *Mistři a studenti*, s. 58. K němu také František Michálek BARTOŠ, *Proslulý lékař Karlovy university věku Husova*, Jihočeský sborník historický 13, 1940, s. 37.

⁸³ F. ŠMAHEL, *Mistři a studenti*, s. 44.

dryáku (jak k prevenci, tak v terapii), kterým se škodliviny odvádějí z těla ven,⁸⁴ v následném pocení na lůžku či v teplé lázni a důkladném osušení suchou teplou látkou a jednak v pouštění žilou na opačné straně těla, než se nacházejí hlízy.⁸⁵ Pravdou je, že *Missum imperatori* výslovně hovoří o pouštění ze stejné strany těla a o koupání jako prostředku k pocení se nezmiňuje vůbec. Protože velké množství morových naučení vychází právě z Havlova listu, je logické, že se s tímto návodem setkáváme velmi často. Lze však nalézt řadu textů, které více či méně korespondují naopak s předpisy reportace. V pařížském dobrozdání se sice také nedoporučuje koupat se v teplé vodě, nebo aspoň méně často, než je člověk zvyklý (summa 2, tract. 1, cap. 2),⁸⁶ stejně jako se tu nepraví nic o důležitosti pocení, ale dryáku z červené hlínky je přisuzován velký význam (summa 2, tract. 2, cap. 2)⁸⁷ a tzv. velký či pravý dryák je uveden na prvním místě mezi antidoty (tamtéž).⁸⁸ Při pouštění žilou se hovoří o možnosti využít buď jednu, nebo obě paže (summa 2, tract. 2, cap. 1),⁸⁹ připouští se tedy i pouštění žilou na straně opačné. Silný důraz na používání dryáku a protimorových pilulek najdeme např. v druhé části morového traktátu vydaného ve středověké nizozemštině Braekmanem a Dogaerem dle rukopisu pařížské Bibliothèque national (Ms. fr. 9136, f. 372v–374v). Dle editorů vznikly tyto pasáže pod vlivem rad pařížského dobrozdání.⁹⁰ I v korpusu textů, které vydal Sudhoff, najdeme shodné terapeutické postupy – dle regimina dochovaného v mnichovském kodexu clm 259 (f. 180r) se po dryáku má jít do koupele a vypotit se a po koupeli se znovu vypotit.⁹¹ V regiminu rukopisu Národní knihovny I G 23 (f. 160r–160v) se doporučuje pouštět žilou z opačné strany těla, než je hlíza, a také se klade důraz na pocení, i když ne po dryáku, ale po jiném antidotu (princip je ovšem stejný – antidotum odvádí škodliviny z těla ven prostřednictvím pórů).⁹² O pocení se zmiňují i návody lipského rukopisu 1129, jednou týdně ráno na lačno má člověk kvůli prevenci užít dryák a vykoupat se.⁹³ V regiminu dalšího rukopisu Národní knihovny I F 11 se radí provádět flebotomii střídavě na opačné i stejné straně těla.⁹⁴ Můžeme ovšem zůstat v Křišťanově okolí – v Albíkově *De regimine pestilencie* se také dočteme o dryáku a pocení, člověk si má lehnout, dobře se přikrýt a vypotit, po pocení se dobře utřít; krev se má pouštět na opačné straně těla.⁹⁵ Vše to jsou doklady zjištěné spíše náhodou, bez cílené a systematické rešerše. Ve stručnější podobě než v reportaci najdeme tyto předpisy také v bratislavském rukopisu s Křišťanovým *Regimen in pestilencia*. Dle mého názoru nelze tvrdit, že se jedná o léčebný koncept vlastní především Křišťanovi z Prachatic. Spíše by se dalo uvažovat obecně o pražském prostředí – v rámci přednášek na lékařské fakultě se mohl stejné zásady na

⁸⁴ K použití dryáku jako prostředku proti morové nákaze viz především Thomas HOLSTÉ, *Der Theriakkrämer. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Arzneimittelwerbung*, Würzburg 1976, s. 32–38, na s. 38 se zmiňuje *Theriak-Pesttraktat*.

⁸⁵ G. KEIL, *Chirurgische Fachprosa*, s. 398; G. KEIL, *Der Pest-Brief*, s. 145, pozn. 40.

⁸⁶ H. Émile RÉBOUIS, *Étude historique*, s. 102.

⁸⁷ Tamtéž, s. 24, 26.

⁸⁸ Tamtéž, s. 26. Pocení po jeho užití se tu možná nezdůrazňuje jen proto, že se jednalo o rutinní postup.

⁸⁹ Tamtéž, s. 118.

⁹⁰ Willy L. BRAEKMAN – G. DOGAER, *Spätmittelniederländische Pestvorschriften*, in: Gerhard Baader – Gundolf Keil (Hgg.), *Medizin im mittelalterlichen Abendland*, Darmstadt 1982, s. 443–475, zde s. 474.

⁹¹ K. SUDHOFF, *Pestschriften*, VI, s. 62.

⁹² Tamtéž, s. 74.

⁹³ Tamtéž, s. 76, 77.

⁹⁴ Tamtéž, s. 81.

⁹⁵ Tamtéž, s. 93; dle jiných rukopisů vydaly I. FIRLOVÁ – P. LUTOVSKÁ – A. SKIPALOVÁ, *Příspěvek k léčení moru*, s. 39, 40, 41, srov. Také TYTÉŽ, *Příspěvek k problematice léčení moru*, s. 179.

přelomu 80. a 90. let 14. století naučit od svého učitele jak Albík,⁹⁶ tak Křišťan, kteří mohli lékařskou fakultu navštěvovat ve stejné době, a oba je dále propagovali.

K bližšímu poznání tří křišťanovských morových textů psaných latinsky nepochybně přispěje jejich zařazení do kontextu staročeských morových naučení. V odborné literatuře doposud nebyla těmto souvislostem věnována větší pozornost, známo je v podstatě jen to, co nabízí Spunarův seznam. Na tomto místě opět půjde jen o revizi a aktualizaci tohoto seznamu na základě dostupné odborné literatury. Rukopisy se staročeskými morovými texty uvádí Spunar jednak u pražského *Remedia* (u brněnského *Consilia* a bratislavského *Regimina* neznal překlady žádné), a jednak mezi staročeskými spisy Křišťana z Prachatic, u nichž paralelu k latinským textům nenašel. Začneme tedy se skupinou čtyř staročeských rukopisů, vyjmenovaných u latinského *Remedia* v domnění, že se jedná o jeho překlady. Všechny obsahují tzv. *Zprávu proti šelmovému času*, která vyšla dvakrát tiskem – nejprve ve *Výboru z české literatury doby husitské*⁹⁷ (zde pod Křišťanovým jménem), a poté v edici *Staročeské knihy lékařské* A. Černé (jako součást tzv. kompilace neznámého františkána).⁹⁸ Tato iuxtapozice v *Repertoriu* je však mylná a Křišťanovi jsou tak připisovány výroky a návody, jež od něho nepocházejí. Z premisy, že Křišťan je autorem *Zprávy* vycházeli v poslední době např. Gojda⁹⁹ či Nodl, který sice pro svou antropologicky zaměřenou studii čerpal primárně ze *Zprávy*, ale jak z jeho textu vyplývá, znal i znění latinského *Remedia*.¹⁰⁰ Tím více udivuje, že si nepovšimnul zásadních rozdílů mezi oběma texty. Samotná *Zpráva proti šelmovému času* totiž není překladem ani volným zpracováním *Remedia*, ač tu drobné obsahové shody jsou.¹⁰¹ Jedná se o dvě různá pojednání. *Zpráva* navíc obsahuje radu, že se má užívat „prach mistra Křišťana“, což samo o sobě svědčí o tom, že jako celek od Křišťana nepochází. Rovněž s *Consiliem* a bratislavským *Regiminem* nemá tato *Zpráva* závažnější shody. Spolu se *Zprávou* se ve sborníku neznámého františkána tradoval i jiný morový text, který bývá nadepsán *Když jest mor v které krajině, kterak máš živ býti, tyto věci zachovávaj...* (incipit *Najprvé aby se varoval těch miest, kdež mor jest*).¹⁰² Ani ten nelze klást do souvislosti s křišťanovskými latinskými naučeními. Jak *Zpráva proti šelmovému času*, tak *Když jest mor v krajině* rozpracovávají rady z *Missum imperatori* (druhý z textů má k Havlovu listu blíže). Většina těchto doplňkových informací obsahově vychází z pařížského dobrozdání, i když to jistě nebylo přímým pramenem. Zajímavá je shoda

⁹⁶ Albík byl sice o pár let starší, ale v druhé polovině 90. let studoval ještě práva. Lékařskou fakultu navštěvoval zřejmě v letech 1389–1394 (srov. přehled M. ŘíHOVÁ, *Dvorní lékař*, s. 23). Gerhard Eis se domníval, že Albík byl Křišťanovým učitelem, a proto je Křišťanovo morové regimen závislé na příbuzném spisu Albíkově (Gerhard Eis, *Die sudetendeutsche Literatur des Mittelalters*, in: Týž, *Kleine Schriften zur altheutschen weltlichen Dichtung*, Amsterdam 1979, s. 409–458, zde s. 443).

⁹⁷ Bohuslav HAVRÁNEK – Jiří DAŇHELKA – Josef HRABÁK (edd.), *Výbor z české literatury doby husitské*, II, Praha 1964, s. 574–575.

⁹⁸ A. ČERNÁ (ed.), *Staročeské knihy*, s. 35–36. Ne všechny rukopisy však obsahují totožné znění, jak upozornila Bedřiška WIZDÁLKOVÁ, *Glosy na okraj Lékařských knih mistra Křišťana*, in: Pavel R. Pokorný (ed.), *Pocta dr. Emmě Urbánkové*, Praha 1979, s. 475–503, zde s. 479, mluví zde ještě navíc o rukopisu Národní knihovny IV G 9 a o rukopisu Roudnické Lobkowiczské knihovny v Nelahozevsi VI Fe 7, které Spunar v této souvislosti neviduje. Rovněž M. VOJTOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 131 a 132, považuje *Zprávu* za součást františkánova sborníku a do souvislosti s Křišťanem ji nedává.

⁹⁹ Jan GOJDA, *Černá smrt v českých zemích ve středověku*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, 3. lékařská fakulta, Praha 2009.

¹⁰⁰ M. NODL, *Lékař a mor*, s. 259–273.

¹⁰¹ Tuto chybnou informaci má i E. WONDRAK, *Historie moru*, s. 25.

¹⁰² Edice A. ČERNÁ (ed.), *Staročeské knihy*, s. 37–38.

v doporučení *Zprávy*, že člověk má užívat dryák a po něm se vypotit. Toto doporučení, jak jsme již řekli, bylo v Praze zřejmě oblíbené. O přímé závislosti *Zprávy* na latinských křišťanovských textech však samo o sobě svědčit nemůže. Tím samozřejmě není řečeno, že by zmíněné staročeské památky nemohly od Křišťana pocházet alespoň vzdáleně, případně v některých svých částech, jeho autorství je tu však nanejvýš pochybné a bylo by třeba ho podpořit validními důkazy.

Nechme stranou dva ze čtyř Spunarových staročeských rukopisů, a to ty, které obsahují sborník neznámého františkána.¹⁰³ Z hlediska dochovaných latinských morových textů jsou daleko zajímavější zbývající dva rukopisy – rukopis B 1497 krakovské Knihovny Muzea Czartoryských¹⁰⁴ a rukopis pražské Knihovny Národního muzea II H 4. Tyto rukopisy obsahují nejen *Zprávu proti šelmovému času*, ale ještě jiný morový text, uvozený nadpisem *Tuto znamenaj dobré kusy lékařské, když lidé mrú na hlízy* (v krakovském rukopisu se jedná o s. 135–142, v pražském o s. 481–487). Toto naučení, jehož vlastní incipit zní *Poněvadž často mor v našich zemích bývá*, ponechal Spunar jako samostatnou položku mezi Křišťanovými staročeskými spisy s údajem *auctor operis incertus* a zaznamenává k ní jednak rukopis knížat Czartoryských a jednak rukopis olomoucké kapituly č. 300 (f. 287v–288v). Uniklo mu tedy, že týž text je zapsán v rukopisu muzejním II H 4,¹⁰⁵ ale především jej nespojil s Křišťanovým latinským *Regiminem* bratislavského kodexu, které bylo nepochybně podkladem pro tento staročeský, a nutno říci poměrně věrný překlad. Pokud přijmeme bratislavskou atribuci, v uvedených třech staročeských kodexech se nám dochovalo skutečné Křišťanovo dílko, což u většiny českých lékařských textů, které se s jeho jménem tradovaly, říci nemůžeme.

Jak v krakovském, tak v muzejním rukopisu následují ihned za morovým regiminem ještě recepty uvozené nadpisem *Toto lékařství mistr Křišťan jest vydal proti neduhu svrchnímu a zprávu učinil, jakž jest psáno*. U Spunara je najdeme pod č. 321 *Recepty, recepta, remedia*.¹⁰⁶ Ukázka z textu vyšla spolu se *Zprávou proti šelmovému času* ve *Výboru z české literatury doby husitské* dle muzejního rukopisu, kde k ní byl editory doplněn titul *Rady proti moru*.¹⁰⁷ Obsah níže uvedených návodů však v ničem nenapovídá, že by se měly týkat stravování v době moru. Již v úvodní pasáži, která vyšla tiskem, se píše „v tvé krmě kaž klásti a vařiti petružel pro kámen“¹⁰⁸ a také dále je velká část receptů uvozena slovy „proti kameni“. Některé ingredience úvodní pasáže se sice považovaly za účinné i v boji proti morové nákaze (ocet, zázvor), ale jako celek se tato doporučení vůbec neshodují s běžnými protimorovými opatřeními. Jedná se o běžná dietetická doporučení, která od Křišťana nepocházejí. Zápis, který se odvolává na *svrchní neduh*, neměl být ve skutečnosti nadpisem pro tyto recepty, ale byl původně explicitem k předchozímu morovému regiminu, které máme i v jeho latinské verzi potvrzeno jako Křišťanovo, a teprve v delší opisovačské tradici byl mylně interpretován jako uvození textu následujícího.

¹⁰³ Jedná se o rukopisy pražské Národní knihovny XVII B 18 a XVII D 10, další viz A. ČERNÁ (ed.), *Staročeské knihy*, s. 378, a Alena M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, Praha 2009, s. 165–166.

¹⁰⁴ K jeho obsahu podrobně Alena M. ČERNÁ, *Český lékařský rukopis ze sbírky knížat Czartoryských*, Slovo a slovesnost 70/2, 2009, s. 113–127.

¹⁰⁵ Na shody mezi oběma kodexy upozornila A. M. ČERNÁ, *Český lékařský rukopis*, s. 116–117. Muzejní kodex je dle ní opisem krakovského, ať již přímým, či nepřímým.

¹⁰⁶ P. SPUNAR, *Repertorium*, I, s. 121.

¹⁰⁷ B. HAVRÁNEK – J. DAŇHELKA – J. HRABÁK (edd.), *Výbor*, II, s. 576–577.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 576.

Jestliže se zpětně podíváme na Spunarův seznam latinských morových pojednání, která jsou v rukopisech připsána tomuto *velkému mudrci a lékaři*,¹⁰⁹ mnoho položek v něm nezůstalo. *Consilium* je třeba přiřadit k velkému množství receptů, které kolovaly pod Křišťanovým jménem v době, kdy bylo opředeno velkou slávou a kdy se takovou atribucí měl podpořit význam daného receptu. O autorství praktikujícího lékaře se v tomto případě vzhledem ke stručnosti a jednoduchosti návodu dá důvodně pochybovat. Pražské *Remedium reportatum* lze považovat za zápis, který si Křišťan pořídil za svých studií medicíny, a to především díky skutečnosti, že jeho opis vytvořil Šimon z Rokycan, Husův a jistě i Křišťanův přítel, který musel znát okolnosti vzniku *Remedia*. Reportace kolovala také v německém překladu, a to jak pod jménem domnělého autora, tak i anonymně. Zda všechny dochované rukopisy obsahují týž překlad, bude třeba ověřit, potřebná je také nová edice textu na základě nedávno zjištěných rukopisů. Český překlad *Remedia* zatím není znám, tzv. *Zprávu proti šelmovému času* za něj nelze považovat v žádné z jejich redakcí, které se dochovaly.¹¹⁰ Bratislavské *Regimen* by jako jediné v sobě snad mohlo uchovávat duševní vlastnictví Křišťana z Prachatic. Kodex je prokazatelně českého¹¹¹ původu a najdeme v něm dataci do roku 1429 a 1430,¹¹² což jsou roky, které se v kopiích Křišťanových spisů objevují nápadně často, někdy doplněné o lokaci do Jindřichova Hradce (např. jen u spisu *De sanguinis minucione* je toto datum zapsáno hned v pěti kodexech).¹¹³ Je téměř jisté, že Křišťan se v době svého pobytu mimo Prahu v letech 1427–1429¹¹⁴ intenzivně věnoval spisovatelské činnosti, případně podněcoval vznik nových opisů svých starších odborných pojednání. Pro uznání autenticity tohoto textu může hovořit také fakt, že flebotomická pasáž je obohacena o informace, které upřesňují dobu, kdy se má pouštět žilou v závislosti na době nástupu první hlízy. Jedná se sice o povšechné poučení určené pro laiky, ale i z této povšechnosti vysvítají zkušenosti skutečného lékaře, které nejsou samozřejmou součástí morových spisů tohoto rozsahu a určení. Následné doporučení ohledně dryáku a důkladného vypocení pacienta jsou pak plně ve shodě s tím, co se Křišťan naučil za svých studií. Výše zmíněný Havlův recept, který je na závěr k textu připojen, se sem mohl dostat rovněž z Křišťanovy iniciativy, neboť je součástí pražské reportace. Český překlad *Regimina* se dochoval minimálně ve třech rukopisech.¹¹⁵

Je jisté, že systematický průzkum středoevropských rukopisných knihoven přinese řadu nových poznatků ke všem třem křišťanovským textům. Lze předpokládat, že budou nalezeny další zápisy verze německé a staročeské, případně texty z nich odvozené. Problémem je především počet dochovaných písemných památek, neboť jak praví Bernhard Schnell, „*im Grunde gibt es im 15. Jahrhundert kaum eine medizinische Handschrift, in der nicht auch eine Pestschrift tradiert ist*“.¹¹⁶

¹⁰⁹ Tak o Křišťanovi mluví strahovský rukopis DA IV 6, f. 78v.

¹¹⁰ Srov. B. WIŽDÁLKOVÁ, *Glosy na okraj*, s. 49.

¹¹¹ Obsahuje mj. velmi zajímavé pojednání o štěpování stromů, kde se mluví o několika lokalitách Čech a Moravy.

¹¹² Viz pozn. 18.

¹¹³ KŘIŠŤAN Z PRACHATIC, *O pouštění krve*, s. XLVII–XLVIII.

¹¹⁴ F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce*, III, s. 118 a 216.

¹¹⁵ Kritická edice zatím pořizena nebyla, pro základní představu o podobě staročeského textu může sloužit transkribce rukopisu z knihovny Czartoryských od Aleny M. ČERNÉ a Kateřiny VOLEKOVÉ, *Vokabulář webový: Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/fe3004d3-0ccf-4582-911d-5946c90fe154/plny-text/s-aparatem/folio/19>> (24. 7. 2017); zde dostupný také přepis Křišťanova morového regimina dle výše uvedeného rukopisu olomoucké kapituly CO.300.

¹¹⁶ B. SCHNELL, *Prag und die Anfänge*, s. 498.

Přepis textů otištěných v přílohách se řídí pravidly formulovanými Bohumilem Rybou.¹¹⁷ Všechny texty jsou zatím známy pouze z jednoho dochovaného rukopisu. Jeden z nich (reportace) sice již tiskem vyšel,¹¹⁸ považuji ale za užitečné, aby byly všechny tři texty vydány pohromadě. Při přepisu reportace jsem vycházela z rukopisného znění a Sudhoffovo čtení jsem na několika místech opravila. Všechny odchylky od Sudhoffova vydání (s výjimkou grafických jevů)¹¹⁹ jsou zaznamenány v kritickém aparátu. Do textu zavádím vlastní interpunkci. Pouze na jednom místě rozumím textu jinak než Sudhoff, a proto se neuchyľuji k jeho emendaci, jen člením text odlišným způsobem.

Seznam pramenů:

Remedium reportatum: Praha, Národní knihovna ČR, IX A 4 (f. 168v^a–169r^a)

Regimen in pestilencia: Bratislava, Slovenská akadémia vied, 392 (f. 94v–95v)

Contra pestilenciam consilium: Brno, Moravská zemská knihovna, Mk 94 (f. 196v–197r); Praha, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DG IV 13 (f. 70v–71r)

¹¹⁷ Jsou dostupná online na více místech, např. <<http://is.muni.cz/el/1421/jaro2011/PV2B62/um/Ryba.pdf>> (24. 7. 2017).

¹¹⁸ Viz pozn. 8.

¹¹⁹ Sudhoff uplatňoval klasicizující pravopis. Jediná grafická odchylka, která si tu zaslouží zmínku, je přepis spojení „sub talo“ x „subtalo“. Sudhoff přepisoval v obou výskytech odděleně, v nové edici jsem se přiklonila ke spojenému zápisu. V prvním případě je slovo psáno na přechodu mezi dvěma řádky, ale písař jasně naznačil, že chápe slovo jako rozdělené, tj. nepovažoval „sub“ za předložku, celé spojení „de pede dextro subtalo“ nezní sice příliš ladně, ale o pár řádků níže najdeme spojení „de subtalo pedis“, které jasně ukazuje, že se jedná o substantivum označující místo pod kotníkem.

Příloha 1 – Remedium reportatum per magistrum Cristianum

In ista peste sive pestilencia non est melius nisi fugere loca pestifera, quia sicut¹²⁰ qui fugit ignem, ignis non sequitur eum, aut¹²¹ si non licet fugere nec locum mutare, tunc precavere debet ab omni cibo et potu, qui poterit infici. Unde remedium est uti de tyryaca de terra sigillata ante comestionem et ante bibicionem, quia ista medicina prodit pestilenciam et curat eam. Quia si quis /f. 169r^b/ sumit de ista medicina ante comestionem ad quantitatem unius nucis avelane, et sic si tunc sumit¹²² aliquod cibum infectum vel pestilenciale, statim cogitur illum evomere. Et hoc si tunc acciderit, tunc plus de ea sumat, quousque illum totum malum evomat, et tunc sumat post hoc de tyryaca maiori ad quantitatem unius dragme vel minus cum tali decoccione rute, salvie, enciane, aristologie,¹²³ baccarum lauri et tormentilla et herba tunicii,¹²⁴ que alio nomine polimonion¹²⁵ appellatur, et hec decoccio fiat in vino bono et post hoc colletur munde et tunc cum¹²⁶ tali decoccione et collamento¹²⁷ vini sumatur tyriaca modo [modo] consueto. Et si nollet balnari, tunc sumat in lecto iacendo ante auroram diei vel hora matutina et sudet in lecto et in fine faciat sudorem abstergere optime de toto corpore cum panno lintheo sive lineo bene calido, aut si vellet balnari, intret balneum sic in ieiunio nichil aliud sumendo preter tiriacam et sudaret in balneo in calore lento et semper abstergetur sudor cum panno calido in fine sudoris. Valet eciam in preservacione a tali peste tale electuarium: postea recipias nuces maiores XX, ficuum mundorum XV, rute manipulum, radices genciane II et semis, aristologie longe I, salis communis ad quantitatem nucis, mellis purissimi, quantum sufficit, conficiantur¹²⁸ in modum electuarii (aliqui addunt tormentillam et herbam tunicii¹²⁹ et bene), de quo sumatur ieiuno stomacho ad quantitatem nucis avellane. Usus istius electuarii preservat a toxis et venenis. Uti eciam pillulis pestilencialibus multum iuvat et preservat ab aere infecto, uti eciam pillulis magistri Nicolai infra XV dies vel citra valet multum, quia ille pillule purgant malos humores et eciam venenosos, uti de tiriaca maiori, sicut modo prius scripsi, optimum est, et hoc infra X¹³⁰ dies vel citra.

Quando contingeret, quod tamen deus [deus] dignetur precavere, quod illud apostema inciperet oriri, statim apponatur aut in illo loco vel prope¹³¹ inferius ventuosa cum scarificatione, ut extrahatur tota materia venenosa, et sangwis minuatur, ut si oriretur superius sub ascellis, tunc minuatur sagwis de parte opposita, ita quod si oriretur sub ascella sinistra, tunc minuatur sagwis de brachio dextro de vena epatica, et si oritur sub ascella dextra, tunc minuatur sagwis de brachio sinistro, et sic intelligatur de aliis partibus corporis. Et si oriretur apostema inferius sicut [in iguinie] in iguinibus, tunc si oritur in parte sinistra, tunc minuatur sagwis de pede dextro subtalo de vena zaphena, sicut mittunt communiter

¹²⁰ sicut : sicuti *Sudhoff*

¹²¹ sequitur eum, aut : sequitur. Eum aut *Sudhoff*

¹²² sumit : fuerit *Sudhoff*

¹²³ aristologie : astulogiae *Sudhoff*

¹²⁴ tunicii : truncii [?] *Sudhoff*

¹²⁵ polimonion : polimomen *Sudhoff*, polimomon *ms.*

¹²⁶ cum *supplevi* : de *deletum cum punctis suppositis in ms.*

¹²⁷ collamento : collacio *ms.*

¹²⁸ conficiantur *emendavi* : conficeantur *ms.*

¹²⁹ tunicii : truncii [?] *Sudhoff*

¹³⁰ X *omisit Sudhoff*

¹³¹ prope : proprie *Sudhoff*

mulieres, ut si oritur in parte dextra, tunc minuitur sagwis de subtalo pedis sinistri semper in parte opposita, ut distrahatur venenum sive materia venenosa ad partem oppositam. Et semper post minucionem neccesse est, ut /169r^a/ sumatur tiriaca tempore suo sicut prius dixi et semper sola et per se nichil aliud sumendo cum ea usque post dissudacionem.

Explicit remedium reportatum per magistrum Cristianum

Příloha 2 – Regimen magistri Cristanni in pestilencia

Incipit Regimen magistri Cristanni in pestilencia

Quia pestilencie in nostris sepius eveniunt terris, igitur pro aliquali a pestilentico morbo preservacio et curacio succincte infra scripta notentur.

Primo quod quicumque est in loco, ubi viget pestis seu pestilencia, bonum est, ut ieiunus aerem infectum aut homines infectos non visitet, nisi prius pro medicina conservativa recepit de confectu amaro, quem apotecarii conficiunt, in quantitate nucis avellane seu gallice sine potu vel cum potu boni vini. Si quis autem hunc habere non posset, tunc loco eius comedat unam vel duas aut tres nuces gallicas cum tot ficibus et modicum de foliis rute recentis aut contundat simul nuces predictas, ficus, lauribaccas et rutam et cum melle despumato miscendo loco confectus amari demane comedat in quantitate nucis gallice. Si hiis caret, recipiat unam tostam panis de aceto aut cepas aut allium de aceto aut tostam panis cum bono vino. Si vero est ita pauper, quod nullum predictorum habere potest, tunc sumat morsellum panis tosti cum caseo, si habet, et sic cito ab aere infecto vel homine non inficietur.

Item odoret spongiam aceto intictam aut perfusam aut absinthium, et si dives fuerit, faciat sibi pomum de ambra /f. 95r/ et aliis rebus odoriferis in apoteca.

Item in loco habitacionis sue faciat fumigia. Si dives fuerit, cum ligno aloes, mirra, thure et aliis bene odoriferis rebus, si est pauper, tunc cum granis iuniperi vel absinthio et aliis rebus odoriferis inponendo super mundas ac minutas prunas, et odorem illarum ad nares suscipiat.

Item optimum est bis vel ter in septimana in introitu lecti tres vel quinque pillulas pestilenciales cum cervisia aut quocunque alio potu, quia¹³² scribunt doctores medicine, quod qui hiis pillulis usi sunt, nunquam vel raro a pestilencia sunt infecti aut infirmati.

Item valet saltem semel infra mensem vel amplius purgare corpus cum aliquali leni medicina, scilicet cassiafistula vel dyaprunis aut alia medicina competenti secundum informacionem alicuius periti in medicina.

Item consuetis valet sangwinis minucio tempore ad hoc apto.

Item quilibet timens pestem fugiat balnea, presertim communia nec cum multis hominibus balnetur.

Item fugiat fructus crudos, boletos et pisces de lacu et sine squamis.

Item fugiat medonem quia opilat.

Utatur ferculis cum aceto aut cepis et caveat a carnibus porcinis et huiusmodi.

Hiis premissis, si aliquem apostema invaserit, sic procedat in cura:

Primo quam cito apostema oritur, statim priusquam XX hore transient, fiat de vena sangwinis minucio tali modo: Si apostema fuerit circa aures, tunc fiat minucio de cephalica eiusdem partis, scilicet dextre, si fuerit circa dextram aurem, et si paciens fortis est, fiat etiam minucio de altera parte, scilicet sinistra, de cephalica.

¹³² quia *emendavi* : qui *ms.*

/95v/ Si autem fuerit apostema sub ascellis, hoc est sub humeris, tunc fiat flebotomia de vena manus, que est inter parvum digitum et sequentem et hoc de eodem brachio, sub quo est apostema. Deinde de altera manu, minus si tollerare potest infirmus.

Si vero oriatur apostema in iguinibus, hoc est circa pudibunda, tunc fiat flebotomia de eodem pede de vena virginea, que est circa talum, et de altero pede modicum, ut supra scriptum est.

Item supradicte minuciones sanguinis fiant, si apostema alicui fuerit in die.

Si autem in nocte et fuerit ante medium noctis, tunc si habere potest minucionem, minuat sangwinem modo supradicto et in diescenteumat tyriacam in quantitate nucis parve cum vino simplici vel melius cum vino, in quo sunt cocta salvia, absinthium, menta, et tunc deponendo se non surgat, nisi prius sudet. Si autem sudare non potest, tunc apponat lateres calidas vel flaskam aque calide plenam ad plantam pedum aut supra pectus et sudabit.

Si autem apostema ortum fuerit circa ortum solis, tunc prius in die minuat et post horam vesperarum non repletus cibo vel post medium noctis tyriacamumat modo supradicto. Item post hoc post aliquot horas ponatur ventosa sub apostemate, et si fuerit locus aptus, scarificetur. Si vero non fuerit locus aptus, dimittatur. Locus ergo aptus erit in pedibus et manibus, sed non in collo vel circa aures etc.

Explicit remedium.

Nota electuarium in pestilencia secundum magistrum Gallum: Rec. Nuces gallicas XX, ficuum mundorum XV, rute manipulum I, radices genciane dragmas II et semis, aristologie dragmam I, salis communis distillati ad quantitatem nucis magne, tormentille manipulum I, mellis ad quantitatem omnium. Conficiatur electuarium, de quo utatur ieiuno stomacho ad quantitatem nucis magne, et deponat se, ut sudet etc.

Příloha 3 – Contra pestilenciam consilium

Contra pestilenciam consilium magistri Cristanni

Primo fugere loca pestilentica et similiter personas pestilenticas.

Item uti pillulis pestilencialibus semel aut bis in ebdomada V vel VII sumendo in introitu lecti.

Item ieiunus non transeas ad pestilenticos, sed omni mane sumas tostam panis ex aceto vel nucem avelanam cum rutha vel aliquot grana iuniperii vel si placet avicula assa cum aceto vel bono vino. Et loco illo¹³³ valet panis cum caseo pro pauperibus et tyriaca rusticorum, idest aleum.

Eciam esse letum et deponere timorem pestis.

Si autem venerit apostema, tunc suadent docti uti tyriaca ad quantitatem unius nucis in vino.

Et fiat apercio vene et hec ultra sex horas non negligatur.

Si apostema apparuerit sub ascella, hoc est sub brachio, tunc minucio fiat de salvatella eiusdem brachii, que est inter fidium et auricularem.

Si autem in inguinis,¹³⁴ hoc est sub pudibundis locis, fiat de virginea vena¹³⁵ eiusdem partis pedis.

Si autem sub aure, tunc de cephalica eiusdem partis, que est inter pollicem et indicem.

Inungatur eciam apostema tyriaca, ne venenosa materia cor cicius cupiat petere.

Explicit.

¹³³ Illo : horum *Strah.*

¹³⁴ Inguinis : in gingivis *corr. al. manu* in inguibus *Strah.*

¹³⁵ vena *emendavi* : venea *ms.*

Magister Christian von Prachatitz zugeschriebene Pestschriften

ZUSAMMENFASSUNG

Unter dem Namen Christian von Prachatitz († 1439) haben sich mehrere verschiedene Pestabhandlungen in Latein, Tschechisch und Deutsch erhalten, die bisher noch nicht eingehend untersucht worden sind. Der Artikel beschäftigt sich mit einem Vergleich sämtlicher bisher bekannter Schriften, revidiert auf prinzipielle Weise das von Pavel Spunar erstellte Verzeichnis der erhaltenen Handschriften (*Repertorium auctorum Bohemorum proventum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, I, Wrocław usw. 1985, S. 117–122) und bringt neue Befunde hinsichtlich der Verfasserschaft einzelner Texte und ihrer wechselseitigen Beziehungen.

Von den drei lateinischen Pestschriften, die in den Handschriften unter Christians Namen laufen, kann offenbar nur das *Regimen in pestilencia* (Bratislava, Slovenská akadémia vied, 392, f. 94v–95v), das um 1430 verfasst wurde, als seine Schrift erachtet werden. Dieser Text ist auch in einer altschechischen Fassung erhalten, und zwar in drei Abschriften, von denen weder ihre lateinische Vorlage noch der Name des Autors bislang bekannt waren. Irrtümlich für Christians Werk gehalten wurde hingegen die sog. *Zpráva proti šelmovému času*, welche eine Übersetzung einer anderen, *Remedium reportatum magistri Cristanni* (Prag, Národní knihovna ČR, IX A 4, f. 168v^a–169r^a) genannten lateinischen Pestschrift sein soll.

Neu ermittelt werden konnte, dass 1. die *Zpráva* keine Übersetzung des lateinischen *Remedium* ist und dass 2. das *Remedium* kein Werk des Christian ist, sondern dass es sich hierbei um ein wirkliches *reportatum*, das heißt um einen Text handelt, den sich Christian entsprechend dem Vortrag seines Lehrers aufzeichnete. Seine einzige erhaltene Aufzeichnung des *Remedium* ist nicht in das Jahr 1409 zu datieren, wie dies die ältere Literatur tat, sondern bereits in das Jahr 1390, als Christian begann, offenbar Medizin zu studieren. Eine altschechische Übersetzung des *Remedium* ist bisher zwar nicht entdeckt worden, doch kennen wir zehn Abschriften seiner deutschen Fassung, die als *Theriak-Pest-Traktat* bezeichnet wird. Keine dieser Abschriften ist im *Repertorium* verzeichnet. In der Beilage sind drei lateinische Kurztraktate gegen die Pest abgedruckt, die mit Christians Namen verbunden werden (*Regimen in pestilencia* und *Contra pestilenciam consilium* werden hier erstmals herausgegeben, das *Remedium reportatum* wird hier erneut nach der Handschrift mit mehreren Berichtigungen der älteren Sudhoffschen Ausgabe von 1913 publiziert).

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Dana Stehliková

Ústav klasických studií, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno

Dana.Stehlikova@phil.muni.cz

PROFESOR MUDR. JULIUS LÖWY (1885–1944), OBOR PRACOVNÍHO LÉKAŘSTVÍ NA PRAŽSKÉ NĚMECKÉ UNIVERZITĚ A PROBLEMATIKA NEMOCÍ Z POVOLÁNÍ V MEZIVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU

EMILIE TĚŠÍNSKÁ

**PROFESSOR MUDR. JULIUS LÖWY (1885–1944), OCCUPATIONAL MEDICINE AT THE GERMAN
UNIVERSITY IN PRAGUE AND OCCUPATIONAL DISEASES IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA**

This article focuses on the life and work of Julius Löwy (1885–1944), a German physician, extraordinary professor at the German University in Prague, and one of the first representatives of the medical field of occupational medicine in interwar Czechoslovakia. Within the context of his focus on issues of industrial hygiene and occupational diseases, special attention is paid to Löwy's active involvement in proving that bronchogenic carcinoma is an occupational disease in persons long-term employed in the mining or processing of uranium ore in Jáchymov in Bohemia (so-called 'Jáchymov miners' disease'). Moreover, the article also documents his contribution to the scientific research of this occupational disease and his role in the drafting of proposals of effective hygienic and legal measures to protect and financially compensate persons exposed to conditions that increase the likelihood of this disease.

Keywords: Julius Löwy (1885–1944) – German University in Prague – occupational health – 'Jáchymov miners' disease'

DOI: 10.14712/23365730.2018.10

Úvod

Otázky lidského zdraví ve vazbě na pracovní činnost člověka a průmyslové provozy představují komplexní problematiku, nad níž se lékařská věda a zdravotní péče setkávají s řadou dalších oborů a kde se nezdálo se střetávají různorodé zájmy. Přestože má tato problematika hlubší historické kořeny, předmětem soustředěné společenské pozornosti se stala až koncem 19. století, a to z důvodů ekonomických, mezinárodněpolitických, zdravotně-sociálních a v neposlední řadě v souvislosti s pokrokem vědeckého poznání. Po první světové válce získalo vědecké studium a praktické řešení této problematiky novou mezinárodní institucionální oporu na půdě Společnosti národů a Mezinárodního úřadu práce (v rámci tamních zdravotnických sekcí, vědeckých oddělení a expertních komisí, pořádaných mezinárodních konferencí, nadnárodních anket a šetření). Během 20. století se také tříbila terminologie a profilovalo vymezení nového oboru pracovního lékařství.

V článku je připomenut jeden z prvních představitelů oboru pracovního lékařství v meziválečném Československu, německý lékař a mimořádný profesor pro obor „živnostenských chorob“ na pražské německé univerzitě Julius Löwy (1885–1944). První část textu se zaměřuje na jeho základní biografická data a akademickou kariéru. Druhá část je věnována Löwyho členství a působnosti v národních i zahraničních profesních společnostech a v mezinárodních organizacích. V třetí části se pozornost obrací na jeho účast při koncipování a osvětě prvního československého zákona o odškodňování nemocí z povolání. V poslední, čtvrté části je zmíněn jeho příspěvek k rozpoznání a výzkumu profesního onemocnění rakovinou plic u osob dlouhodobě zaměstnaných při dobývání a zpracování uranové rudy v Jáchymově.

Článek nebyl psán s ambicí podat historii pracovního lékařství v meziválečném Československu, takové vymezení tématu přesahuje odborné zaměření autorky. Záměrem studie je připomenout Julia Löwyho, který byl bezesporu významnou osobností pro obor pracovního lékařství v Československu v meziválečném období, v důsledku dožití v exilu za druhé světové války však v československé historiografii neprávem upadl poněkud v zapomnění. Prvotním impulzem k sepsání článku byla profesní vazba a korektní angažovanost J. Löwyho v řešení vědecky obtížné a politicky ožehavé otázky jáchymovské hornické nemoci. Pro širší historický kontext k tématu článku je třeba se obrátit k stávající historické literatuře.¹

1. Julius Löwy, základní biografická data a akademická kariéra

Rodinný původ

Julius Löwy se narodil 1. května 1885 v Karlových Varech jako první dítě v rodině praktického lékaře Bernarda Löwyho a jeho manželky Kláry, rozené Felsové, pocházející z bavorského města Fürth v sousedním Německu. Po rodičích byl německé národnosti a židovského vyznání.²

Studia

Obecnou a střední školu navštěvoval Julius Löwy v Karlových Varech; maturoval 8. července 1903 na karlovarském městském (německém) vyšším reálném gymnáziu císaře Františka Josefa.³ Jedním z jeho učitelů na gymnáziu byl Viktor Achtner, profesor přírodopisu,

¹ Dobový kontext historie lékařských oborů a klinik na české a německé univerzitě v Praze a odkazy na další literaturu lze nalézt např. v publikacích: František KAVKA – Josef PETRÁŇ (eds.), *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, IV, *1918–1990* (editoři svazku Jan Havránek a Zdeněk Pousta), Praha 1998 (zejména kapitoly: Petr Svobodný, *Lékařská fakulta 1918–1945*, s. 93–121; Jiří Pešek – Alena Míšková – Petr Svobodný – Jan Janko, *Německá univerzita v Praze v letech 1918–1939*, s. 181–211); Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ – Jan BRÍZA, *Dějiny všeobecné fakultní nemocnice v Praze 1790–2010*, Praha 2011; Hana MAŠOVÁ, *Nemocniční otázka v meziválečném Československu*, Praha 2005.

² Národní archiv Praha (dále NA), e-badatelna, f. Matriky židovské náboženské obce, Karlovy Vary, Matrika narozených, 1885, záznam č. 576. Julius Löwy měl mladší sestru Elsu, později provdanou Gutmannovou. O jiných sourozencích se nalezené prameny nezmiňují.

³ Do prvního ročníku karlovarského gymnázia nastoupil J. Löwy ve školním roce 1895/1896. Jak vyplývá z výročních zpráv gymnázia, studovalo na něm souběžně několik žáků téhož příjmení: o jeden ročník výše Ernst Löwy (z Luditz) a o dva ročníky níže (od školního roku 1897/1898) Otto Löwy (z Karlových Varů). Srov. *Elfter*

fyziky a matematiky (v nižších ročnících) a kustod přírodopisného kabinetu. Vedle výuky se Achtner soukromě zabýval vědou a jako jeden z prvních u nás radioaktivitou; ve výroční zprávě karlovarského gymnázia za školní rok 1904/1905 uveřejnil článek o radioaktivitě řady minerálů, který doplnil zdařilými radiogramy.⁴

Po maturitě, od zimního semestru 1903/1904, pokračoval J. Löwy studiem medicíny na lékařské fakultě tehdejší c. k. Německé univerzity Karlo-Ferdinandovy v Praze. Ve školním roce 1906/1907, po složení prvního lékařského rigoróza, studoval po dva semestry na Ludwigově-Maxmilianově univerzitě v Mnichově. Doktorem veškerého lékařství byl promován v Praze 9. února 1909.⁵

Asistentura na II. interní klinice

Po promoci, od dubna 1909, začal MUDr. J. Löwy působit na II. lékařské („*medizinische*“) klinice lékařské fakulty pražské německé univerzity,⁶ první měsíc jako externí lékař – zástupce asistenta, od května 1909 jako bezplatný asistent. Po dvou a půl letech postoupil od října 1911 na systemizované místo druhého asistenta.⁷ V čele kliniky stál v té době, prakticky až do konce roku 1927, profesor speciální lékařské patologie a terapie, zdravotní a dvorní rada Rudolf Jaksch von Wartenhorst (1855–1947). Od září 1925, po dovršení věku sedmdesáti let, byl sice penzionován, do nového obsazení místa přednosty však vedení kliniky dále suploval.⁸

R. Jaksch se stal uznávaným odborníkem v oboru nejenom vnitřního lékařství, ale také dětského lékařství a lékařské chemie. Byl autorem např. monografie o klinické diagnostice vnitřních nemocí, která vyšla v několika vydáních německy i v anglickém překladu.⁹

Jahres-Bericht des städtischen Kaiser Franz Josef-Gymnasiums in Karlsbad für das Schuljahr 1902/1903, Karlsbad 1903, s. 90ff.

⁴ VIKTOR ACHTNER, *Untersuchung verschiedener Mineralien auf Radioaktivität mittels der elektrischen und photographischen Methode*, in: Dreizehnter Jahres-Bericht des städtischen Kaiser Franz Josef-Gymnasiums in Karlsbad für das Schuljahr 1904–1905, Karlsbad 1905, s. 1–14, Tafel I–III.

⁵ Předepsaná lékařská rigoróza složil J. Löwy v následujících termínech, všechny s klasifikací „genügend“: 26. 3. 1906 (všeobecná biologie, fyzika, chemie, histologie, anatomie a fyziologie), 22. 10. 1908 (patologická anatomie a histologie, všeobecná a experimentální patologie, farmakologie a nauka o předpisech, interní medicína, dětské lékařství, psychiatrie a neuropatologie) a 5. 2. 1909 (chirurgie, porodnictví a gynekologie, oční lékařství, dermatologie a syfilis, hygiena a soudního lékařství). Archiv Univerzity Karlovy (dále AUK), f. Lékařská fakulta Německé univerzity v Praze (dále LF NU), Rigorosen-Hauptprotokol, Löwy Julius. K záznamu o promoci J. Löwyho v matrice doktorů pražské německé univerzity bylo v roce 1942 připsáno: „Doktorgrad entzogen 13. 7. 42, lt. Tgb. Nr. 909/42“. AUK, f. Matriky NU, i. č. 3, Matrika doktorů NU (1904–1924), s. 111, Löwy Julius. Dostupné na: <<http://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/book/bo/1971898055542710/115/?lang=cs>>.

⁶ V dalším textu je užíván název II. interní klinika, popř. II. interní klinika německé lékařské fakulty v Praze.

⁷ Na místo neplaceného třetího asistenta II. interní kliniky postoupil J. Löwy zprvu provizorně, na dobu od 1. 5. do 30. 9. 1909, a to v souvislosti se změnami v obsazení asistentůských míst, které byly způsobeny odchodem (k 1. květnu 1909, na vlastní žádost) tehdejšího prvního asistenta soukromého docenta MUDr. Edmunda Hokeho a také druhého asistenta soukromého docenta MUDr. Franze Erbeny. AUK, f. LF NU, sign. CXIII, Asistenten der II. Medizinischen Klinik, k. 12, Z.1056-09. Srov. též Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr ŠVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der Deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883–1945*, Praha 1998, s. 134 (Löwy Julius).

⁸ R. Jaksch von Wartenhorst dosáhl věku sedmdesáti let 16. července 1925 a koncem školního roku 1925/1926 měl podle zákona odejít na zasloužený odpočinek. V dalším textu, pokud nejde o citaci, je jméno R. Jaksche psáno bez šlechtického přídomku.

⁹ R. JAKSCH, *Klinische Diagnostik inneren Krankheiten mittels bakteriologischer, chemischer und mikroskopischer Untersuchungsmethoden*, 1. vydání Wien – Leipzig 1887. Z dalších vydání díla: 6. německé vydání 1907; 1. anglické vydání 1897.

Angažoval se v organizaci boje s tuberkulózou a byl také jedním z pionýrů lékařské rentgenologie a radiologie v Československu.¹⁰ Svou odborností v oboru diagnostiky plicních onemocnění, rentgenologii a radiologii poskytl dobrou školu i asistentům kliniky.¹¹

Hledání Jakschova nástupce ve vedení II. interní kliniky se poněkud protáhlo. Profesorským kolegiem lékařské fakulty pražské německé univerzity byl sice již v květnu 1925 na místo navržen mimořádný profesor Hans Eppinger z Vídně, původem z Čech, ten však nakonec nabídku nepřijal. Proti návrhu na obsazení místa zahraničním odborníkem se tehdy postavil separátním votem mimořádný profesor speciální patologie a terapie vnitřních nemocí a přednosta I. interní kliniky Rudolf Schmidt a ve shodě s názorem profesora R. Jaksche navrhl na místo 43letého Hugo Příbrama, který působil na II. interní klinice jako asistent již 17 let! Profesorské kolegium však usilovalo o osobnost mezinárodního významu.¹²

Jakschovým nástupcem ve vedení kliniky se v lednu 1928 proto stal profesor Wilhelm Nonnenbruch (1887–1955). Do Prahy přišel z Frankfurtu nad Odrou, kde působil jako vedoucí lékař interního oddělení městské nemocnice, a zůstal zde do konce školního roku 1938/1939. Jako lékař byl uznávaným odborníkem např. v endokrinologii. Stal se však stoupencem nacistického režimu.¹³ V čele II. interní kliniky ho v roce 1939 vystřídal profesor Fritz Schellong, povoláný do Prahy z Německa.

J. Löwy působil jako asistent II. interní kliniky do listopadu 1929, na základě opakování ustanovení. Během této doby se v roce 1917 habilitoval, absolvoval lékařskou vojenskou službu za první světové války a z místa druhého asistenta v roce 1923 postoupil na místo prvního asistenta kliniky. K jeho starším kolegům-asistentům na klinice patřili Hans Rotky a Hugo Příbram.¹⁴ Ve spoluautorství s H. Příbramem publikoval J. Löwy v letech 1911 a 1912 několik článků o otázkách látkové výměny. Do sborníku k 25 letům Jakschovy profesury (vydaného v roce 1912) napsal článek o rentgenoterapii v interní

¹⁰ Srov. např. R. JAKSCH – Hans ROTKY, *Die Pneumonie im Röntgenbilde*, Archiv und Atlas der normalen und pathologischen Anatomie im typischen Röntgenbildern, Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen, Ergänzungsband 19, Hamburg 1908; R. JAKSCH, *Über Radium, Radiumemanation und Radiotherapie*, Prager Medizinische Wochenschrift 35, 1910, s. 407–410.

¹¹ O R. Jakschovi a II. interní klinice viz Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Druhá česká a německá interní klinika v Praze v dobách přednostství E. Maixnera, J. Thomayera a R. Jaksche*, AUC-HUCP 51/2, 2011, s. 11–43.

¹² NA, f. Ministerstvo školství (dále MŠ) 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/Kliniky-lékařská II/C1, k. 1086, spis ministerstva školství a národní osvěty (dále MŠANO) č. 92481/1925.

¹³ L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon*, s. 150; A. STURM, *Herrn Prof. Dr. W. Nonnenbruch zu seinem 65. Geburtstag*, Acta Neurovegetativa 8, 1953, s. 173–174. Viz též NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/Kliniky – lékařská II/C1, č. 125167/29; AUK, f. LF NU, osobní spisy (dále OS), profesor Wilhelm Nonnenbruch.

¹⁴ Hans Rotky (1879–1965) opustil II. interní kliniku v postavení prvního asistenta koncem září 1911. Před odchodem z kliniky absolvoval stáž v Halle, kde pak nějaký čas provozoval soukromou lékařskou praxi. Za první světové války konal vojenskou službu, v roce 1918 mu byl na LF NU udělen titul a v roce 1931 přiznáno postavení mimořádného profesora speciální patologie a terapie vnitřních nemocí, 1. 2. 1939 na svůj post rezignoval. Do roku 1943 provozoval soukromou lékařskou praxi v Liberci. Po válce dožil v Německu. L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon*, s. 175; Christopher Friedrich GLEITSMAN, *Der Internist Rudolf Jaksch Ritter von Wartenhorst (1855–1947). Biografie und Ergografie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Medizinischen Doktorgrades der Medizinischen Gesamtfakultät der Ruprecht-Karls-Universität zu Heidelberg*, Heidelberg 1985, s. 204. Hugo Příbram (1881–1943) byl asistentem II. interní kliniky od 1. 10. 1908, prvním asistentem od 1. 10. 1911. Od 1. 10. 1925 mu bylo na klinice uděleno ad personam místo laboratorního asistenta, které zastával do října 1929, kdy na ně rezignoval (již jako titulární mimořádný profesor). AUK, f. LF NU, sign. CXIII, Assistenten der II. Medizinischen Klinik, k. 12, Assistentenbestellung, 1913/14-1917/18; NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/Kliniky – lékařská II/C1, k. 1086, spis MŠANO č. 130.991/1929.

medicině.¹⁵ V roce 1925, již jakožto první asistent kliniky, napsal jubilejní článek k sedmdesátým narozeninám R. Jaksche do časopisu *Wiener Medizinische Wochenschrift*.¹⁶

Půlroční studijní pobyt v Londýně

Ve školním roce 1910/1911, ještě jako bezplatný asistent II. interní kliniky, odjel J. Löwy na půlroční studijní pobyt do Anglie „za účelem studia anglických vyšetřovacích metod“. Na klinice mu byla udělena studijní dovolená od 1. října 1910 do konce března 1911, v nepřítomnosti ho měl zastoupit tehdejší čtvrtý, bezplatný asistent MUDr. Julius Walter.¹⁷

Dne 10. srpna 1909 byl Löwymu pražským policejním ředitelstvím vystaven c. k. rakouský cestovní pas, platný pro cesty do všech evropských států po dobu tří let. V pase byl J. Löwy popsán jako osoba střední postavy, podlouhlého obličejce, hnědých vlasů, modrých očí a souměrných úst. Jako adresu bydliště uvedl v žádosti o vydání pasu Královské Vinohrady, ulice Na Smetance č. 14.¹⁸

Během pobytu v Anglii J. Löwy pracoval v nemocnici a koleji sv. Bartoloměje (*St Bartholomew's Hospital*) v Londýně, na interních odděleních sira Archibalda Edwarda Garroda a Normana Moorea, a také v chemické laboratoři Johna Gilliese Priestleye.¹⁹

Habilitace pro speciální patologii a terapii nemocí vnitřních

V srpnu 1916, po šesti letech asistentské služby na II. interní klinice a v nejisté době první světové války, požádal J. Löwy na lékařské fakultě pražské německé univerzity o habilitaci pro obor speciální patologie a terapie vnitřních nemocí. K žádosti přiložil životopis, seznam dvaceti šesti publikací a písemné vyjádření přednosty kliniky profesora Jaksche, že mu v případě udělení habilitace poskytne pro docentské přednášky posluchárnu a možnost klinických demonstrací (*Krankenmaterial*). Jako habilitační spis předložil J. Löwy práci z experimentální diabetologie *Beiträge zur Blutzuckerfrage*, která vyšla v roce 1916 v časopise *Deutsches Archiv für klinische Medizin*; v redakční radě časopisu působil tehdy právě R. Jaksch.

Ve schůzi profesorského kolegia lékařské fakulty pražské německé univerzity 31. října 1916 byla k posouzení žádosti ustanovena komise tvořená profesory Rudolfem Jakschem, Rudolfem Schmidtem a Antonem Ghonem (profesor patologické anatomie a přednosta patologicko-anatomického ústavu). Zpráva komise, datovaná 9. listopadu 1916, konstatovala,

¹⁵ J. Löwy, *Zur Kenntnis der Einwirkung der Röntgenstrahlen auf innere Krankheiten*, in: Festschrift Herrn Hofrat Prof. Dr. Rudolf Jaksch, Ritter von Wartenhorst (aus Anlass seines 25. Jährigen Professoren-Jubiläums), Prag 1912, s. 116–143.

¹⁶ J. Löwy, *R. Jaksch-Wartenhorst. Zu seinem 70. Geburtstage*, Wiener Medizinische Wochenschrift 75, 1925, s. 1630–1636.

¹⁷ NA, f. Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň – personální spisy vysokoškolských učitelů 1888–1918 (dále MKV/R), i. č. 3, sign. 5 Prag Medizin-Assistenten, k. 106, Nr. 33.906/1910.

¹⁸ NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna (dále PŘ) 1931–1940, sign. L 965/3 Löwy Julius MUDr. 1885, k. 8394, Reise-Paß Nr. 90.106 R.P.1941.

¹⁹ NA, f. MKV/R, i. č. 2, sign. 5 Prag Medizin-Professoren, Löwy Julius Dr., k. 98, Nr. 7889/1917. A. E. Garrod (1857–1936) byl absolventem univerzity v Oxfordu, v nemocnici sv. Bartoloměje pracoval od roku 1903, v roce 1904 se stal vedoucím nově zřízeného oddělení dětských nemocí; je označován za průkopníka v oboru vrozených poruch metabolismu. J. G. Priestley (1879–1941) byl odborníkem např. na otázky fyziologie dýchání. N. Moore (1847–1922), syn irského politického ekonoma Roberta Moorea, byl s nemocnicí sv. Bartoloměje v Londýně spojen po celou svou profesní kariéru lékaře, sepsal také její historii. Srov. Norman Moore, *St. Bartholomew's Hospital*, 2 vol., London 1918.

že J. Löwy během asistentského působení na II. interní klinice publikoval celkem dvacet osm prací, které se zabývají různými tématy a ukazují, že je zblhlý ve všech oborech interní medicíny a plně ovládá příslušnou literaturu. Löwyho habilitační práci komise hodnotila velmi pochvalně. Uvedla, že práce spočívá na využití Bangovy mikrometody určení krevního cukru a přináší cenné fyziologické a patologické poznatky. Souhrnně byla práce komisí klasifikována jako obsahově bohatá a dosvědčující, že J. Löwy je schopen vědecké problémy formulovat i úspěšně řešit, což vyplývá i z dalších jím předložených prací. Na závěr komise dodala, že Löwyho habilitační práce již získala příznivou odezvu v odborné literatuře, neboť právě na jejím základě ho oslovila redakce časopisu *Berliner klinische Wochenschrift* se žádostí, aby pro ni napsal souborný referát o aktuálním stavu znalostí o otázce krevního cukru. Komise konstatovala, že tento referát je již hotov.²⁰

Dne 25. ledna 1917 složil J. Löwy úspěšně habilitační kolokvium a měsíc nato, 28. února, vykonal habilitační přednášku na zkoušku. Ze tří jím navržených témat: 1) Terapeutická cena pouštění žilou při vnitřních onemocněních, 2) *Meningitis cerebrospinalis epidemica*, 3) O náhodných srdečních šelestech vybrala komise pro přednášku téma třetí. Výsledné hlasování profesorského kolegia o udělení habilitace J. Löwymu bylo kupodivu velmi těsné: první kolo skončilo nerozhodně, osm hlasů pro a osm proti, ve druhém bylo devět hlasů pro, šest proti a jeden lístek byl odevzdán nevyplněný.²¹

Vídeňské ministerstvo kultu a vyučování Löwyho habilitaci pro speciální patologii a terapii vnitřních nemocí potvrdilo výnosem z 23. března t. r.²² Julius Löwy o tom byl informován dopisem děkana, kterým byl zároveň vyzván, aby oznámil témata přednášek, jež hodlá konat v nadcházejícím letním semestru 1917.²³ V důsledku povolání k výkonu vojenské lékařské služby v první světové válce však J. Löwy zahájil docentské přednášky na lékařské fakultě pražské německé univerzity až o dva roky později, v letním semestru 1919.

Vojenská lékařská služba za první světové války

J. Löwy v jednom z osobních výkazů uvedl, že vojenskou lékařskou službu konal od počátku první světové války. Zpočátku šlo o službu v záložní vojenské nemocnici při klinikách lékařské fakulty německé univerzity v Praze. Na žádost přednosta kliniky profesora Jaksche z dubna 1915 byl pak z výkonu vojenské služby na čas uvolněn.²⁴ Koncem dubna 1917 byl odvelen na frontu (jako *landsturmpflichtiger Civilarzt*); sloužil v c. k. rezervní nemocnici „Brčko“ v Bělehradě, kde se stal šéflékařem oddělení pro infekční nemoci a tuberkulózu. Jeho hodnocení (charakterové vlastnosti i odbornost) ze strany nadřízených bylo vysoce pochvalné: „seriózní, otevřený, přímý uctivý charakter, [...] znamenitý kamarád. Velmi vzdělaný, svědomitý a rozvážný lékař, vynikající specialista pro vnitřní

²⁰ AUK, f. LF NU, OS, mř. profesor MUDr. Julius Löwy (dále J. Löwy), k. N5 (zpráva habilitační komise). K publikaci habilitační práce a vyžádanému soubornému referátu srov. J. Löwy, *Beiträge zur Blutzuckerfrage*, Deutsches Archiv für klinische Medizin 120, 1916, s. 131–172; týž, *Über den derzeitigen Stand der Blutzuckerfrage*, Berliner klinische Wochenschrift 54, 1917, s. 989–994. Za pomoc s upřesněním citací děkuji Mgr. Šimonu Krýslovi, vedoucímu Zdravotnického muzea Národní lékařské knihovny v Praze.

²¹ AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (habilitace); NA, f. MKV/R, i. č. 2, sign. 5 Prag Medizin-Professoren, Löwy Julius Dr., k. 98, spis Nr. 7889/1917 (habilitace pro interní medicínu na LF NU Praha).

²² AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (habilitace, Ministerium für Kultus und Unterricht Z. 7889).

²³ Tamtéž (Nr. Exp. 931 16/17, rkp. koncept).

²⁴ Tamtéž (K. u. k. Militärkommando in Prag M.A. Nr. 22832).

nemoci“.²⁵ Válečná lékařská služba byla pro Löwyho mimořádnou zkušeností v oboru infekčních nemocí. Dostal mj. za úkol navrhnout vhodnou léčbu malárie v srbských nemocnicích. O této otázce přednášel 9. února 1918 na shromáždění vojenských lékařů (4. *Militärärztliche Referierabend*) v Bělehradě; po válce vyšla jeho přednáška tiskem ve *Wiener Medizinische Wochenschrift*.²⁶

Z vojenské služby byl J. Löwy uvolněn v lednu 1919. Do Prahy, která byla již hlavním městem samostatného československého státu, se vrátil koncem roku 1918. Dne 7. prosince 1918 se znovu přihlásil k pobytu na adrese Praha II/ č. 499, tj. přímo na II. interní klinice v areálu všeobecné nemocnice. Jeho ustanovení asistentem kliniky, které skončilo v době jeho výkonu válečné služby, mu bylo ze zákona prodlouženo. Z československé branné moci byl propuštěn 9. září 1922.

Na letní semestr 1919 ohlásil J. Löwy na lékařské fakultě pražské německé univerzity svou první docentskou přednášku o nemocech z povolání (v tehdejší terminologii *Gewerbekrankheiten*, v rozsahu 2 hodin týdně) a cvičení ve vyšetřovacích metodách poklepem a poslechem (*Übungen in der Perkussion und Auskultation*, 3 hodiny týdně).²⁷

Cesta k systemizované mimořádné profesuře živnostenských nemocí a bezplatná mimořádná profesura

V červnu 1923 předložil profesor R. Jaksch profesorskému kolegiu lékařské fakulty pražské německé univerzity návrh, aby byl soukromému docentu J. Löwymu (prvnímu asistentu kliniky) udělen titul mimořádného profesora pro vnitřní lékařství (čili pro speciální patologii a terapii nemocí vnitřních, tj. v oboru jeho habilitace). Návrh odůvodnil již sedmiletou docenturou J. Löwyho a dvaceti vědeckými publikacemi, které uveřejnil od habilitace. První i opakované hlasování o návrhu skončilo nerozhodným výsledkem (třináct hlasů pro a třináct proti).²⁸ Důvodem nebyly pochybnosti o Löwyho odborné způsobilosti, nýbrž nedostatek systemizovaných míst a větší počet čekatelů.

Po roce profesor R. Jaksch návrh opakoval.²⁹ Poukázal na to, že počet publikací J. Löwyho se dále rozrostl, zdůraznil zejména monografii *Die Klinik der Berufskrankheiten*, která právě vyšla ve vydavatelství Emil Haim ve Vídni a Bratislavě.³⁰ Posouzení nového návrhu bylo postoupeno komisi tvořené profesory: Rudolf Jaksch, Richard Zeynek (profesor lékařské chemie), Anton Ghon, Georg A. Wagner (profesor gynekologie a porodnictví) a Rudolf Winternitz (profesor dermatologie a syfilis). Na základě zprávy komise, předložené ve schůzi profesorského kolegia 27. března t. r., byl tentokrát návrh schválen sedmnácti hlasy proti třem.³¹

²⁵ Vojenský ústřední archiv, Praha (dále VÚA), personální dokumentace, Löwy Julius nar. 1885, MUDr. (Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung). Za provedení rešerše děkuji řediteli VÚA Mgr. Josefu Zikešovi, za vyhledání materiálů Mgr. Janu Zámečnickovi.

²⁶ Julius Löwy, *Einige Bemerkungen zur Malariafrage*, Wiener Medizinischen Wochenschrift 69, 1919, s. 1368–1374.

²⁷ AUK, *Ordnung der Vorlesungen an der deutschen Karl-Ferdinands-Universität zu Prag im Sommersemester 1919*, Prag [1919], s. 23.

²⁸ AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5.

²⁹ Tamtéž (R. Jaksch, 16. 2. 1924, strojopis, 1 s.).

³⁰ J. Löwy, *Die Klinik der Berufskrankheiten*, Wien – Breslau 1924.

³¹ AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (děkanství LF NU č. j. 1.918/23-24).

Ve věci formálních náležitostí návrhu došlo mezi ministerstvem a děkanátem lékařské fakulty pražské německé univerzity k dodatečné korespondenci. Přípisem z 26. května si ministerstvo od děkanátu např. vyžádalo písemné prohlášení J. Löwyho, „že v případě, že mu bude udělen titul mimořádného universitního profesora, nepřesídí z Prahy do Karlových Varů za tím účelem, aby se tam trvale usadil jako lázeňský lékař“.³²

Dne 15. července 1924 předložil ministr školství a národní osvěty návrh na udělení titulu mimořádného profesora J. Löwymu ke schválení ve vládě. Projednání návrhu však bylo ve schůzi vlády 26. ledna 1925 odloženo; důvodem mohly být záležitosti s vyšší prioritou, ale také nedořešené otázky oborové a personální proporcionality na obou pražských univerzitách. Ze strany lékařské fakulty pražské německé univerzity byla záležitost v březnu 1925 urgována. Po konzultaci s profesorským kolegiem fakulty vzal ministr původní návrh předložený vládě zpět s tím, že předkládá návrh nový, a to na jmenování J. Löwyho bezplatným mimořádným profesorem pro obor speciální patologie a terapie nemocí vnitřních. V odůvodnění se mj. konstatovalo, že J. Löwy publikoval od doby své habilitace celkem dvacet čtyři prací, mezi nimi i obsažné dílo *Die Klinik der Berufskrankheiten*. Vedle vědecké činnosti se ve svých přednáškách a cvičeních osvědčil jako vynikající akademický učitel, ve svém oboru byl činný také ve vědeckých institucích. Dále bylo uvedeno, že obor vnitřního lékařství je na Lékařské fakultě Německé univerzity v Praze zatím zastoupen řádným profesorem Rudolfem Jakschem-Wartenhorstem, mimořádným profesorem Rudolfem Schmidtem a třemi titulárními mimořádnými profesory a soukromými docenty Karlem Valkem [Walkem], Janem [Hansem] Rotkym a Hugem Příbramem. Návrh na udělení titulu mimořádného profesora J. Löwymu byl ministrem označen za podložený a vyhovující platným předpisům: „Soukr. doc. Dr Löwy osvědčil se tudíž po stránce vědecké i jako akademický učitel a splnil tak svůj úkol, který mu byl vytčen, aby mohl se zřetelem k zásadnímu usnesení min. rady ze dne 5. října 1921 obdržeti titul mř. profesora.“³³

Ani v roce 1925 však nedošlo k vyřízení návrhu na jmenování J. Löwyho bezplatným mimořádným profesorem. Teprve po třech letech, rozhodnutím prezidenta Masaryka z 30. července 1928, byl J. Löwy (ve svých třiačtyřiceti letech, po dvaceti letech asistentké služby a jedenáctiletém souběžném působení jako soukromý docent) jmenován bezplatným mimořádným profesorem na lékařské fakultě pražské německé univerzity, ovšem již pro nově koncipovaný obor „životnostských chorob“. O jmenování byl J. Löwy oficiálně uvědomen dopisem ministra školství a národní osvěty z 10. září 1928, s obvyklým pokynem, aby se neprodleně představil rektorovi univerzity, složil do jeho rukou předepsanou přísahu a dohodl se s děkanem lékařské fakulty o svých přednáškách a cvičeních.³⁴

Návrh, aby byl J. Löwymu udělen titul bezplatného mimořádného profesora pro obor životnostských nemocí (*Gewerbekrankheiten*), se opíral o návrh komise tvořené profesory Richardem Zeynekem, Antonem Elschnigem (profesor očního lékařství), Otto Grosserem (profesor anatomie), Josephem Langerem (profesor dětského lékařství) a Ferdinandem

³² Tamtéž (MŠANO č. j. 63580-IV/1924). Prohlášení bylo ministerstvu zasláno. O tom, že by J. Löwy konal v Karlových Varech lékařskou praxi, se nepodařilo nalézt žádné doklady. Za provedenou rešerši děkuji vedení a pracovníkům Státního okresního archivu v Karlových Varech, jmenovitě řediteli Mgr. Milanu Augustinovi.

³³ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1517, sign. 3 II, k. 998, spis MŠANO č. 31.381/1925 (Praha, německá universita, fakulta lékařská, soukromý docent MUDr. Julius Löwy, udělení titulu mimořádného universitního profesora).

³⁴ AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (přípis MŠANO čj. 102043/28-IV, kopie, na rubu německý překlad).

Schenkem (profesor gynekologie a porodnictví), která byla v této věci ustanovena ve schůzi profesorského kolegia lékařské fakulty pražské německé univerzity 8. května 1928.³⁵

Bezplatná mimořádná profesura byla pro J. Löwyho sice výrazem akademického uznání, nadále však byl na univerzitě odkázán na asistentský plat. Ustanovení asistentem II. interní kliniky mu bylo opakovaně prodlužováno. V době provizoria, kdy profesor R. Jaksch vedení kliniky již jen suploval, mu byla asistentura prodlužována po roce. Po převzetí kliniky profesorem W. Nonnenbruchem byl znovu ustanoven asistentem na dvouleté období, a sice od 1. října 1928 do konce září 1930; bylo to zároveň jeho poslední období výkonu asistentské služby.

Oddělení pro živnostenské a dělnické nemoci a mimořádná profesura

Návrh na systemizování mimořádné profesury pro pracovní lékařství (*Berufsmedizin*) byl součástí širšího návrhu, na němž se usneslo profesorské kolegium lékařské fakulty pražské německé univerzity ve schůzi 11. března 1929 a který byl děkanem fakulty postoupen ministerstvu školství a národní osvěty. Profesorské kolegium v návrhu žádalo o systemizaci celkem osmi nových profesur na německé lékařské fakultě (některé jako mimořádné, některé jako řádné). Návrh argumentoval pokrokem medicíny a s ním souvisejícím enormně se zvětšujícím rozsahem lékařských oborů, které je třeba ve výuce lékařů pokrýt.³⁶

Mezi požadovanými novými profesurami byla jako první uvedena mimořádná profesura pro pracovní lékařství (*Berufsmedizin*). V komentáři se konstatovalo, že profesor Friedrich Breinl (profesor hygieny) navrhoval zřízení profesury pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství (*Gewerbehygiene und Arbeitsmedizin*) a profesor Wilhelm Nonnenbruch zřízení profesury pro nemoci z povolání (*Berufskrankheiten*); na návrh profesora Armina Tschermaka von Seysenegg (profesor fyziologie), aby oba návrhy byly spojeny, předkládá profesorské kolegium požadavek na zřízení profesury pro pracovní lékařství (*Berufsmedizin*).

Profesor F. Breinl podložil svůj návrh následujícím rozkladem. Předně konstatoval, že pracovní obor (lékařské) hygieny se v posledních letech natolik rozrostl, že bylo nutno sledovanou problematiku rozdělit na dílčí obory, které však spolu vzájemně úzce souvisejí a nelze je od obecné hygieny oddělit. Vyslovil názor, že je správné, aby k hygienickému ústavu byla přičleněna nová oddělení vedená odborníkem, která však zůstanou administrativně podřízena hygienickému ústavu; tak to bylo řešeno v řadě hygienických ústavů v Německu. Uvedl, že ve vyučování i při praktické hygienické činnosti je rostoucí měrou pocíťován nedostatek odborníků na pracovní a živnostenskou hygienu. Ta se během desítek let rozrostla v tak mohutný obor, že jej může uceleně sledovat a rozvíjet jen odborník v tom oboru zaměstnaný. Svými metodami tento obor mnohdy překračuje způsob práce obecné hygieny a je možné se jím úspěšně zabývat jen tehdy, má-li příslušný odborník nejen experimentální, ale také klinické zkušenosti. Dodal, že potřebu zakotvení

³⁵ Týž fond (opakovaná ustanovení asistentem).

³⁶ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1538, sign. 4II₃, k. 1032, složka 40435/29 (podání LF NU Nr. 1213/29). Argumentace úvodní pasáže byla následující: „Die Fortschritte der Medizin und der damit zunehmende enorme Umfang des medizinischen Arbeitsgebietes machen es notwendig, dass für den Arzt unentbehrliche Spezialgebiete intensiver gelehrt werden, als es bisher der Fall ist. In den theoretischen und klinischen Hauptvorlesungen können diese Spezialgebiete, welche überaus wichtige Hilfswissenschaften darstellen, nur unzureichend behandelt werden.“ Požadováno bylo zřízení těchto profesur: 1. Berufsmedizin, 2. Biologie, 3. Röntgenologie, 4. Balneologie, 5. Geschichte der Medizin, 6. Otiatrische Pädagogik, 7. Körperliche Erziehung, 8. Poliklinik.

výzkumu v oboru živnostenské hygieny na pražské německé univerzitě není nutno zvlášť zdůvodňovat, stačí poukázat na to, že velká část (československého) sudetoněmeckého obyvatelstva je zaměstnána v průmyslu a živnostech, a tím je vystavena nebezpečí pracovního onemocnění.

Podle názoru F. Breinla by se dotyčné oddělení mělo zabývat studiem metod prevence nemocí z povolání a experimentálním výzkumem živnostenských otrav a infekcí, a to v rozsahu zájmů svého vedoucího. F. Breinl sám by položil zvláštní důraz na studium únavy a zotavení, tělesného posílení, vědeckého poradenství při výběru povolání a stále posudkové činnosti. Obzvlášť vítané by podle jeho názoru bylo, kdyby vedoucí oddělení (přednosta) měl také čas a zájem o studium eugenických problémů.

F. Breinl také uvedl, že přístavbou k hygienickému ústavu (která měla být hotova na podzim toho roku) se nabízí možnost vybavit oddělení pro živnostenskou hygienu potřebnými místnostmi. Zmínil se konkrétně o možnosti poskytnout jednu místnost pro vedoucího (která by mohla sloužit i jako lékařský vyšetřovací pokoj), jednu velkou laboratoř, malou posluchárnu a jednu malou místnost pro speciální potřeby. Dodal, že v rámci zařízení nového křídla hygienického ústavu by se daly celkem snadno pro oddělení pořídit nákladnější přístroje i další vybavení.

Co se týče vedení oddělení, byl F. Breinl toho názoru, že pokud má být zajištěna kontinuita prací, musí být místo vedoucího oddělení systemizováno jako mimořádná profesura, nikoli svěřeno jen asistentovi ústavu. Živnostensko-hygienické výzkumy jsou zdlouhavé a časově náročné, argumentoval. Vedle toho, živnostenský hygienik musí stále získávat podněty z praktického života, a je proto třeba počítat s agilní prací v terénu. V budoucnu proto bude pro oddělení třeba systemizovat ještě místo jednoho asistenta. Návrh zakončil slovy, že by byl šťasten, kdyby se navrhované oddělení v budoucnu rozrostlo v samostatný německý ústav pro pracovní lékařství.³⁷

Paralelní návrh profesora W. Nonnenbrucha byl datován 11. března 1929 a byl mnohem stručnější. Navrhoval zřízení systemizované mimořádné profesury pro nemoci z povolání (*Berufskrankheiten*) a zdůvodnil to následovně. Obor nemocí z povolání se poslední dobou stává stále důležitějším a rozsáhlejším. V zahraničí pro něj již existují kliniky, zatímco v Československu není zatím nikterak zajištěno, aby se v něm studenti a lékaři také vzdělávali. Tento obor se stal již natolik rozsáhlým, že jej není možné odpovídajícím způsobem zohlednit ve výuce interní kliniky. Zřízení profesury pro nemoci z povolání odpovídá podobným snahám ze strany hygieniků (návrh F. Breinla) a tyto snahy by doplnilo. Obor nemocí z povolání musí být odpovídajícím způsobem rozvíjen v každé zemi, která se podílí na sociálním pokroku. W. Nonnenbruch uvedl, že považuje za neudržitelný stav, kdy mladí lékaři, kteří po promoci působí jako tovární, báňští či smluvní lékaři pojišťoven apod. si potřebné znalosti musí lopotně získávat jako samouci na náklady svých nemocných, závodů nebo pojišťoven. Zřízení profesury pro nemoci z povolání by tak zaplnilo citelný nedostatek vzdělávacího systému na německé lékařské fakultě. Dodal, že je přesvědčen, že jak profesorské kolegium lékařské fakulty, tak ministerstvo školství a národní osvěty bude návrh realizovat.³⁸

³⁷ NA, tamtéž (příloha 1, 3 s. strojopisu).

³⁸ NA, tamtéž (příloha 2, 1 s. strojopisu).

Oba zmíněné návrhy si, i přes rozdílnou terminologii, vůbec neodporovaly. Konkrétnější byl návrh Breinlův. Kompromisní návrh profesora A. Tschermaka na spojení obou návrhů v jeden, a to v podobě požadavku na preliminování mimořádné profesury pro pracovní lékařství (*Berufsmedizin*), byl datován 18. března 1929. Konstatovalo se v něm, že navrhovaná profesura by měla zahrnout dvě pracovní oblasti: 1) teoretickou, pro hygienu povolání a živnostenskou hygienu (*Berufs- und Gewerbehygiene*), spojenou případně se zkušebním a poradním místem pro způsobilost k výkonu povolání (*Berufseignung*); pro tuto oblast by poskytl prostory a prostředky hygienický ústav; 2) praktickou a klinickou, která by spočívala hlavně ve vedení ambulatoria pro živnostenské nemoci a nemoci z povolání; tomu by poskytla prostory a prostředky II. interní klinika. Načrtnutou dvojí funkci profesora pro pracovní lékařství by byla uspokojena stávající mimořádně naléhavá potřeba a byly by zohledněny stejnou měrou jak klinické, tak hygienické zájmy. Nakonec A. Tschermak dodal, že podle jeho názoru by pro navrhovanou profesuru mělo být zřízeno také místo jednoho asistenta, případně místa jedné až dvou vědeckých pomocných sil.³⁹

Požadavky na zřízení oddělení pro živnostenskou a pracovní hygienu při hygienickém ústavu lékařské fakulty pražské německé univerzity, pověření J. Löwyho řízením tohoto oddělení a jeho jmenování placeným mimořádným profesorem byly formulovány v samostatném přípisu děkanátu fakulty k ministerstvu školství a národní osvěty z 3. července 1929.⁴⁰

Profesor F. Breinl se coby přednosta hygienického ústavu 6. června 1929 obrátil na ministerstvo školství a národní osvěty dvěma podáními. V prvním žádal, aby při hygienickém ústavu lékařské fakulty pražské německé univerzity bylo zřízeno oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství (*Gewerbehygiene und Arbeitsmedizin*) a místo vedoucího tohoto oddělení bylo systemizováno jako (placená) mimořádná profesura. Současně navrhl, aby na místo vedoucího nového oddělení byl jmenován v té době bezplatný mimořádný profesor J. Löwy. Tento návrh zdůvodnil slovy, že J. Löwy se již po mnoho let zabývá otázkami pracovní medicíny a prevencí nemocí z povolání a získal v tomto oboru významné profesní zkušenosti. Jeho četné vědecké publikace v oboru došly v odborných kruzích všeobecného uznání. Od roku 1925 je členem stálé mezinárodní studijní komise pro pracovní medicínu v Ženevě, od roku 1928 pak členem korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu při Mezinárodním úřadu práce v Ženevě. Vedle toho byl ministrem sociální péče jmenován řádným členem československého Sociálního ústavu.⁴¹

Friedrich Breinl (1888–1936) byl o tři roky mladší než J. Löwy. V roce 1927 byl jmenován mimořádným a v roce 1929 řádným profesorem. Přednostou hygienického ústavu se stal v roce 1928, jako nástupce profesora Oskara Baila. Profesní kariéry F. Breinla a J. Löwyho vykazují nejednu podobnost. F. Breinl byl rovněž absolventem lékařské fakulty pražské německé univerzity, titul MUDr. zde získal v roce 1913. Za první světové války působil na srbské a italské frontě jako bakteriolog a hygienik. Jako habilitační práci předložil v roce 1921 sociálněhygienickou studii o postavení sklářů v okrese Jablonec

³⁹ NA, tamtéž (příloha 3, 1 s. strojopisu, podepsán prof. Tschermak-Seysenegg).

⁴⁰ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1517, sign. 3 II, k. 998, spis MŠANO č. 90.948/1929.

⁴¹ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₂/J/ Ústav hygienický/A, k. 1090, spis MŠANO č. j. 90947/1929. Zřízení nového oddělení při hygienickém ústavu podpořilo profesorské kolegium LF NU jednomyslně. Pověření J. Löwyho řízením nového oddělení a jeho jmenování placeným mimořádným profesorem schválilo kolegium jednadvaceti hlasy proti třem.

v Čechách. Absolvoval prestižní studijní pobyty v zahraničí: v Pasteurově ústavu v Tunisu (v roce 1924), na Harvardově univerzitě v Cambridge a na eugenickém pracovišti v *Cold Spring Harbor Laboratory* v New Yorku v USA (v roce 1925). V roce 1925 byl zvolen spolupracovníkem (*Fellow*) Královského zdravotního ústavu (*Royal Institute of Public Health*) v Londýně. Stal se mj. předsedou *Deutsche Arbeitsgemeinschaft für Volksgesundheit* v Československu, byl činný v kuratoriu Státního zdravotního ústavu a v Nejvyšší zdravotní radě. Zemřel tragicky 29. července 1936 na nákazu skvrnitým tyfem, kterou si přivodil při práci.⁴² Po jeho smrti převzal vedení hygienického ústavu (jako suplující mimořádný profesor) Ernst Singer, vedoucí sérologického oddělení ústavu. E. Singer stál v čele ústavu do konce roku 1938; na své posty na Německé univerzitě v Praze rezignoval 10. ledna 1939 a následně emigroval do Austrálie.⁴³

Ministerstvo školství a národní osvěty nemělo proti návrhu na zřízení „oddělení pro živnostenskou hygienu a dělnické lékařství“ při Hygienickém ústavu Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze námitky. Ze strany ministerstva nebyly námitky ani proti ustanovení bezplatného mimořádného profesora J. Löwyho vedoucím oddělení. Úkolu zřízení a vedení oddělení se měl J. Löwy ujmout neprodleně; k tomu dni byl zároveň zproštěn služby asistenta II. interní kliniky. Otázka jeho služebního platu měla být řešena dodatečně. Administrativně bylo jeho oddělení podřízeno vedení hygienického ústavu.⁴⁴

Koncept návrhu na jmenování J. Löwyho mimořádným profesorem „živnostenských chorob“ na lékařské fakultě pražské německé univerzity, který následně předložil ministr školství předsednictvu vlády, nese datum 22. října 1929. Připojené zdůvodnění dokresluje pozadí předchozích návrhů a institucionalizace nového oboru: „*Důvody, že Dr Löwy jest mnou navrhován na jmenování mimořádným placeným profesorem, třebaže jest již bezplatným mimořádným profesorem, a to ještě od 30. června 1928, spatřovati je předně v okolnosti, že Dr Löwy byl pro hodnost profesorskou, tehdáž titulární, navržen již od profesorského sboru 27. března 1924, byv již tehdy pro tuto hodnost plně kvalifikován, a již tehdy byl ve světě znám pro svoje práce v oboru živnostenských chorob, jak svědčí jeho aktivní účast na kongresu v Amsterdamě. Dále nutno vytknouti, že v době svého jmenování bezplatným mimořádným profesorem byl Dr Löwy na vnitřní klinice co honorovaný asistent. Klinika tato neměla vedle svého ordináře dalšího systemizovaného místa mimořádného profesora, které by se bylo mohlo Dr Löwymu propůjčiti, takže tehdy nějaký návrh na jmenování placeným mimořádným profesorem neměl by vůbec žádného účelu. Nyní však Dr Löwy odchází z interní kliniky Nonnenbruchovy a opouští placené místo asistentské, klinice této přidělené, za tím účelem, aby řídil oddělení chorob živnostenských a dělnických při hygienickém ústavě. Oddělení to není ústavem léčebným, nýbrž ústavem pro vědecký výzkum v oboru těchto chorob a nese povýtečně ráz ústavu theoretického. Přirozeně, že pak přednosta oddělení tohoto musí býti náležitě honorován, aby mohl síly své ústavu věnovati a nemusil hledati obživu v nějakém zaměstnání vedlejším. K tomu účelu používám místa mimořádného profesora, které u hygienického ústavu od drahých dob bylo a bývalo obsazeno i vedle ordináře, kterým byl přednosta celého hygienického ústavu. Toto místo*

⁴² L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon*, s. 47.

⁴³ Tamtéž, s. 197; *Tragischer Tod eines Forschers*, Prager Tagblatt 61/176, 30. 7. 1936, s. 3.

⁴⁴ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/Ústav hygienický/A, k. 1090, spis MŠANO č. j. 90.947/29. Ve spisech MŠANO byl jako český ekvivalent termínu „Arbeitsmedizin“ užíván termín „dělnické lékařství“. V příspěvku, pokud nejde o citaci, je upřednostněn překlad „pracovní lékařství“.

posléze zaujímal prof. Dr Breinl, který po smrti řádného profesora a přednosty ústavu Dra Baily byl ustanoven přednostou ústavu a zaujal jako extraordinář řádné systemizované místo; ostatně jeho jmenování řádným profesorem bylo navrženo zdejším návrhem ze dne 13. března 1929 č. j. 169.130/28, který zajisté v brzké době bude realizován. Ale i bez toho [...], jest již nyní pro Löwyho jedno volné místo mimořádného profesora. Uvolniloť se od jeho jmenování bezplatným mimořádným profesorem více míst profesorských, z nichž na jedno Dr Löwy může, jakožto přednosta důležitého oddělení živnostenských a dělnických chorob, postoupiti. Řečenému oboru nemoci věnuje se v poslední době ve vědě i v praxi čím dále tím větší pozornost. Obor ten nabývá při stoupající industrialisaci života čím dále tím větší důležitosti, před tímto kategorickým požadavkem praxe nelze zavíratí oči, a proto i v našem státě nutno přikročiti k vybudování vědeckého střediska, kde by se koncentroval výzkum těchto nemocí. Funkce přednosty tohoto oddělení je jistě tak důležitou, aby jako přednosta byl mimořádným profesorem placeným.

Tyto okolnosti, které od posledního jmenování Dr Löwyho vyvrcholily v zřízení řečeného oddělení, jsou tedy důvodem, proč nyní předkládám návrh na jmenování Dr Löwyho placeným mimořádným profesorem.⁴⁵

V tištěných přehledech osob a ústavů pražské německé univerzity bylo oddělení (respektive pododdělení) pro živnostenskou a pracovní medicínu při hygienickém ústavu poprvé uvedeno ve školním roce 1929/1930, spolu se dvěma dalšími pododděleními pro sérologii a pro chemii.⁴⁶

J. Löwy byl jmenován placeným mimořádným profesorem živnostenských chorob na lékařské fakultě pražské německé univerzity rozhodnutím prezidenta T. G. Masaryka z 30. prosince 1929, a to s platností od 1. ledna 1930. Jeho učební povinnost byla vymezena obvyklou klausulí jako řádné zastupování oboru, pro který byl jmenován, konkrétně pak povinností „konati ze svého oboru přednášky v rozsahu vyhovujícím potřebám uvedené university, nejméně však v rozsahu 5 hodin týdně v každém semestru, vedle potřebných cvičení“. Zároveň bylo dodáno, že dřívější výnos ministerstva z 23. srpna 1929, kterým byl ustanoven vědeckým správcem „oddělení pro živnostenskou a dělnickou hygienu“ u hygienického ústavu zůstává v platnosti. Je proto povinen nadále spravovat oddělení podle daných předpisů a věst je tak, aby vyhovovalo vědecké a učební potřebě lékařské fakulty německé univerzity. Od 1. ledna 1930 byl Löwemu přiznán služební plat mimořádného vysokoškolského profesora 1. stupně (tj. služné ročních 30 600 Kč a činovné ročních 6 600 Kč, se zákonnými srážkami).⁴⁷ Tím Löwy také oficiálně opustil asistentské místo při II. interní klinice, které zastával od roku 1909.

Oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství bylo J. Löwym uvedeno do provozu v polovině roku 1931. Sídliło v hygienickém ústavu německé lékařské fakulty v Preslově ulici. Zatímco hygienický ústav získal na přelomu 20. a 30. let nové prostory, II. interní klinika německé lékařské fakulty sídlící ve všeobecné nemocnici si nadále

⁴⁵ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1517, sign. 3 II, k. 998, spis MŠANO č. j. 90.948/1929. V připojené kvalifikační tabulce J. Löwyho se mj. uvádělo, že místo, na které má být jmenován, bylo systemizováno jako řádné usnesením vlády potvrzeným ministerskou radou 21. 7. 1927.

⁴⁶ AUK, *Personalstand der Deutschen Universität in Prag zu Anfang des Studienjahres 1929/30*, Prag [1929], s. 47.

⁴⁷ AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5, MŠANO č. j. 528/30-IV (opis).

stěžovala na nedostatek a nevyhovující stav obývaných prostor. Možnosti stavebních úprav v areálu všeobecné nemocnice však limitovala stavebně-technická hlediska.⁴⁸

V hygienickém ústavu německé lékařské fakulty bylo již v roce 1920 zřízeno oddělení pro sociální zdravotnictví, a to pod vedením tehdejšího přednosty ústavu profesora Oskara Baila. V roce 1930 byly v budově ústavu propůjčeny dvě volné místnosti také několika německým sociálně-zdravotním korporacím v ČSR: *Deutsche Arbeitsgemeinschaft für Volksgesundheit* (sdružení, jehož členem byl i J. Löwy), *Gesamtverband der deutschen Hilfsvereine für Lungenkrankheit* a *Landeshilfsverein für Lungenkranke*. Ministerstvo zdravotnictví žádost těchto korporací o propůjčení místností v ústavu tehdy doporučilo slovy, že jejich činnost spočívá v preventivní péči o osoby sociálně slabé a zdravotně ohrožené a v systematické péči lidovýchovné. V budově hygienického ústavu byl v roce 1936 prozatímně umístěn i zvěrolékařský ústav německé lékařské fakulty (vedený profesorem zoologie Ludwigem Freundem). V 30. letech úřadoval v budově ústavu také německý protirakovinný spolek v ČSR (*Deutsche Gesellschaft zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten in der ČSR*).⁴⁹

Poradna pro nemoci z povolání v Hygienickém ústavu Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze

Při oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství v hygienickém ústavu lékařské fakulty pražské německé univerzity byla J. Löwym v květnu roku 1932 otevřena poradna pro nemoci z povolání. Mělo to bezpochyby úzkou souvislost s prvním československým zákonem o odškodňování nemocí z povolání (č. 99 Sb. z 1. června 1932), na jehož koncipování se J. Löwy aktivně podílel.

O činnost oddělení a při něm zřízené poradny projevil zájem ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Koncem roku 1934 požádalo ministerstvo školství a národní osvěty o zaslání zprávy o činnosti oddělení a poradny.⁵⁰

Löwym vypracovaná zpráva (adresovaná děkanátu lékařské fakulty německé univerzity, obsahem však určená ministerstvu školství a národní osvěty) byla datována 5. prosince 1934. J. Löwy v ní podrobně popsal koncepční zaměření oddělení, oblasti jeho dosavadní působnosti a dosažené výsledky. Uvedl, že oddělení bylo otevřeno v novostavbě hygienického ústavu německé lékařské fakulty před zhruba dvěma a půl lety. Pracovní plán oddělení spočívá vedle výuky v seznamování se s problémy průmyslové hygieny, fyziologie a patologie práce (se zvláštním zřetelem na praktické požadavky pracujícího obyvatelstva československého státu) a ve zpracovávání těchto poznatků. Za účelem co možná nejuzšího kontaktu s pracujícími bylo vedle laboratoře zařízení také ambulatorium, které se má zabývat poradenstvím ohledně povolání a nemocemi z povolání. Činnost oddělení sestává tudíž z výuky, vědecké práce a ambulantních vyšetření.

Ohledně výuky J. Löwy uvedl, že v každém semestru byly ohlášeny (a pokud se do nich posluchači zapsali a navštěvovali je, byly také konány) přednášky: *Die Klinik der Berufskrankheiten* (2 hodiny týdně), *Gewerbliche Vergiftungen* (1), *Aerztliche Berufsberatung* (1),

⁴⁸ K tomu podrobně L. HLAVÁČKOVÁ, *Druhá česká a německá interní klinika v Praze*.

⁴⁹ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/ Ústav hygienický/B, k. 1090, spis 37.144/1930 a další.

⁵⁰ NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/ Ústav hygienický/ A, k. 1090, spis MŠANO č. 136.968/1934 (přípis ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy č. 37.197).

Aerztliche Sachverständigentätigkeit auf dem Gebiete der inneren Krankheiten (1), *Ambulatorium für Berufskrankheiten* (4).

Vědeckou činnost oddělení charakterizoval J. Löwy výčtem čtrnácti článků. Šlo o články vědecké i osvětové, v domácích i zahraničních periodikách a sbornících. Jako patnáctá položka výčtu byla zmíněna práce o jáchymovské plicní rakovině s tím, že je před dokončením a byla provedena s hmotnou podporou ministerstva veřejného zdravotnictví. J. Löwy dodal, že do vědecké činnosti oddělení musí být započten také jeho osobní podíl na realizaci zákona o zahrnutí nemocí z povolání do úrazového pojištění. Dále uvedl, že se každoročně účastní schůzí korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu Mezinárodního úřadu práce v Ženevě, které vyžadují důkladnou vědeckou přípravu. Dodal, že v chodu jsou také vědecké práce s pokusy na zvířatech. Šlo pravděpodobně o radiobiologické výzkumy, které J. Löwy navrhl a konal v rámci programu vědecké komise pro výzkum a léčbu „jáchymovské hornické nemoci“.

O ambulantní činnosti při oddělení J. Löwy uvedl, že se omezuje na poradenství ohledně zaměstnání u školáků, kteří opustili školu, na vyšetření učitelů německé učitelské akademie (*deutsche Lehrerakademie*) a na vyšetření nemocných, které posílají do ambulatoria nemocenské pojišťovny nebo kteří vyhledají ambulatorium sami. Vyšetření byla bezplatná, konala se každé úterý a pátek od 11 do 13 hodin. Počet vyšetřených pacientů činil 83 v roce 1932 (v květnu toho roku bylo ambulatorium otevřeno), 117 v roce 1933 a 101 v roce 1934. J. Löwy dodal, že při vyšetřování nemocí z povolání ovšem nezáleží tolik na počtu, jako na objasnění zejména závažných případů onemocnění. Vyšetřována byla zatím převážně řada otrav olovem, sirouhlikiem, benzenem, chloridem uhličitým a případy zaprášení plic.

Na závěr J. Löwy uvedl, že oddělení nemá žádné finanční prostředky a jen občas má k dispozici bezplatného asistenta, což obojí limituje možnost práci oddělení více rozvinout. Naléhavě potřebuje především místo placeného asistenta, nebo alespoň povolení pomocné vědecké síly.⁵¹

Pravděpodobně ve vazbě na tuto zprávu požádal přednosta hygienického ústavu Friedrich Breinl ministerstvo školství a národní osvěty o povolení placené vědecké pomocné síly pro oddělení živnostenské hygieny a pracovního lékařství. Uvedl, že oddělení slouží zároveň potřebám výuky, vědeckým cílům a zřízením ambulance také péči o veřejné zdraví; vedoucí oddělení, profesor J. Löwy nemůže provádět všechny práce sám. Během krátké doby existence oddělení z něho vzešlo již šestnáct (!) vědeckých prací. Vědecká činnost oddělení se stále rozrůstá. V chodu jsou pokusy zabývající se důležitými otázkami eugeniky z pohledu patologie živnostenských nemocí, které dokážou plně zaměstnat jednoho člověka. Ambulance není sice koncipována pro masovou činnost, některé případy však jsou náročné na zpracování. Jako příklad zajímavého výsledku F. Breinl uvedl, že v roce 1934 se v ambulanci oddělení podařilo odhalit jednu obzvlášť vzácnou a neznámou formu otravy u mechaniků automatické telefonní ústředny v Praze.⁵²

Ministerstvo přijetí vědecké pomocné síly pro oddělení povolilo. Výše stipendia pro tuto sílu (maximálně 200 Kč měsíčně) měla být upřesněna po předložení odůvodněného a doloženého osobního návrhu.⁵³ Zda a kým bylo místo obsazeno, se nepodařilo zjistit.

⁵¹ Tamtéž, spis MŠANO č. 13.283/1935 (příloha k č. 13.283/35, 3 s. strojopisu).

⁵² NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II./J/Ústav hygienický/ C1, k. 1090, spis MŠANO č. 145.344/1935 (F. Breinl k ministerstvu školství, 4. 10. 1935, podáno děkanátem LF NU pod Nr. 4170/35).

⁵³ Tamtéž (koncept odpovědi MŠANO, 14. 12. 1935).

Paralela poradny pro nemoci z povolání při II. interní klinice na české Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Zájem ministerstva zdravotnictví o oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství na Lékařské fakultě Německé univerzity v Praze byl nejspíš spojen se zřízením obdobné poradny na Lékařské fakultě Karlovy univerzity. Tato poradna byla zřízena v roce 1935 rovněž při II. interní klinice (v jejímž čele stál na lékařské fakultě Karlovy univerzity profesor Josef Pelnář). Poradnu vedl tehdejší asistent kliniky MUDr. Jaroslav Teisinger.⁵⁴ Byla umístěna v ambulanci kliniky ve všeobecné nemocnici v Praze II a pro veřejnost byla otevřena jeden den v týdnu (podle první inzerce ve středu od 16–18 hod.).

II. česká interní klinika profesora J. Pelnáře a II. německá interní klinika profesora Wilhelma Nonnenbrucha sídlily tehdy v areálu všeobecné nemocnice v Praze, v těsné blízkosti: Nonnenbruchova klinika byla umístěna (spolu s německými klinikami gynekologickou, oční a propedeutickou) v budově dvouposchoďového Jubilejního pavilonu císaře Františka Josefa. V sousední tříposchoďové budově, vzdálené patnáct metrů, sídlila klinika Pelnářova.⁵⁵

Oznámení o zřízení a provozu obou poraden pro nemoci z povolání v Praze, české a německé, bylo v roce 1936 otištěno v časopise *Sociální revue* (věstníku ministerstva sociální péče)⁵⁶ a na žádost ministerstva zdravotnictví bylo ministerstvem sociální péče dáno na vědomí také všem tehdejším živnostenským inspektorátům.⁵⁷

Výuka na lékařské fakultě pražské německé univerzity

V názvech přednášek a praktických cvičení, která J. Löwy ohlásil v tištěných programech přednášek během svého téměř dvacetiletého pedagogického působení na lékařské fakultě pražské německé univerzity, je patrný přechod od klasických témat vnitřního lékařství

⁵⁴ Jaroslav Teisinger (1902–1988) absolvoval lékařskou fakultu Karlovy univerzity (doktorem všeobecného lékařství promován v roce 1927). Po počátečním působení na různých lékařských postech se roku 1930 stal sekundárním lékařem a roku 1932 asistentem II. interní kliniky LF UK. V roce 1937 se habilitoval z patologie a terapie vnitřních nemocí (habilitační práce o nové mikropolarografické metodě ke kvantitativnímu stanovení olova). Byl členem sekce pro průmyslové lékařství při Spolku českých lékařů, v roce 1936 byl jmenován také členem kuratoria Masarykova fondu pro horníky při ministerstvu veřejných prací (jako J. Löwy). Poradnu (ambulance) pro nemoci z povolání zřizovanou při II. interní klinice LF UK vedl do května 1945, i v době uzavření českých vysokých škol za války. Po válce byl pověřen vedením oddělení pro nemoci z povolání na III. interní klinice LF UK. V roce 1947 (se zpětnou účinností od 1. dubna 1946) byl jmenován mimořádným profesorem patologie a terapie vnitřních nemocí se zvláštním zřetelem na nemoci z povolání a v témž roce pak i přednostou nově zřízené kliniky nemocí z povolání na LF UK. V roce 1952 se stal ředitelem nově zřízeného Výzkumného ústavu hygieny práce a chorob z povolání v Praze. V roce 1946 byl zvolen také prvním předsedou Československé společnosti pracovního lékařství. V návrhu na Teisingerovo jmenování mimořádným profesorem bylo v roce 1945 mj. konstatováno, že od habilitace v roce 1937 uveřejnil dvacet šest prací, z nichž dvacet se týkalo nemocí z povolání. V pracích o nemocích z povolání věnoval pozornost hlavně průmyslovým otravám (v prvé řadě olovem a benzenem). K identifikaci malých množství těchto látek vypracoval (se spolupracovníky) mikrochemické metody s využitím polarografie. Jako jeden z prvních v Československu se také zabýval otázkami hygieny zařízení. NA, f. MŠ 1918–1949, OS, Teisinger Jaroslav, k. 245. Srov. též Jana PAZDEROVÁ-VEJLUPKOVÁ a kol., *Profesor Jaroslav Teisinger a historie českého pracovního lékařství*, Praha 2005.

⁵⁵ Srov. NA, f. MŠ 1918–1949, i. č. 1537, sign. 4II₃/J/Kliniky-lékařská II/B, k. 1083, složka MŠANO č. 12.099/31 (protokol z jednání komise o zajištění nutných stavebních prací adaptačních pro II. interní kliniku LF NU, 17. 3. 1930). K tomu podrobně L. HLAVÁČKOVÁ, *Druhá česká a německá interní klinika v Praze*.

⁵⁶ Sociální revue 17, 1936, s. 182.

⁵⁷ NA, f. Ministerstvo sociální péče (dále MSP) 1918–1951, i. č. 3606, sign. G 4161, k. 3697 (zn. G-4169-1/4, 2. 4. 1936).

(infekční nemoci, klasické vyšetřovací metody) k problematice nemocí z povolání a pracovní medicíny. On sám shrnul svou pedagogickou činnost (v životopise napsaném v emigraci) slovy: „*V konaných přednáškách se zabýval perkusí a auskultací, první pomocí při akutně nebezpečných stavech, infekčními nemocemi, klinikou a poliklinikou nemocí z povolání, otravami způsobenými povoláním, interními nemocemi způsobenými úrazy atd.*“⁵⁸

Přednášky konal J. Löwy zpočátku výhradně v posluchárně na II. interní klinice a cvičení ve všeobecné nemocnici. Od školního roku 1930/1931, tj. po jmenování mimořádným profesorem živnostenských chorob a vedoucím oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství, zařadil do výuky novou přednášku o lékařském poradenství při výběru povolání (Ärztliche Berufsberatung), kterou konal v hygienickém ústavu. Od tohoto školního roku byla jím vypisovaná výuka v seznámech přednášek lékařské fakulty německé univerzity uváděna v rámci samostatného oddílu pracovního lékařství (*Arbeitsmedizin*). Ve školním roce 1932/1933 ohlásil výuku označenou jako „ambulantní vyšetření při nemocech z povolání“ (*Ambulatorische Untersuchungen bei Berufskrankheiten*), s místem konání v ambulatoriu pro nemoci z povolání v hygienickém ústavu. Od letního semestru 1934/1935 změnil tento název na „poliklinika nemocí z povolání“ (*Poliklinik der Berufskrankheiten*). Návštěvnost přednášek a cvičení, které vypisoval, nebyla zřejmě velká, jak ostatně sám naznačil ve zmíněné zprávě o činnosti svého oddělení pro ministerstvo školství a národní osvěty koncem roku 1934.

Soukromá praxe, pražská bydlíště a domovská příslušnost

Od 1. listopadu 1929 ohlásil J. Löwy v Praze, ve Vodičkově ulici 32, soukromou lékařskou praxi v oboru interní medicíny. V té souvislosti se také přihlásil za člena německé sekce lékařské komory v Čechách.⁵⁹

Jako asistent bydlel od roku 1915 přímo na II. interní klinice v areálu všeobecné nemocnice. Koncem roku 1929, v souvislosti se jmenováním mimořádným profesorem a výkonem soukromé lékařské praxe, se přestěhoval na adresu Praha II, Jáma 5/699.⁶⁰ Domovskou příslušnost měl v té době stále v Karlových Varech. V roce 1937, nejspíš v souvislosti s vyhrocující se politickou situací v sousedním Německu, zažádal o domovskou příslušnost do Prahy. Získal ji 17. července 1937.⁶¹

Ukončení akademické kariéry na pražské německé univerzitě

Řádné profesury J. Löwy nedosáhl. Od jmenování mimořádným profesorem do rezignace na tento post na lékařské fakultě pražské německé univerzity dosáhl nicméně ze zákona tří platových postupů. Poslední platový výměr Zemského úřadu v Praze z 29. prosince 1938

⁵⁸ NA, f. Ministerstvo vnitra – Londýn 1940–1945 (dále MVL), sign. 2-1-520/15 Loewy Julius, k. 29 (Curriculum vitae, v češtině, s. d., opis přiložený k dopisu ministerstva financí, Londýn, č. 3728/1941 z 9. 9. 1941).

⁵⁹ NA, f. PŘ 1931–1940, sign. L 965/3, Löwy Julius, MUDr., 1885, k. 8394 (Magistrát hl. města Prahy, zdravotní odbor, č. 23837/30 Z:16145 z 21. 8. 1930); AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (přípis děkanství LF NU Nr. 3483/29 z 29. 11. 1929, doporučení na rubu, rkp.).

⁶⁰ NA, f. Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva (dále PŘ II-EO), Löwy Julius MUDr. 1885.

⁶¹ NA, f. PŘ 1931–1940, sign. L 965/3, k. 8394, Löwy Julius MUDr. 1885 (potvrzení policejního ředitelství č.j. 55Q34 z 8. 2. 1937, domovský list Praha č. 9505).

mu byl sice doručen, zvýšeného platu si však již neužil.⁶² Chod historických událostí ho přiměl k rezignaci a emigraci. Přípisem ministerstvu školství a národní osvěty z 25. ledna 1939 J. Löwy oznámil, že již nebude na německé univerzitě přednášet. Ministerstvo vzalo jeho „žádost“ na vědomí „bez námitek“.⁶³ Přípisem děkanátu lékařské fakulty pražské německé univerzity ze 7. března 1939 pak bylo J. Löwymu oznámeno, že dnem 27. ledna 1939 byl odvolán z vedení oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství.⁶⁴ V té době však již J. Löwy Československo ohrožené nacistickým Německem opustil. Obdobným způsobem ukončili tehdy akademickou kariéru na fakultách pražské německé univerzity i další členové pedagogických sborů židovského vyznání. Mnoho z nich válku nepřežilo.⁶⁵

Emigrace a závěr života v exilu

Nalezené informace o posledním úseku života J. Löwyho, který se odvíjel v emigraci, jsou kusé. Z Československa emigroval do Anglie na vízum *Czech Refugee Trust Fondu*. Do Londýna, svého posledního působiště, dorazil 29. března 1939. Důvodem emigrace byl jeho židovský původ a demokratické smýšlení. V dobových dotaznících to bylo specifikováno jako: „oběť nacistického teroru“.

Po vypuknutí války se J. Löwy 12. října 1939 přihlásil na československém vyslanectví v Londýně ke konání vojenské služby. Od července 1941 byl zapsán do seznamu nezaražených veřejných zaměstnanců v Londýně a pobíral finanční podporu patnáct liber. Jako svou pobytovou adresu uváděl: „8, Bedford Place, London W.C.1“ a telefonní spojení do „British Museum“.⁶⁶

V emigraci byl J. Löwy zvolen předsedou výboru Spolku československých lékařů ve Velké Británii (*Czechoslovak Medical Association in Great Britain*), který se konstituoval na valné hromadě 27. listopadu 1941; výbor měl tehdy patnáct členů, tajemníkem byl Felix Horowitz.⁶⁷ J. Löwy byl také jedním z aktivních účastníků sjezdu polských a československých lékařů v exilu, který se uskutečnil v Edinburgu ve dnech 11.–12. září 1941.⁶⁸ Spolupracoval s Československým červeným křížem a Studijním ústavem ministerstva pro národní obnovu. Nadále zůstával členem mezinárodních institucí v Ženevě, jejichž činnost byla ovšem válkou paralyzována.

Dne 17. února 1943 byl Julius Löwy jmenován členem Zdravotní rady při československé exilové vládě v Londýně a v souvislosti s touto funkcí mu byl přiznán plat čtyřicet pět liber měsíčně.⁶⁹

⁶² AUK, f. LF NU, OS, J. Löwy, k. N5 (příslušné přípisy Zemského úřadu v Praze).

⁶³ Tamtéž (Zemský úřad v Praze, č. 25/8 ai 1939, 2. 2. 1939).

⁶⁴ Tamtéž (Děkanství LF NU Nr. Exh. 1151, 7. 3. 1939, rkp. koncept).

⁶⁵ K tomu podrobně Alena Mišková, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002 (2007 vyšlo též v německém překladu). O osudu J. Löwyho však publikace uvádí neúplná (nesprávná) data.

⁶⁶ NA, f. MV-L, sign. 2-1/520/13, k. 29 (Dotazník o osobních poměrech zaměstnanců č. 6876, datováno 15. 5. 1943).

⁶⁷ NA, f. Patzak Václav – Archiv ministerstva vnitra 5, k. 55, složka 5/20 (dopis Spolku československých lékařů ve Velké Británii exilovému ministru vnitra Juraji Slávikovi).

⁶⁸ Týž fond, k. 55, sl. 5-37/26. Viz též NA, f. Archiv Huberta Ripky, sign. 1-13-6-1a (Velká Británie, 1941), k. 145.

⁶⁹ NA, f. MV-L, sign. 2-1/520/15 (Löwy Julius, MUDr.), k. 29 (ministr sociální péče J. Bečko k předsednictvu ministerské rady v Londýně, 29. 4. 1943, č. j. 3739/43-Pres.). Československá Zdravotní rada v Londýně byla zřízena na základě dekretu prezidenta E. Beneše z 12. listopadu 1942, kterým se obor působnosti zdravotního

K osobě J. Löwyho sdělilo československé ministerstvo vnitra v Londýně v roce 1943 československému ministerstvu sociální péče v Londýně v důvěrné informaci, že „byl organizován v německé sociálně demokratické straně dělnické a býval přítelem bývalého ministra Dra Czecha. S W. Jakschem a jeho politickou skupinou přerušil hned na počátku své emigrace veškeré styky. Politicky veřejně nevystupuje a zabývá se vesměs činností vědeckou a publikační v oboru medicíny. Český jazyk ovládá jen částečně. S hlediska státní bezpečnosti není proti jmenovanému námitek.“⁷⁰

V exilu se J. Löwy nadále zabýval problematikou pracovního lékařství a průmyslové hygieny, kde v souvislosti s probíhající válkou a očekávaným obnovením mírových poměrů vystoupily do popředí nové závažné otázky. Zúčastnil se např. konference o problematice průmyslového zdravotnictví (*Conference on Industrial Health*), konané ve Westminsteru v dubnu 1943.⁷¹

Konci války se J. Löwy nedomohl. Dopisem z 24. listopadu 1944 československé ministerstvo sociální péče oznámilo československému ministerstvu financí v Londýně, že J. Löwy 13. listopadu toho roku zemřel, a byl proto vyřazen ze seznamu zaměstnanců ministerstva.⁷²

Krátká anonymní zpráva o úmrtí Julia Löwyho byla uveřejněna v časopise *British Medical Journal*, v čísle z 23. prosince 1944. Uvádí, že zemřel po krátké nemoci ve věku 59 let 15. listopadu 1944. Charakterizuje ho slovy: „He was expert adviser to a number of departments of the Czechoslovak Government, member of the Council of Social Insurance, of the State Council of Health, and representative of Czechoslovakia to the Section of Social Medicine of the International Labour Office in Geneva. An anti-Nazi, Löwy left Czechoslovakia for London after Munich, and became co-founder of the Czechoslovak Medical Association in Great Britain and of the Health Charter Movement. As a member of several committees of the Czechoslovak Government he helped to deal with problems of medical relief and health reconstruction. His modesty and devotion to his work and to his country gained him a large number of friends in Great Britain.“⁷³

odboru československého exilového ministerstva sociální péče v Londýně rozšiřoval o otázky veřejného zdravotnictví. Srov. NA, f. Ministerstvo sociální péče – Londýn 1940–1945 (dále MSP-L), k. 47, č. 11.17/10/2 (Důvodová zpráva k dodatečnému rozpočtu zdravotního odboru na 1943).

⁷⁰ NA, f. MV-L, sign. 2-1/520/15 (Löwy Julius, MUDr.), k. 29 (č. 6876/4-1943). Informace se opírala o vyjádření na připojeném útržku papíru (podepsán Černík), v němž se konstatovalo, že Löwy je „známý odborník v dělnické hygieně, jeden ze zakladatelův této vedy. Ako vedátor a ako človek jednako dobrej povesti. S politikou zaoberal sa len potiaľ, pokiaľ šlo o sociálnu politiku. Bol organizovaný v strane nemeckých soc. demokratov a bol hlavným intímusom býv. ministra dra Czecha. Jeho postoj k ČSR bol vždy pozitívny, s [W.] Jakschom prerušil hneď zo začiatku emigrácie každý styk. Češtinu neovláda dostatočne. Prišiel do Anglie na vízum Trust Fondu, tu hľadal a našiel spojenie s vedeckým kruhom anglickým. Nedávno bol menovaný do Zdravotnej Rady pri min. soc. péče.“

Ludwig Czech (1870–1942) vystudoval práva a pôsobil najprve ako advokát v Brně. V roce 1919 stál u založení Německé sociálně demokratické dělnické strany, od roku 1920 byl jejím předsedou; v březnu 1938 byl funkce předsedy strany zbaven, vystřídal ho Wenzel Jaksch. V letech 1920–1938 byl L. Czech poslancem Národního shromáždění RČS, 1929–1934 ministrem sociální péče, 1934–1935 ministrem veřejných prací, 1935–1938 ministrem veřejného zdravotnictví. V březnu 1942 byl deportován do Terezína, kde 22. 8. 1944 zemřel. Podrobněji např. *Encyklopedie Brna*, <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=46> (22. 5. 2017).

⁷¹ NA, f. MSP-L, k. 47, č. 11.17/13/1 (činnost zdravotního odboru).

⁷² NA, f. MV-L, sign. 2-1/520/15 (Löwy Julius, MUDr.), k. 29 (sdělení ministerstva sociální péče v Londýně k ministerstvu financí v Londýně, č. 14.808/44, 24. 11. 1944, průklepová kopie).

⁷³ *Obituary, Dr. Julius Löwy*, *British Medical Journal* 2, 1944, s. 837. Nesrovnalost v datu úmrtí ve zmíněných pramenech mohla souviset se záměnou data úmrtí v nekrologu s datem pohřbu.

J. Löwy zemřel jako svobodný mládenec. Po válce se rodina jeho sestry Elsy, provdané Gutmannové, která byla v té době nezvěstná, ucházela v rámci dědického řízení o přiznání odškodnění podle dekretu prezidenta republiky o odčinění křivd československým veřejným zaměstnancům. Šlo o náhradu služného vysokoškolského profesora za dobu od března respektive dubna 1939 do doby úmrtí. Odškodnění nebylo v tomto případě zřejmě přiznáno.⁷⁴

2. Členství a působnost ve vědeckých a profesních institucích a organizacích

Julius Löwy se v meziválečném období stal uznávaným odborníkem v oboru živnostenské (průmyslové) hygieny a nemoci z povolání nejen v Československu, ale i na mezinárodní úrovni. Byl členem lékařských společností a organizací, účastnil se zahraničních kongresů, působil jako expert v československých i mezinárodních institucích.

Cestovní doklady

O četných zahraničních studijních a služebních cestách J. Löwyho v meziválečném období svědčí záznamy o jeho cestovních dokladech. Již 7. března 1920 mu byl vydán československý cestovní pas k cestě do Německa a zpět za účelem účasti na kongresu. Následujícího roku mu byl tento cestovní doklad prodloužen pro cestu do Rakouska, Království S. H. S., Itálie a zpět za účelem „*povolání a na zotavenou*“. V roce 1922 mu byl vydán nový cestovní pas, opravňující k cestě do všech evropských států (vyjma Maďarska) a zpět za účelem „*studijní cesty*“. Platnost tohoto cestovního dokladu byla několikrát prodloužena za účelem „*povolání*“ nebo „*studijní cesty*“; jsou v něm záznamy o Löwyho cestách do Německa, Rakouska, Itálie a Nizozemska.⁷⁵ Nový cestovní pas byl Löwymu vydán v roce 1926. Jsou v něm mj. záznamy o opakovaných cestách do Švýcarska a Itálie. Prodloužení tohoto pasu z 24. dubna 1934 opravňovalo k cestě „*za účelem studijním*“ nejen do všech evropských států (vyjma SSSR), ale též do Afriky a Asie.⁷⁶ Poslední československý cestovní pas byl J. Löwymu vydán 11. ledna 1939 za účelem „*cesty studijní*“ a opravňoval k cestě do všech evropských a mimoevropských států (vyjma USA), s platností do 11. ledna 1944.⁷⁷

Československé vědecké instituce a profesní společnosti

Na podzim 1925 se J. Löwy stal dopisujícím členem Sociálního ústavu RČS v Praze.⁷⁸ Tento ústav byl zřízen v roce 1919 při ministerstvu sociální péče k podpoře činnosti mini-

⁷⁴ NA, f. MŠ 1918-1949, i. č. 1517, sign. 3 II, k. 998 (spis z roku 1947 týkající se odškodnění MUDr. J. Löwy z bývalé Lékařské fakulty NU v Praze dle dekretu č. 53/45 Sbírky zákonů a nařízení).

⁷⁵ NA, f. PR 1931-1940, sign. L 965/3, k. 8394, Löwy Julius MUDr. 1885 (československý cestovní pas č. 4724).

⁷⁶ Tamtéž (československý cestovní pas č. 19247). V tomto pase byla 13. 1. 1937 úředně opravena domovská příslušnost J. Löwyho z původního údaje „Karlovy Vary“ na „Praha“.

⁷⁷ Tamtéž (tiskopis žádosti o cestovní pas č. 965).

⁷⁸ Srov. Sociální revue 6, 1925, s. 494. J. Löwy v jednom dotazníku uvedl, že členem Sociálního ústavu RČS byl jmenován výnosem ministra sociální péče č. j. 1170/S.U.-1925. Srov. NA, f. MV-L, sign. 2-1-520/15 Loewy

sterstva a vědeckého řešení sociálněpolitických otázek. Hlavní směry působnosti ústavu byly v jeho prvních stanovách vytyčeny následovně: 1. sbírat sociálněpolitický materiál, 2. studovat sociální vědy, zejména sociálněpolitické otázky, 3. šířit poznatky sociálních věd. Přednášková a publikační činnost ústavu byla ukončena v roce 1938, v březnu 1941 byl ústav zrušen.⁷⁹

Členem Sociálního ústavu se J. Löwy stal pro svou působnost a odbornost v oboru živnostenské hygieny a pracovního lékařství. Zapojil se např. do osvětové přednáškové činnosti ústavu v souvislosti s přípravou a osvětou prvního československého zákona o odškodnění nemocí z povolání.⁸⁰ Jako člen ústavu se zúčastnil také několika mezinárodních akcí, např. v dubnu 1929 zastupoval Sociální ústav na 4. kongresu stálé mezinárodní komise pro nemoci z povolání, který se konal ve francouzském Lyonu.

V roce 1936 (výnosem tehdejšího ministra zdravotnictví a tělesné výchovy, německého sociálního demokrata Ludwiga Czecha) byl J. Löwy jmenován také členem prozatímního vědeckého ředitelského sboru Státního zdravotního ústavu RČS. V témž roce byl jmenován i docentem pro obor vnitřních nemocí na Masarykově státní škole zdravotní a sociální péče v Praze. Tato škola byla zřízena ministerstvem zdravotnictví a tělesné výchovy v součinnosti s ministerstvem sociální péče, za finanční i koncepční podpory Rockefellerovy nadace. Úkolem školy byla teoretická a praktická výchova pracovníků pro sociální a sociálně zdravotní službu. Studium bylo dvouleté, vyučování bylo oficiálně zahájeno 1. února 1936. Škola sídlila v areálu Státního zdravotního ústavu v Praze na Vinohradech.⁸¹

Co se týče členství J. Löwyho v profesních společnostech, podle jím uváděných údajů v osobních dotaznících a životopisech byl od 3. února 1927 dopisujícím členem německého pracovního sdružení pro lidové zdraví v Československé republice (*Arbeitsgemeinschaft für Volksgesundheit in der Tschechoslowakischen Republik*) a přednostou sekce tohoto sdružení pro pracovní lékařství a nemoci z povolání. Od 20. října 1937 byl také členem nově založené Československé společnosti pro hygienu a sociální lékařství v Praze. V souvislosti se zahájením soukromé lékařské praxe se v roce 1929 přihlásil za člena Lékařské komory v Čechách. Zřejmě od počátku své profesní kariéry byl i členem Spolku německých lékařů v Praze (*Verein deutscher Ärzte in Prag*).

Julius, k. 29 (J. Löwy, Curriculum vitae, s. d.). Ministrem sociální péče byl tehdy český sociálně demokratický politik Lev Winter (také zakladatel Sociálního ústavu). Mezi nově zvolenými dopisujícími členy Sociálního ústavu byl v roce 1925 také Václav Patzák (1891–1954), český sociálně demokratický publicista a politik, středoškolský profesor, v letech 1925–1939 pracovník MŠANO a člen vedení Československého rozhlasu. V letech 1939–1945 působil rovněž v zahraničním odboji ve Velké Británii. V roce 1930 byli členy Sociálního ústavu jmenováni také Ludwig Czech (v té době ministr sociální péče) a Theodor Gruschka (v té době městský fyzik v Ústí nad Labem). Srov. Sociální revue 11, 1930, s. 593.

⁷⁹ Sociální ústav Republiky československé. Jeho založení a činnost v prvním třiletí 1920–1922, Publikace Sociálního ústavu č. 1, Praha 1923. Srov. též Jaromír NEČAS, 20 let sociální péče v Československé republice, Praha 1938.

⁸⁰ J. Löwy, Sociální význam nemocí z povolání, jejich zábrana a návrhy k jejich odškodnění, Sociální revue 11, 1930, s. 37–50 (předneseno německy ve schůzi Sociálního ústavu 7. 11. 1929, z němčiny přeložil dr. Kotek); TÝŽ, Sociální význam povinnosti odškodňovati nemoci z povolání v rámci pojištění úrazového, Sociální revue 12, 1931, s. 169–172 (z němčiny přeložil opět dr. Kotek). V Sociálním ústavu RČS přednášel 30. 10. 1925 také sociální ekonom, profesor Vídeňské univerzity a pražský rodák Karl Příbram (1877–1973), sekční šéf Mezinárodního úřadu práce v Ženevě; přednáška se týkala sociální filozofie mírové smlouvy. Srov. Ze Sociálního ústavu ČSR, Sociální revue 6, 1925, s. 487–494.

⁸¹ O škole podrobněji např. Jana KUTNOHORSKÁ, Historie ošetřovatelství, Praha 2010.

Jako expert na nemoci z povolání byl J. Löwy také přizván k práci v několika resortních komisích. Koncem roku 1931 byl jmenován členem vědecké komise pro studium a léčbu jáchymovské hornické nemoci při ministerstvu zdravotnictví a tělesné výchovy. Podílel se aktivně na práci komise odborníků pro přípravu československého zákona o odškodnění nemocí z povolání při ministerstvu sociální péče. Byl jmenován také členem poradní komise pro tzv. Masarykův fond pro horníky, který byl zřízen při ministerstvu veřejných prací v roce 1935.

Zahraníční profesní společnosti a mezinárodní organizace

Podle přehledu členství československých státních příslušníků v zahraničních německých vědeckých společnostech, vypracovaného v roce 1936 ministerstvem školství a národní osvěty, byl J. Löwy v té době členem: *Gesellschaft deutscher Naturforscher und Ärzte* (německá interdisciplinární společnost založená v roce 1822), *Deutsche Gesellschaft für innere Medizin* (německá společnost vzniklá v roce 1920 na bázi kongresů interní medicíny pořádaných od roku 1882; čestným členem této společnosti byl v roce 1932 zvolen R. Jaksch) a *Deutsche Gesellschaft für Arbeitsschutz* (ve Frankfurtu nad Mohanem).⁸²

Od února 1924 byl J. Löwy členem stálého výboru Mezinárodního kongresu pro úrazové lékařství a nemoci z povolání v Curychu (*Internationaler Kongress für Unfälle und Berufskrankheiten*) a v roce 1925 se zúčastnil jednání tohoto kongresu v Amsterdamu.⁸³ V únoru 1927 se stal členem Stálé mezinárodní komise pro studium nemocí z povolání (*Commission permanente pour l'étude de maladies professionnelles*) v Ženevě. V květnu 1928 byl jako zástupce Československa jmenován členem korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu (*Comité de correspondance d'hygiène industrielle*) při Mezinárodním úřadu práce (*Bureau International du Travail*) v Ženevě.⁸⁴

Mezinárodní úřad práce a problematika nemocí z povolání

Mezinárodní úřad práce (dále zkráceně MÚP) byl výkonným sekretariátem Mezinárodní organizace práce, zřízené v roce 1919 na základě Versailleské mírové smlouvy za účelem mezinárodní spolupráce ke zlepšení pracovních podmínek. Výkonným orgánem Mezinárodní organizace práce byly mezinárodní konference práce, které se scházely jednou ročně za účasti delegací členských zemí.⁸⁵ Prvním ředitelem MÚP se stal francouzský socialista Albert Thomas (1878–1932), který post zastával až do své smrti. Za první světové války byl ve Francii ministrem zbrojního průmyslu; v rámci tohoto ministerstva zřídil v roce 1915

⁸² NA, f. Ministerstvo vnitra I – prezidium, Praha, sign. 225-1110-3, k. 110, Členství československých státních příslušníků v cizozemských vědeckých společnostech (příloha k přípisu ministerstva zahraničních věcí č. 24416).

⁸³ Prvý z řady těchto kongresů se konal 1906 v Miláně. Cílem byla výměna zkušeností mezi odborníky k zabránění úrazům a nemocem z povolání při práci v průmyslu. Třetí kongres se měl sejít v září 1914 ve Vídni. Srov. Wiener Medizinische Wochenschrift 64, 1914, s. 1110.

⁸⁴ NA, f. MV-L, sign. 2-I-520/15 Loewy Julius, k. 29 (J. Löwy, Curriculum vitae, s.d.).

⁸⁵ Podrobněji např. *Společnost národů a Mezinárodní úřad práce. (Jejich důležitost a poslání na poli hospodářském, sociálním, finančním a kulturním a jejich vztahy k našemu státu)*, Publikace sociálního ústavu ČSR č. 47, Praha 1927. V březnu 1927 navštívil MÚP v Ženevě také československý prezident T. G. Masaryk. Při té příležitosti mu byl předán seznam prací MÚP o Československu. Srov. Jaroslav DRBOHLAV, Činnost Mezinárodního úřadu práce mezi sedmou a desátou Mezinárodní konferencí práce, Sociální revue 8, 1927, s. 360.

zdravotní inspekci francouzských válečných továren, do jejíhož čela postavil profesora lékařské fakulty univerzity v Lyonu Étienna Martina, jednoho z průkopníků oboru pracovního lékařství.

Zdravotnická služba MÚP byla zřízena koncem září 1920 a přičleněna k výzkumnému oddělení MÚP. Jejím úkolem bylo studium zdravotních otázek ve vztahu k programu mezinárodních konferencí práce a shromažďování dokumentace k otázkám pracovního lékařství (o hygieně a patologii pracovních činností a provozů, ozdravných opatřeních apod.) z různých zemí.

Korespondenční výbor pro průmyslovou hygienu byl jedním z poradních orgánů Zdravotnické služby MÚP. Podle údaje z roku 1932 měl tento výbor čtyřicet tři expertů pro otázky průmyslové hygieny a devět pro otázky průmyslové únavy, a to z celkem devatenácti zemí. Z Československa byli na seznamu expertů výboru v té době uvedeni ve skupině pro otázky průmyslové hygieny MUDr. Bohuslav Albert (ředitel zdravotní služby nemocnice Baťových továren ve Zlíně), MUDr. Gustav Kabrhel (profesor hygieny a do roku 1928 ředitel Hygienického ústavu Univerzity Karlovy v Praze), MUDr. Julius Löwy (profesor pracovního lékařství na Německé univerzitě v Praze) a MUDr. Josef Roček (profesor hygieny a ředitel Hygienického ústavu Masarykovy univerzity v Brně). Ve skupině pro otázky průmyslové únavy byl Vilém Forster (profesor užitě psychologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a ředitel Psychotechnického ústavu Masarykovy akademie práce).⁸⁶

V roce 1926 se pozornost Zdravotnické služby MÚP obrátila také k problému silikózy plic a jejímu označení za nemoc z povolání s právem na odškodnění. V roce 1928 byla přizvána ke spolupráci s komisí pro otázky nádorových onemocnění Zdravotnické organizace Spojených národů při studiu nádorových onemocnění jako nemocí z povolání. Právě v souvislosti s pozorností obrácenou k silikóze a nádorovým onemocněním bylo upozorněno na výskyt specifického nádorového onemocnění plic u horníků v saském Schneebergu v Německu a v Jáchymově v Československu. Tato problematika zazněla pak na mezinárodních konferencích v Lyonu v roce 1929 a v Johannesburgu v roce 1930.⁸⁷

Jedním z účtyhodných publikačních počínů MÚP bylo vydání encyklopedického díla *Hygiène du travail: Encyclopédie d'hygiène, de pathologie et d'assistance sociale*.⁸⁸

J. Löwy se účastnil každoročních schůzí korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu Zdravotnické služby MÚP, které se odbývaly v různých zemích. Autorsky spolupracoval na výše zmíněné encyklopedii pracovního lékařství vydané MÚP, do které přispěl kapitolami o nemocech z povolání urogenitálního ústrojí, o nemocech z povolání

⁸⁶ E.-P. BLAYAC-MERCADIER, *Le service d'hygiène du Bureau international du Travail. Thèse pour le doctorat en médecine. Présentée et publiquement soutenue en Décembre 1932*, Montpellier 1932, s. 68–70. Afilie československých expertů (uvedené v závorkách) se zjevně vztahovaly k datu jejich jmenování do výboru. V. Forster byl jmenován expertem stálého korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu při MÚP na návrh československého ministerstva sociální péče v roce 1925.

⁸⁷ Srov. *La silicose. Compte rendu de la conférence internationale tenue à Johannesburg du 13 au 27 août 1930*, Bureau International du Travail, Études et Documents, Série F (Hygiène industrielle), No 13, Genève 1930.

⁸⁸ O vydání encyklopedie bylo rozhodnuto v roce 1922. První díl vyšel v roce 1930 (952 s.), druhý v roce 1932 (1428 s.). Tyto dva díly shrnuly dokumentaci „o pracech, které je třeba považovat za nezdравé“, shromážděnou MÚP z různých zemí. Vymezení termínu „nezdравý“ bylo přitom pojato širěji než obvykle; za nezdравé byly označeny nejenom toxické, infekční či parazitické příčiny, ale i všechny příčiny, které zpochybňují zdraví a život dělníků. Encyklopedie sledovala tři problémové roviny: práce (pracovní proces), dělník (člověk), pracovní prostředí. Zahrnula 418 statí (172 z nich bylo napsáno 92 odborníky – lékaři a techniky – ze třinácti zemí). V říjnu 1939 vyšel ještě dodatek k předchozím dvěma dílům.

zažívacího ústrojí, o rakovině (z povolání) zažívacího ústrojí a o rakovině (z povolání) respiračního ústrojí. V poslední z uvedených kapitol věnoval zvláštní pozornost také rakovině plic zjištěné u zaměstnanců dolů ve Schneebergu a v Jáchymově; zmínil se o provedených zdravotních vyšetřeních, ozdravných opatřeních přijatých československým státem v jáchymovských dolech a tamní uran-radiové továrně a probíhajícím vědeckém výzkumu onemocnění podpořeném finančním darem prezidenta Masaryka.⁸⁹

3. Nemoci z povolání

Mezinárodní úmluva o nemocech z povolání

Návrh mezinárodní úmluvy o nemocech z povolání byl přijat na VII. všeobecné konferenci Mezinárodní organizace práce Společnosti národů, která se konala v Ženevě ve dnech 19. května – 10. června 1925. Pod textem úmluvy byli jako svědkové podepsáni předseda konference, kterým byl československý ministr zahraničních věcí Edvard Beneš, a ředitel Mezinárodního úřadu práce Albert Thomas. Úmluva vstoupila v účinnost dnem 1. dubna 1927.

Článek 1 úmluvy stanovil, že „každý člen Mezinárodní organizace práce, který ratifikuje tuto úmluvu, se zavazuje, že zabezpečí osobám postiženým nemocemi z povolání nebo jejich rodinným příslušníkům odškodnění založené na všeobecných zásadách svého státního zákonodárství, týkajícího se odškodňování pracovních úrazů. Výše tohoto odškodnění nebude nižší, než jakou stanoví státní zákonodárství pro škody způsobené pracovními úrazy. S výhradou tohoto ustanovení bude každému členu volné, aby ve svém státním zákonodárství při stanovení podmínek upravujících placení odškodného u nemocí, o něž jde, a při použití svého zákonodárství, upravujícího odškodnění pracovních úrazů, na tyto nemoci použil změn a odchylek, které by se mu jevily účelnými.“ V článku 2 úmluvy se pak uvádělo, že „každý člen Mezinárodní organizace práce, který ratifikuje tuto úmluvu, se zavazuje, že bude považovati za nemoci z povolání nemoci, jakož i otravy způsobené látkami zapsanými v níže uvedené tabulce, nastanou-li tyto nemoci nebo otravy u zaměstnanců náležejících k průmyslovým odvětvím nebo zaměstnáním, která jsou v této tabulce s nimi v souvislosti uvedena, a vzniknou-li v důsledku práce konané v závodě podrobeném státnímu zákonodárství“.⁹⁰

V tabulce připojené ke znění mezinárodní úmluvy o nemocech z povolání z roku 1925 byly uvedeny jen tři nemoci z povolání (se specifikací průmyslových odvětví a zaměstnání, v nichž se vyskytují): otrava olovem, jeho slitinami nebo sloučeninami s přímými následky této otravy; otrava rtutí, jejími amalgamy a sloučeninami, s přímými následky této otravy; infekce snětí slezinou. Usnesením XVIII. mezinárodní konference práce v roce 1934 bylo na seznam přidáno dalších šest nemocí z povolání, mezi nimi: silikóza (buď s tuberkulózou, nebo bez tuberkulózy), otrava arzenem a jeho sloučeninami s přímými důsledky této otravy

⁸⁹ Hygiène du travail. Encyclopédie d'hygiène, de pathologie et d'assistance sociale, envisagées au point de vue du travail, de l'industrie et des professions. Supplément, Genève 1939 (oddíl: Tumeurs Professionnelles, kapitola: Appareil respiratoire, jako autor kapitoly podepsán J. Löwy, rozsah 18 s.).

⁹⁰ Sociální revue 6, 1925, s. 483–485 (text návrhu úmluvy týkající se odškodnění nemocí z povolání). Citováno ze s. 483. Text a ratifikace úmluvy Československem byly publikovány v Sociální revue 14, 1933, s. 54–56.

a patologické změny vyvolané a) radiem nebo jinými látkami radioaktivními, b) rentgenovými paprsky.⁹¹

Každý stát, který mezinárodní úmluvu o nemocech z povolání ratifikoval, se zavazoval, že ustanovení článků 1 a 2 úmluvy provede nejpozději ke dni 1. ledna 1927 a učiní opatření, která budou nutná, aby se tato ustanovení stala účinnými. Od ratifikace úmluvy bylo možno následně odstoupit (vypovědět ji). Problematiku nemocí z povolání bylo ovšem možno řešit také samostatně na národní úrovni, bez ratifikace mezinárodní úmluvy (což se týkalo zejména států, které nebyly členy Společnosti národů).

Československý zákon o odškodňování nemocí z povolání a ratifikace mezinárodní úmluvy

Československo ratifikovalo mezinárodní úmluvu o nemocech z povolání 19. září 1932. Úmluvou bylo v té době vázáno již dvacet států.⁹² Otázkou odškodňování nemocí z povolání se ovšem československé ministerstvo sociální péče začalo zabývat již v roce 1925.⁹³ Ratifikaci mezinárodní úmluvy předcházelo přijetí československého zákona o odškodňování nemocí z povolání č. 99 Sb. z 1. června 1932. Za nemoci z povolání byly podle znění § 2 tohoto zákona považovány nemoci uvedené v příloze, pokud byly způsobeny výkonem zaměstnání v pojištěném podniku toho druhu, který byl v příloze u té které nemoci specifikován. Ustanovení zákona nabývala účinnosti dnem 1. července 1932. V příloze bylo taxativně vyjmenováno dvacet pět nemocí z povolání. Některé byly uvedeny pod lékařským názvem (např. onemocnění ozhrůvkou, těžkým šedým zákalem), jiné byly vymezeny obecněji (např. onemocnění/otravy z olova, fosforu, rtuti, onemocnění infekčními nemocemi). Na seznamu figurovala také dvě profesní onemocnění způsobená prací s ionizujícím zářením nebo v takovém prostředí: pod č. 12 bylo uvedeno „*onemocnění trvalými účinky způsobenými roentgenovými nebo radiovými paprsky a emanací*“; povinné pojištění pro tento případ „úrazu“ se týkalo všech podniků, ve kterých se „*uvedené látky vyrábějí nebo zpracovávají nebo používají nebo jako vedlejší produkty nebo vůbec jinak vyskytují*“. Pod č. 14 bylo jmenováno „*onemocnění rakovinou plic způsobené radiovými paprsky a emanací*“, přičemž podniky povinně pojištěné pro tento případ byly specifikovány jako „*doly na uranovou rudu a továrny na uranové barvy, radium a radiové preparáty, např. Jáchymov*“.⁹⁴

⁹¹ Úmluva týkající se odškodnění nemocí z povolání revidována r. 1934, Sociální revue 15, 1934, s. 441–443. Rozšíření seznamu nemocí z povolání, který byl připojen k mezinárodní úmluvě v roce 1925, bylo předmětem jednání již na zasedání korespondenčního výboru pro průmyslovou hygienu MÚP v Düsseldorfu v září 1926. Bylo zde navrženo doplnit na seznam také patologické změny způsobené rentgenovými paprsky a radiem. Zasedání se tehdy z Československa zúčastnil V. Forster. Srov. J. DRBOHLAV, *Činnost Mezinárodního úřadu práce*, s. 357–364.

⁹² Sociální revue 14, 1933, s. 54–56. Úmluvu dříve než ČSR ratifikovaly následující státy (v závorce je uvedeno datum ratifikace a případné teritoriální omezení): Velká Británie (6. 10. 1926), Jugoslávie (1. 4. 1927), Finsko (17. 9. 1927), Indie (30. 9. 1927, jen britská Indie), Belgie (3. 10. 1927, s výhradou pozdějšího rozhodnutí pro Belgické Kongo), Švýcarsko (16. 11. 1927), Svobodný stát Irský (25. 11. 1927), Lucembursko (16. 4. 1928), Maďarsko (19. 4. 1928), Kuba (6. 8. 1928), Německo (18. 9. 1928), Rakousko (29. 9. 1928), Japonsko (8. 10. 1928, nevztahovalo se např. na Koreu), Nizozemí (1. 11. 1928), Portugalsko (27. 3. 1929, s výhradou pozdějšího rozhodnutí pro kolonie), Norsko (11. 6. 1929), Bulharsko (5. 9. 1929), Švédsko (15. 10. 1929), Lotyšsko (29. 11. 1929) a Francie (13. 8. 1931).

⁹³ Srov. Antonín KUBÁT, *K osnově zákona o odškodňování nemocí z povolání*, Sociální revue 12, 1931, s. 399–406.

⁹⁴ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, Praha 1932, s. 399–402 (částka 34, č. 99. Zákon ze dne 1. června 1932 o odškodnění nemocí z povolání).

Jak konstatovala důvodová zpráva k návrhu tohoto zákona, seznam nemocí z povolání byl vypracován se zřetelem k dobrozdání univerzitních profesorů, doktorů medicíny Františka Procházky, Julia Löwyho a Josefa Ročka. Do znění zákona byla vtělena také oznamovací povinnost nositele nemocenského pojištění, který se o nemoci z povolání dozví.

J. Löwy prováděl jako jeden ze spoluvůrců zákona ve prospěch jeho přijetí také osvětlu. Např. přednáškou *Sociální význam povinnosti odškodňovat nemoci z povolání v rámci úrazového pojištění*, kterou přednesl v československém Sociálním ústavu a jejíž text byl v českém překladu uveřejněn roku 1931 ve věstníku ministerstva sociální péče, poukázal na ekonomickou, sociální, zdravotní a legislativní stránku otázky. Zmínil se o iniciativě Mezinárodního úřadu práce v této otázce ve Švýcarsku a v Německu. Uvedl, že blahodárné působení zákona by se mělo projevit jednak ozdravením závodů, jednak zvýšenou preventivní zdravotní péčí o zaměstnance (poradenství při volbě povolání, odhalení nemoci v počátečním stadiu apod.). Dotkl se také odborného vzdělávání lékařů v oboru nemocí z povolání, kdy uvedl: „*Je nutno, aby již medikové poslouchali povinná kolegia o nemocech z povolání, o poradnictví při volbě povolání, o zaměstnáních a živnostenské hygieně, a aby jim byl k dispozici demonstrační materiál ve zvláštní klinice pro nemoce z povolání, jaké existují již v mnohých jiných zemích. Takovéto kliniky byly by též současně nejvyšší instancí k rozhodování sporných otázek a také stanovení diagnos, která jsou možná jen na podkladě delšího pozorování.*“ Vysvětlil, že nemoc z povolání nelze zatím obecně definovat, a proto jsou tyto nemoci v zákoně uvedeny taxativně. K upřesňování a aktualizacím seznamu má vést i oznamovací povinnost nemocí z povolání. K tomu dodal: „*Seznam nemocí z povolání, které mají být odškodněny, může mít vždy pouze přechodnou povahu a musí se přizpůsobovat současným změnám, které s sebou přináší rozvoj průmyslu a techniky. Je proto žádoucím, aby byly oznamovány nejen nemoce z povolání, které mají být odškodňovány, nýbrž vůbec všechny nemoce z povolání.*“ Článek končil slovy: „*Zavedení a provedení zákonných předpisů, jak jsme o nich mluvili, zdvihají sociální myšlení a cítění na vyšší stupeň a žádný kulturní stát neměl by se před těmito důležitými problémy uzavírat.*“⁹⁵

Stať o nemocech z povolání sepsal J. Löwy také pro *Encyklopedii výkonnosti*, vydanou Masarykovou akademií práce, konkrétně pro I. díl encyklopedie nazvaný Člověk, který vyšel v roce 1934.⁹⁶ V úvodu načrtl zrod oboru, jeho právní základy a specifčnost přístupu jednotlivých zemí. Dále se pak věnoval československému zákonu č. 99 Sb. o odškodnění nemocí z povolání.

Stejně jako mezinárodní úmluva (a ve vazbě na ni) byl také československý zákon o odškodňování nemocí z povolání postupně aktualizován. Vládním nařízením č. 36 Sb. o odškodnění některých nemocí z povolání z 25. února 1938 bylo upraveno znění čísla 14 přílohy k § 2 zákona č. 99/1932 Sb. Původní specifikace, tj. onemocnění „*rakovinou plic způsobené radiovými paprsky a emanací*“, bylo nově označeno číslem 14a a doplněno číslem 14b ve znění „*onemocnění zaprášením plic ať již samo o sobě nebo ve spojení s tuberkulosou nebo rozedmou plic, pokud způsobilost k výdělku (k práci) se zmenší o více než 10 %*“. Specifikace povinně pojištěných podniků zůstala stejná. Toto vládní nařízení

⁹⁵ J. Löwy, *Sociální význam povinnosti odškodňovat nemoce z povolání, v rámci pojištění úrazového*, Sociální revue 12, 1931, s. 169–172, citováno ze s. 171–172.

⁹⁶ J. Löwy, *Nemoci z povolání*, in: *Encyklopedie výkonnosti, I, Člověk*, Praha 1934, s. 425–443.

nabývalo účinnosti dnem vyhlášení.⁹⁷ Ve vazbě na zmíněné doplnění byla provedena také novelizace zákona 99/1932 Sb., a to zákonem č. 78 ze dne 8. dubna 1938. Ve znění zákona bylo mj. doplněno, že odškodnění nemocí pod číslem 14b se vztahuje na nemoci „způsobené přede dnem 1. března 1938, nejpozději dnem 1. ledna 1929“.⁹⁸ K přijetí zákona č. 99/1932 Sb. došlo za ministra sociální péče Ludwiga Czecha, k jeho novelizaci pak v roce 1938 za ministra sociální péče Jaromíra Nečase.⁹⁹

Formulace zákona (taxativní vymezení nemocí z povolání a podniků podléhajících povinnému pojištění pro tyto případy) nebyla vůbec snadná. Vůči některým pasážím byly také vzápětí vysloveny kritické připomínky, např. ze strany chemiků. Ne všechny výtky však byly oprávněné. Pro usnadnění výkladu a provádění zákona v praxi byly úrazovou pojišťovnou vydány doplňkové vysvětlivky a instrukce.¹⁰⁰

4. Julius Löwy a problém jáchymovské hornické nemoci

Rakovina plic (bronchiální karcinom) jako nemoc z povolání u pracovníků v uranovém a radiovém průmyslu se stala předmětem soustředěné pozornosti – na mezinárodní úrovni i v tehdejší Československu – roku 1926 v souvislosti s publikací výsledků epidemiologické studie provedené mezi horníky a kontrolním vzorkem obyvatelstva v saském Schneebergu na německé straně Krušných hor.¹⁰¹ Studie nesporně prokázala zvýšený výskyt plicní rakoviny u horníků zaměstnaných dlouhodobě v tamních dolech a příčinu onemocnění dala do souvislosti s těžbou kobaltových, arzenových a uranových rud. Ve vazbě na tuto studii a s ohledem na podobné poměry rudného hornictví v Jáchymově přistoupilo československé ministerstvo zdravotnictví ve spolupráci s československým ministerstvem veřejných prací na podzim roku 1928 k zorganizování prvního plošného screeningu zdravotního stavu aktivních i penzionovaných zaměstnanců jáchymovských uranových dolů a uran-radiové továrny. Lékařská vyšetření provedená v letech 1929–1930 a doplněná o pitvy zemřelých zvýšený výskyt rakoviny plic u zaměstnanců jáchymovských uranových dolů a uran-radiové továrny rovněž potvrdila.¹⁰² Zmínky o závažném plicním onemocnění horníků

⁹⁷ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, Praha 1938, s. 117 (částka 11, č. 36. Vládní nařízení ze dne 25. února 1938 o odškodnění některých nemocí z povolání).

⁹⁸ Tamtéž, s. 508 (částka 23, č. 78. Zákon ze dne 8. dubna 1938, jímž se mění a doplňuje zákon ze dne 1. června 1932, č. 99 Sb. o odškodnění nemocí z povolání).

⁹⁹ Jaromír Nečas (1888–1945), český sociálně demokratický politik a národohospodář. Post ministra sociální péče zastával v letech 1935 (22. 9.) až 1938. V té době byl také zástupcem Československa u Mezinárodního úřadu práce. Za druhé světové války se stal ministrem československé exilové vlády v Londýně.

¹⁰⁰ Srov. František KUCHYNKA, *Poznámky k zákonu o odškodnění nemocí z povolání*, Chemické listy 27, 1933, s. 253–254; J. J. WEISS, *Nemoci z povolání v úrazovém pojištění*, Chemické listy 30, 1936, s. 10–11. V uvedených člancích bylo mj. navrhováno, aby u č. 14 přílohy zákona č. 99/1932 Sb. se seznamem nemocí z povolání byl nahrazen termín „radiové preparáty“ termínem „radioaktivní preparáty“.

¹⁰¹ Otto ROSTOSKI – Erich SAUPE – Georg SCHMORL, *Die Bergkrankheit der Erzbergleute in Schneeberg in Sachsen („Schneeberger Lungenkrebs“)*, Zeitschrift für Krebsforschung 23, 1926, s. 360–384.

¹⁰² Souborná zpráva o screeningu jáchymovské hornické nemoci v letech 1929–1930 viz Augustin PIRCHAN – Heřman ŠIKL, *Cancer of the lung in the miners of Jáchymov (Joachimstal). Report of cases observed in 1929–1930*, The American Journal of Cancer 16, 1932, s. 681–722. Srov. též Hana MAŠOVÁ – Emilie TĚŠÍNSKÁ, *Science in the Service of Occupational Health: The Case of the Commission for “Miner’s Disease of Jáchymov” in the Inter-War Czechoslovakia*, Prague Medical Report 107, 2006, s. 447–460; E. TĚŠÍNSKÁ, *Epidemiological Studies of Lung Carcinoma Incidence in Uranium Miners (Accumulation and Retrospective Use of Diagnostic Data)*, Prague Medical Report 110, 2009, s. 165–172.

zaměstnaných v jáchymovských dolech se vyskytovaly již ve starší lékařské a montanistické literatuře, chyběla však přesná diagnóza a identifikace příčin, důležitá pro případnou prevenci. Identifikace tohoto profesního onemocnění ve 20. letech 20. století a řešení jeho otázky v rovině prevence, vědeckého výzkumu a materiálního odškodnění úzce souvisely s poválečnou pozorností věnovanou nemocem z povolání na mezinárodní úrovni, pokrokem lékařské vědy a úrovní československého systému sociálního zabezpečení.

Referáty o průkazných případech jáchymovské hornické nemoci z II. interní kliniky lékařské fakulty pražské německé univerzity

Zájem J. Löwyho o otázku profesního onemocnění rakovinou plic u zaměstnanců jáchymovských uranových dolů a uran-radiové továrny byl dán jeho odborným zaměřením a působením v mezinárodních institucích v tomto oboru. Problematika týkající se Jáchymova, města s převahou německého obyvatelstva, mu jistě byla blízká i jako rodákovi z Karlových Varů.

V lednu 1929 uveřejnil J. Löwy ve vídeňském časopise *Medizinische Klinik* v rámci zpráv z Nonnenbruchovy II. interní kliniky předběžné sdělení, v němž referoval o dvou prokázaných případech plicního karcinomu u zaměstnanců jáchymovských uranových dolů.¹⁰³ V úvodu se zmínil o publikaci autorů Rostoski-Saupe-Schmorl o nemoci horníků v saském Schneebergu z roku 1926 a jejich konstatování, že obraz jimi důkladně popsane hornické nemoci (Schneebergské plicní rakoviny) je dobře znám i v Jáchymově, že však tamní lékaři dosud považovali onemocnění za tuberkulózu a zevrubné šetření tam dosud nebylo provedeno. J. Löwy uvedl, že jeho sdělení má pomoci tento nedostatek odstranit a lze doufat, že zevrubný výzkum bude možno provést s podporou ministra veřejných prací, která byla II. lékařské klinice již přislíbena.

J. Löwy dále konstatoval, že jáchymovská hornická nemoc je známa již delší dobu a podle sdělení četných lékařů (např. okresního lékaře v Jáchymově Gustava Mahlera a šéflékaře hornické bratrské revírní pokladny ve Falknově nad Ohří Quido Nitzla) umírá mnoho dělníků ve věku třiceti až čtyřiceti let na komplex symptomů sestávající z anemie, dechových potíží, bodavé bolesti na hrudi a ochablosti. Uvedl, že v jáchymovském báňském podniku je momentálně zaměstnáno asi čtyři sta dělníků a v připojené továrně při výrobě uranových barev a radia asi šedesát osob, penzionovaných horníků (*Berginvaliden*) je necelá stovka. Zamýšlené systematické vyšetření zdravotního stavu těchto dělníků má objasnit komplex symptomů, který si již vyžádal tolik obětí na životech. Poté Löwy referoval o chorobopisech dvou případů jáchymovské hornické nemoci, které měla Nonnenbruchova II. interní klinika zatím k dispozici.

Prvním případem byl jednapadesátiletý J. S. Pacient nemoc popsal jako stav provázený bodavou bolestí na plicích, dušností a hubnutím a dodal, že asi dvanáct jeho kolegů ve věku třiceti až čtyřiceti dvou let na nemoc zemřelo. Jeho rodinná anamnéza uváděla, že otec zemřel na hornickou nemoc ve čtyřiceti dvou letech. Pacient prodělal ve věku čtrnácti let zánět pohrudnice. Do dvaceti sedmi let pracoval jako kočí, v letech 1907–1923 byl pak zaměstnán jako rubač (*Häuer*) v báňském závodě v Jáchymově. Při nástupu do závodu byl

¹⁰³ J. Löwy, *Über die Joachimstaler Bergkrankheit (Vorläufige Mitteilung)*, *Medizinische Klinik* 25, 1929, s. 141–142. Publikaci předcházelo sdělení přednesené J. Löwym ve Spolku německých lékařů v Praze.

zcela zdrav. V posledních měsících práce na závodě pociťoval dýchací potíže a kašel. Byl penzionován kvůli revmatickým potížím, ještě dva roky pak vykonával lehčí práce. Po dvou letech se jeho zdravotní potíže zhoršily: zvýšená dušnost, kašel s vykašláváním hlenu, vedle toho vystřelující bolesti v kloubech. Bez zvýšené teploty. Následovaly údaje o výsledcích vyšetření: popis tělesné konstituce, vyšetření sputa, krve, rtg vyšetření plic (provedl rentgenolog kliniky soukromý docent MUDr. Gustav Herrnheiser), bronchografie a bronchoskopie (provedl soukromý docent MUDr. Josef Bumba z německé otiatricko-rhinologické kliniky vedené profesorem Karlem Ammersbachem). Důvody subjektivních potíží odhalilo jen rtg vyšetření, které ukázalo patologické stíny v částech plic. Výsledná diagnóza stanovala s určitostí karcinom kmene pravého bronchu (*Carcinom des rechten Stammbronchus*).

Druhý případ onemocnění, o němž J. Löwy referoval, se nedostal na kliniku včas a byl popsán až na základě pitevní zprávy. Šlo o zemřelého 46letého horníka J. P., o kterém se J. Löwy dozvěděl od doktora G. Mahlera z Jáchymova.¹⁰⁴ Pitva zemřelého byla provedena v roce 1927 v patologicko-anatomickém ústavu německé lékařské fakulty v Praze. Přednosta ústavu profesor Anton Ghon ochotně poskytl J. Löwymu pitevní protokol. Zemřelý byl v letech 1905–1914 zaměstnán v uranové továrně a v radiové laboratoři v Jáchymově. Již tehdy trpěl bolestmi na hrudi (tlak v hrudníku, kašel a vykašlávání hlenu), takže musel být z práce často uvolňován. Za první světové války však byl ještě uznán za schopného vojenské služby. Teprve v prosinci 1926 se dostavily vážné plicní problémy. Zemřel 12. července 1927. Pitva byla provedena v Praze následujícího dne a prokázala rovněž „*carcinoma bronchiale*“.

Julius Löwy konstatoval, že oba uvedené případy jsou typickou bronchiální rakovinou, podobnou jako ve Schneebergu. Námitce, že při počtu dvou případů by mohlo jít o náhodu, oponoval tím, že oba pacienti vykazovali symptomy hornické nemoci, první byl na II. interní kliniku s touto diagnózou přímo poslán. Proti náhodě mluvila také podobnost poměrů v jáchymovských a schneeberských dolech; konkrétně koncentrace radonu v důlním vzduchu dosahovala ve Schneebergu až 50 M. J. (Macheových jednotek), v Jáchymově až 40 M. J., prach v dolech v obou lokalitách obsahoval také arsen.

J. Löwy shrnul poznatky: Máme stejné příčinné momenty, stejné symptomy onemocnění a můžeme konstatovat stejnou diagnózu. Přesto vykazují naše dva jáchymovské případy oproti těm schneeberským určité rozdíly (pokud lze činit ze dvou případů závěry). Rostoski a Saupe jsou názoru, že za vznik plicní rakoviny horníků je zodpovědné více příčin: značný význam přisuzují vdechování prachu a tím vznikající pneumokonióze jako „přípravnému“ onemocnění (*vorbereitender Krankheit*), podíl ostatních faktorů není ještě stanoven. V našich dvou případech však nebyly žádné stopy pneumokoniózy zjištěny, roli tu proto musí hrát ještě další faktory. Jaké to jsou, musí zjistit další výzkum, včetně měření pracovní-hygienických poměrů v jáchymovských dolech. Zda byla atrofie varlat

¹⁰⁴ Není bez zajímavosti, i když tu může jít o náhodnou shodu příjmení, že právě v té době působil jako asistent na II. lékařské klinice pražské německé univerzity dr. Paul Mahler. Srov. AUK, *Personalstand der Deutschen Universität in Prag zu Anfangs der Studienjahres 1929/30*, s. 47. V následujícím svazku (tj. k počátku studijního roku 1930/1931) již P. Mahler mezi asistenty kliniky uveden není. Jako nový asistent kliniky je uveden Dr. Anton Woldrich, který se narodil 14. 11. 1899 v Plzni, promoval na LF NU v roce 1924, v roce 1934 se habilitoval pro speciální patologii a terapii vnitřních nemocí, poté působil jako lékař v Chomutově. Společně s druhým rentgenologem kliniky A. Beutlem publikovali v roce 1931 článek: Alois BEUTEL – Anton WOLDRICH, *Klinische und röntgenologische Beobachtung über die Entwicklung des Joachimstaler Bronchialcarcinoms*, *Zeitschrift für Krebsforschung* 37, 1931, s. 109–122.

(*Hodenatrophie*) zjištěná u našeho druhého případu důsledkem působení radioaktivity, zůstává nerozhodnuto. Závěry bude možno učinit s jistotou, až bude možno porovnat v úvahu přicházející faktory Jáchymova a Schneebergu. V našem druhém případě je zajímavá ta okolnost, že postižený pracoval výlučně v uranové továrně a radiovém laboratoriu, nikoli v dolech (tj. mimo prašné prostředí).

V závěru sdělení pak J. Löwy konstatoval: Oba popsané případy každopádně činí profesní plicní rakovinu v Jáchymově velice pravděpodobnou. Bude záslužným úkolem odpovědných úřadů problém jáchymovské hornické nemoci prošetřit, a to nejen pro pravděpodobně velký vědecký význam této otázky, ale také pro její důležitý sociální aspekt v kruzích, kterých se týká. Dodal, že horníci ve Schneebergu mají oproti horníkům v Jáchymově velkou výhodu v tom, že podle nařízení z 12. května 1925 říšské sbírky zákonů patří již schneebergská plicní rakovina k nemocem z povolání, které byly postaveny na roveň úrazům. Vyslovil naději, že u jáchymovských horníků bude uplatněna stejná spravedlivost a hlavně bližším poznáním poměrů budou nalezena opatření, s jejichž pomocí bude možno s tímto onemocněním účinně bojovat.

Prizvání II. interní kliniky Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze ke spolupráci při klinických vyšetřeních zaměstnanců jáchymovských uranových dolů a uran-radiové továrny

Prizvání II. interní kliniky německé lékařské fakulty k prvnímu plánovanému šetření o „hornické nemoci“ v Jáchymově, o kterém se zmínil J. Löwy v *Medizinische Klinik* v lednu 1929, dokládá přepis přednosta kliniky profesora W. Nonnenbrucha k ministerskému radovi v ministerstvu veřejných prací. Ve společné schůzi v prosinci 1928 byly plány postupu v této věci upraveny tak, že na zamýšlených vyšetřeních se budou podílet stejnou měrou klinika profesora J. Pelnáře a Nonnenbruchova klinika. K tomu W. Nonnenbruch dodal: „*Zdá se mi, že vše opravdu pozitivní pro objasnění jáchymovské plicní rakoviny bylo dosud podáno p. profesorem Löwym, který jako držitel jediné profesury pro živnostenské nemoci v Československu a člen stálé mezinárodní studijní komise pro nemoci z povolání v Ženevě je ten pravý muž pro sledování této otázky. P. profesor Löwy má přirozeně zvláštní zájem tuto otázku dále vědecky sledovat a byl bych Vám, vážený pane ministerský rado, proto velmi zavázán, kdybyste práci profesora Löwyho pokud možno podpořil. Dá se očekávat, že na lyonském kongrese Společnosti národů bude přijat p. profesorem Löwym předložený návrh (který Vám sdělil on sám) a že p. profesor Löwy bude Spojenými národy pověřen sestavením mezinárodního komitétu pro studium této otázky. Bylo by, myslím, velmi žádoucí, kdyby p. profesor Löwy při jednáních v Lyonu již také mohl sdělit něco o realizaci plánů, o nichž se zmiňuje Váš přepis.*“¹⁰⁵

Přepis J. Löwyho (adresovaný též osobě v ministerstvu veřejných prací) byl datován 7. února 1929. Löwy v něm děkoval za dopis, kterým byl informován o záměrech ministerstva veřejných prací ve věci šetření o jáchymovské hornické nemoci. Zmínil se rovněž o mezitím konané schůzi, které se zúčastnil spolu s profesorem W. Nonnenbruchem. Připomněl, že na schůzi bylo dohodnuto, že doktoři Augustin Pirchan a Jaromír Markl by měli

¹⁰⁵ NA, f. Ministerstvo veřejného zdravotnictví (dále MZd) 1918–1938, i. č. 2968, sign. VI/7/J, k. 753, (opis přepisu W. Nonnenbrucha k ministerstvu veřejných prací Exh. Nr. 213).

posílat nemocné dělníky rovným dílem na Pelnářovu a Nonnenbruchovu kliniku do Prahy k podrobnému klinickému vyšetření. Akce měla začít v polovině prosince, na tyto dělníky však na Nonnenbruchově klinice zatím marně čekají. J. Löwy dodal, že pány A. Pirchana a J. Markla blíže nezná a neví nic o jejich kvalifikaci. Pochybuje jen, že mají [v Jáchymově] k vyšetřením potřebné instrumentárium, zejména pro nutnou bronchografii a bronchoskopii. Podotkl, že rentgenová vyšetření u schneebergských horníků byla prováděna předními německými odborníky, protože diagnóza je mimořádně obtížná, a i tito odborníci museli často přizvat na pomoc konzilium lékařů. Krevní vyšetření u schneebergských horníků žádné výsledky nepřinesla a lze zde využít stávajících zkušeností. Löwy vyjádřil názor, že na vyšetření v samotném Jáchymově jsou navrhovány dost vysoké sumy, přičemž tato vyšetření mají jen provizorní charakter. Naproti tomu při vyšetření prováděném ve všeobecné nemocnici tyto náklady odpadají a zůstávají jen vydání na cestovné a povinnou nemocniční taxu. Dodal, že ve hře jsou ovšem nejen zájmy pracovní, ale také důležité zájmy vědecké, jejichž (hmotná) podpora každopádně přispěje k dobré pověsti ministerstva. J. Löwy se v dopise vyjádřil také k obavě, že v důsledku šetření o rakovině plic v Jáchymově cena radia poroste a Československo nebude v této oblasti konkurenceschopné, protože např. v Kongu (odkud pocházela uranová ruda pro konkurenční belgickou výrobu radia) si o tamní dělníky nikdo starosti nedělá. Löwy takovému názoru oponoval, podle jeho zkušenosti i jiné státy konaly podobná zdravotní šetření. Dodal, že jako člen stálé mezinárodní komise pro nemoci z povolání v Ženevě předložil návrh, který, jak se zdá, bude přijat. Znění návrhu v dopise citoval: „*IV. shromáždění stálé mezinárodní studijní komise pro nemoci z povolání v Lyonu se usneslo, aby prostřednictvím Společnosti národů, resp. prostřednictvím Mezinárodního úřadu práce v Ženevě, byly vyzvány všechny státy, v nichž lze tušit rakovinu plic z povolání, aby daly ihned k dispozici potřebné prostředky ke studiu této otázky. Sestavením studijních komisí různých zemí mají být pověřeni delegáti těchto zemí ve stálém vzájemném kontaktu. V úvahu přicházejí tyto země: Belgie, Kanada, Německo, Indie, Skandinávie a Československo.*“ Dopis zakončil Löwy konstatováním, že je přesvědčen, protože tu jde o výzkum rakoviny, že všechny dotčené země k němu přistoupí velkoryse a že Československo zde má příležitost podržet si v této důležité vědecké otázce vedoucí postavení.¹⁰⁶

V roce 1930 J. Löwy publikoval o otázce jáchymovské hornické nemoci článek v časopise (*La Revue de) Médecine du Travail*.¹⁰⁷ O prezentaci otázky jáchymovské hornické nemoci na mezinárodním fóru se zmiňuje i důvodová zpráva návrhu na vydání „československého zákona na ochranu osob zaměstnaných v radiových podnicích“, který předložili Poslanecké sněmovně Národního shromáždění RČS 4. prosince 1930 poslanci Pohl, Brožík a spol. Ve zprávě se uvádí: „*Již na mezinárodním kongresu pro nemoci z povolání, který se konal v dubnu 1929 v Lyonu, byla jáchymovská hornická plicní rakovina z podnětu profesora Löwy uznána za nemoc z povolání.*“¹⁰⁸

¹⁰⁶ NA, f. MZd 1918–1938, i. č. 1445, sign. VI/7/I, k. 752, spis č. 760 pres/1929 (přípis J. Löwy, strojopisný opis, 3 s.).

¹⁰⁷ Článek citují A. BEUTEL – A. WOLDRICH, *Klinische und röntgenologische Beobachtungen*, s. 122 (odkaz č. 5, citováno jako Löwy, J., *Méd. du Travail* 2, 1930, Nr. 6, s. 384–386).

¹⁰⁸ Pramen a plný text návrhu viz E. TEŠÍNSKÁ, *Dějiny jaderných oborů v českých zemích (Československu). Data a dokumenty (1896–1946)*, Praha 2010, s. 484–490. V důvodové zprávě bylo také uvedeno, že se J. Löwy jako expert vyjadřoval k návrhu jáchymovského lékaře Maxe Heinera na zdravotně hygienická opatření při práci s radiem v Jáchymově z roku 1929. Z Löwyho posudku byla citována argumentace ve prospěch návrhu, která

O dotazu učiněném Zdravotnickou sekci Společnosti národů ohledně výskytu rakoviny plic v zemích, „*v nichž se dobývají rudy jako ve Schneebergu, totiž kobalt, arsen a bismut*“ se zmínila zpráva uveřejněná ve *Věstníku ministerstva veřejného zdravotnictví* již koncem roku 1928. Dotaz byl podle této zprávy adresován následujícím zemím (se specifikací konkrétních dolů): Anglii, Francii, Německu, Norsku, Rumunsku, SSSR, Španělsku, Švédsku, ze zámoří Indii, Nové Kaledonii a USA. O Československu (kde přicházely v úvahu uranové doly v Jáchymově a kobaltové doly v Dobšíně na Slovensku) se zpráva přímo nezmiňovala, končila však slovy: „*V ČSR bylo utvořeno zvláštní komité ke studiu tohoto velice zajímavého a důležitého problému.*“¹⁰⁹

Otázka schneeberské hornické nemoci, včetně zmínky o Jáchymovu, zazněla také na konferenci o silikóze v roce 1930 v Johannesburgu. Profesor A. Böhme, ředitel *Augusta Krankenanstalt* v Bochumi, uvedl v souborném referátu o silikóze v Německu, že onemocnění speciálního charakteru v důsledku inhalace minerálního prachu je schneeberské plicní onemocnění, které bylo pozorováno u horníků v oblasti Schneebergu na hranici mezi Saskem a Čechami. Po stručném shrnutí zatím známých fakt zakončil část svého příspěvku věnovanou tomuto onemocnění slovy: „*Doporučuje se, aby všude, kde se dobývá ruda obsahující radium, byla věnována pozornost výskytu plicní rakoviny. Praktický význam schneeberského plicního onemocnění není momentálně velký, protože počet dělníků zaměstnaných v dolech v této oblasti nepřesahuje v současné době padesát osob. Teoretický význam onemocnění je však tím větší.*“¹¹⁰

Ve stati o rakovině plic jako nemoci z povolání pro dodatek encyklopedie *Hygiène du Travail* z roku 1939 J. Löwy uvedl, že se mu podařilo vystopovat zatím pět nesporných případů tohoto profesního onemocnění v Jáchymově a že inicioval autority ke studiu této nemoci. Co se týče škodlivin vyvolávajících onemocnění, uvedl na prvním místě radiovou emanaci (radon) a arzen. Dodal, že jako první rozpoznal v radiové emanaci prvek, který nemoc spouští, ačkoli arzen může také hrát určitou roli. Arzen jistě působí lokálně, u zaměstnanců továren na arzen však nebyla zatím rakovina plic jako nemoc z povolání pozorována. Nelze ovšem vyloučit možnost, že každodenní inhalace arzenového prachu může vytvořit predispozici k rakovině a podpořit tak zhoubné působení určité významnější noxy, kterou je emanace a radioaktivní prach. Svůj názor, že radiová emanace je v etiologii plicní rakoviny hlavním faktorem, opíral o dva diagnostikované případy rakoviny plic u zaměstnanců jáchymovského podniku, kteří pracovali v tamní uran-radiové továrně, nikdy však v dolech (v prašném důlním prostředí).¹¹¹

Příspěvek J. Löwyho k odhalení rakoviny plic jako profesního onemocnění zaměstnanců uranových dolů a uran-radiové továrny v Jáchymově byl zmíněn i v objemné souhrnné zprávě ministerstva veřejného zdravotnictví z roku 1932 o provedených šetřeních a z nich vyvozených závěrech. Ve zprávě se opět uvádí, že J. Löwy referoval na konferenci v Lyonu (a to o jednom případě onemocnění). Svá pozorování o onemocnění předložil také

odkazovala na iniciativu a doporučení předložené ve věci zabránění poškozením při práci s radiem na platformě Mezinárodního úřadu práce C. J. Williamsem.

¹⁰⁹ *Rakovina plicní u dělníků, pracujících v kobaltových dolech ve Schneebergu v Sasku*, *Věstník ministerstva veřejného zdravotnictví* 10, 1928, s. 627–628.

¹¹⁰ Arthur BÖHME, *La silicose en Allemagne*, in: *Comptes rendus de la conférence internationale tenue à Johannesburg du 13 au 27 août 1930*, 1930 s. 329–330 (Maladie pulmonaire de Schneeberg).

¹¹¹ J. Löwy, *Appareil respiratoire*, in: *Hygiène du Travail*, s. 1–18 (kapitola v oddíle: Tumeurs professionnelles).

komisi pro studium rakoviny při Společnosti národů. Celkem diagnostikoval pět případů onemocnění.¹¹²

Jmenování J. Löwyho členem vědecké komise pro výzkum jáchymovské hornické nemoci

Pitvy zemřelých a screening žijících aktivních i penzionovaných zaměstnanců uranových dolů a uran-radiové továrny v Jáchymově, které byly provedeny v letech 1929–1930, onemocnění rakovinou plic spojené s výkonem povolání u tamního státního podniku prokázaly. Etiologie onemocnění však byla nejasná. Operativně byla přijata opatření k celkovému zlepšení pracovních poměrů (účinnější větrání, snížení prašnosti, zlepšení osobní hygieny a výživy, ozdravné pobyty). Výnosy báňského revírního úřadu byla také upravena maximální doba nepřetržité práce při dávkování radia. Komplexnější řešení problému bylo třeba opřít o zevrubnější výzkum příčin onemocnění a jeho průkaznou včasnou diagnostiku.

Finanční prostředky na vědecký výzkum jáchymovské hornické nemoci – částku 300 000 Kčs – získalo ministerstvo zdravotnictví a tělesné výchovy v roce 1931 z jubilejního fondu prezidenta republiky. Prezidentská kancelář požadovala, aby byla co nejdříve ustanovena komise k vypracování přesného programu výzkumu jáchymovské hornické nemoci. Tato komise byla sestavena jako česko-německá a interdisciplinární. Jejími prvními sedmi členy byli 2. prosince 1931 jmenováni: profesor Josef Pelnář (přednosta II. interní kliniky na české lékařské fakultě v Praze) a profesor Wilhelm Nonnenbruch (přednosta II. interní kliniky na německé lékařské fakultě v Praze), český patologický anatom profesor Heřman Šíkl, odborníci v oboru bronchoskopie a bronchografie MUDr. Karel Greif (soukromý docent rhinolaryngologie na české lékařské fakultě v Praze, na návrh profesora Heřmana Šíkla) a MUDr. Josef Bumba (soukromý docent laryngologie na německé lékařské fakultě v Praze, v té době již přednosta ORL oddělení tamního poliklinického ústavu), dále fyzik-radiolog docent RNDr. František Běhounek (vědecký komisař Státního radiologického ústavu RČS) a profesor dr. techn. Alois Parma z Vysoké školy báňské v Příbrami (jako technický odborník v hornictví, specialista např. na ochranu proti třaskavým plynům v hornictví).¹¹³

J. Löwy byl do komise jmenován dodatečně. Profesor W. Nonnenbruch se původně chtěl v komisi nechat Löwym zastupovat, posléze si to však rozmyslel a trval na osobní účasti. Souviselo to pravděpodobně s odchodem J. Löwyho z II. interní kliniky do hygienického ústavu. Na návrh ministerstva zdravotnictví byl proto J. Löwy jmenován dalším členem komise se zdůvodněním, že „*pracoval jako jeden z prvních na studiu předmětné nemoci a bude svými vědomostmi zdatným činitelem* [komise]“.¹¹⁴

Ustavující schůze komise se konala 29. ledna 1932 za předsednictví ministra Franze Spiny. Ministr v úvodní řeči zmínil, že profesori J. Löwy a H. Šíkl byli první, kdo vyslovili a brzy i potvrdili odůvodněné podezření, že v případě jáchymovské nemoci jde o zhoubný novotvar plicní tkáň, karcinom bronchů. Ministerstvo zdravotnictví spolu s ministerstvem veřejných prací následně iniciovalo prozkoumání zdravotního stavu a pracovních poměrů jáchymovského osazenstva. Zde k vyjasnění poměrů přispěli profesor J. Pelnář (který

¹¹² NA, f. Ústřední správa státních báňských a hutních závodů 1919–1938, sign. 1359, k. 581, spis č. j. 1359/32/16187 (Otázka plicní rakoviny jáchymovských dělníků).

¹¹³ NA, fond MZd 1918–1938, i. č. 1445, sign. VI/7/J, k. 751, spis č. 34113.

¹¹⁴ Tamtéž. Jmenovací dekret byl J. Löwymu zaslán na adresu: Praha II, v Jámě: Palác Novák.

doporučil postup klinického vyšetření zaměstnanců státními lékaři) a soukromý docent F. Běhounek (který přispěl měřením radioaktivity vzduchu, půdy a vody v dolech a v okolí továrny). Poznatků bylo využito k návrhu opatření v zájmu profylaxe k povšechnému zlepšení hygieny v dolech. Ministerská rada soukromý docent R. Ziel poté shrnul postup dosavadních šetření, která provedla společně ministerstva zdravotnictví a veřejných prací.¹¹⁵

Náměty J. Löwyho pro program vědeckého výzkumu jáchymovské hornické nemoci

J. Löwy předložil nástin své představy o programu činnosti vědecké komise pro výzkum jáchymovské hornické nemoci ministerskému radovi R. Zielovi 19. dubna 1932.¹¹⁶ Hlavní směry a otázky, které považoval za důležité, načrtl následovně: 1. profylaxe (zda je možno zjistit náchylnost k rakovině): a) zvláštní pozornost zaměřit k dědičnosti (cestou anamnézy), b) přesné stanovení pracovních let pod zemí, c) stanovení individuální vnímavosti k radioaktivním látkám (přesným stanovením množství emanace ve vydechovaném vzduchu, určením *potentia generandi*) cestou anamnézy, d) stanovení náchylnosti k pneumokonióze; 2. včasná diagnóza bronchiální rakoviny: a) sledování obrazu červených a bílých krvinek, b) sérologické vyšetření, c) rtg vyšetření a bronchografie, d) bronchoskopie; 3. terapie: studium vlivu rtg záření na tuto formu rakoviny; 4. statistická šetření na základě pitev.

Přímo v Jáchymově měla být podle J. Löwyho provedena následující šetření: 1. zjištění počtu pracovních let v podniku (zajistí podnik); 2. kartotéka (co možná nejúplnější) o výskytu tzv. hornické nemoci, také u již zemřelých dělníků a mezi předky; 3. křivky sestavené ze záznamů o váze vyšetřovaných, s intervalem vážení jeden nebo dva měsíce; 4. sledování *potentia generandi*. Všechna ostatní šetření měla být prováděna (nejefektivněji) na [pražských] klinikách. Ke správnému obrazu onemocnění bylo třeba provádět také pitvy zemřelých horníků, u nichž neexistovalo žádné podezření na rakovinu.¹¹⁷

Löwy se při návrhu zjevně inspiroval jak pracemi v zahraničí, o nichž byl informován z odborné literatury a z jednání mezinárodních výborů a konferencí, tak pracemi na II. interní klinice. V zápise o ustanovení vědecké komise pro výzkum jáchymovské hornické nemoci 29. února 1932 bylo o diskusi, která následovala po úvodních projevech, poznamenáno: „Prof. Dr. Löwy zdůrazňuje důležitost včasného stanovení diagnózy zhoubné nemoci plic u jáchymovských horníků. Uvádí nejprve novější pokusy, konané v laboratořích amerických. Vdechuje-li se určité množství emanace po jistou dobu, vydává organismus po uplynutí této doby určité množství paprsků. Tomuto vlivu radioaktivity podléhají různá individua v rozličné míře. U některých neobsahuje vzduch, mezi prací vydechovaný, radioaktivitu, u jiných lze ji i po letech dokázati. Jedná se tedy as o rozdíly v individuální dispozici, které by nebyly bez vztahu ku tvoření se rakoviny, přihlíží-li se k povlnnému účinku tohoto depôt radioaktivity v organismu.

Na klinice Nonnenbruchově bylo sledováno chování vývoje rakoviny k různým serologickým reakcím. Podrobným studiem těchto poměrů lze snad získati opěrné body ku posouzení,

¹¹⁵ Tamtéž (Zápis o ustanovení komise pro prozkoumání a léčení hornické nemoci v Jáchymově ze dne 20. 2. 1932 za předsednictví pana ministra).

¹¹⁶ Tamtéž (J. Löwy k ministerskému radovi R. Zielovi, 19. 4. 1932, na hlavičkovém papíře s adresou: J. Löwy, Prag II, Vodičkova 32).

¹¹⁷ Tamtéž (příloha k dopisu, 2 s. strojopisu).

je-li jednotlivec vnímavým čili nic. S tohoto hlediska by se doporučovalo klinické vyšetření osob, které dosud nevykazují chorobných změn. Arci si nelze zatajit, že bude třeba víceletého pozorování. Podle pozorování vylučují jednotlivá ústrojí radioaktivitu různým způsobem a v různé době. Bylo stanoveno i jisté schema, asi tohoto pořadí: kosti, pravá plíce, levá plíce, játra a slezina. Pokládá tedy měření in vivo za zvláště důležité a klade přítomným pp. fysikům otázku, lze-li podobná vyšetřování in vivo provést v Jáchymově.“ Jak uvádí dále zápis, jediný ve schůzi přítomný fyzik František Běhounek odpověděl, že „pokládá direktní měření vyzařování živým organismem v Jáchymově za neproveditelné, poněvadž radiové kvantum, obsažené v tamním důlním vzduchu, není k tomuto pokusu dostatečné. Dochází rychle k rozpadu radiové emanace a indukované aktivity. Důležitým je rozklad na radium D Pb^{210} tvořící po 18–20 letech (dalším rozpadem) maximum polonia, jež lze pravděpodobně činiti zodpovědným za poškození živé tkáně. Na mrtvém organismu dalo by se elektrotechnické [ionizační] měření provést novou zdokonalenou metodou, ale u živého organismu by se to sotva podařilo.“¹¹⁸ F. Běhounek tedy již tehdy předpokládal, že hlavní noxou při vzniku onemocnění není radon (radiová emanace), ale krátkodobé dceřiné produkty jeho rozpadu, což bylo po druhé světové válce v zahraničí potvrzeno.

Radiobiologické pokusy J. Löwyho v rámci výzkumu jáchymovské hornické nemoci

Ve zprávě o prvé poradě komise pro výzkum jáchymovské hornické nemoci, která se konala 29. března 1932, byly náměty jednotlivých členů komise pro její pracovní program shrnuty následovně: A. Parma (vznik prachu při důlní činnosti a jeho obsah ve vzdušných proudech; obsah radonu v důlním vzduchu), F. Běhounek (vyšetření plic pitvaných horníků na obsah radioaktivních prvků a srovnání se vzorkem normální populace, pokus měřit radioaktivitu na živých jedincích – obsah radioaktivních látek v dechu, krvi apod., stanovení map radioaktivity v dolech souběžně s mapami proudění vzduchu a výzkumem radioaktivity organismu), H. Šíkl (pokračování v pitvách zemřelých horníků, chemicko-radiologická analýza orgánů zemřelých, a to i v případech jiných příčin úmrtí, např. úrazem), J. Pelnář (klinická vyšetření horníků i provizionistů; opakovat každý druhý rok, laryngologické, hematologické a vyšetření pacientů s podezřením na onemocnění na pražských klinikách, kapacita klinik: pět pacientů na tři dny). U J. Löwyho bylo uvedeno, že jeho návrh se částečně překrývá s návrhy H. Šíkla a J. Pelnáře; navíc byly poznamenány body: a) v anamnéze nutno dbát na hereditu, b) vliv na generační ústrojí (*potentia generandi*), zjištění náchylnosti k zaprášení plic, c) vedle rentgenového vyšetření také bronchografie a bronchoskopie, d) určování váhy po dvou měsících.¹¹⁹

Julius Löwy se v rámci výzkumu zaměřil na měření na živých lidech a na radiobiologické pokusy na zvířatech.¹²⁰ K měření si objednal citlivý Wulf-Hessův elektrometr z Německa,

¹¹⁸ Tamtéž (Zápis o ustanovení komise, 20. února 1932, cit. ze s. 4–5). K měření radioaktivity v orgánech zemřelých horníků, které v rámci výzkumu jáchymovské hornické nemoci prováděl F. Běhounek ve spolupráci s analytickým chemikem O. Tomičkem, srov. E. TEŠÍNSKÁ, *Výzkum „jáchymovské hornické nemoci“ a účast Státního ústavu radiologického RČS*, Práce z Archivu akademie věd, řada A, sv. 7, Praha 2002, s. 65–104.

¹¹⁹ NA, f. MZd 1918–1938, i. č. 1445, sign. VI/7/J, k. 751, spis č. 8.459/1932.

¹²⁰ O Löwyho radiobiologických pokusech na laboratorních myších a králících srov. E. TEŠÍNSKÁ, *Studium účinků ionizujícího záření na laboratorních zvířatech v československé lékařské radiologii a radiobiologii*, in: Radek

k jehož dodání však došlo až v roce 1934. Je otázkou, zda měření radioaktivity na živých individuích mohlo s takovým primitivním experimentálním vybavením přinést nějaké výsledky.¹²¹ O výzkumu jáchymovské hornické nemoci referoval J. Löwy opakovaně ve *Věstniku ministerstva zdravotnictví*, naposledy v roce 1938 ve svém zřejmě posledním článku na toto téma. K otázce jáchymovské hornické nemoci v něm přistoupil v širších souvislostech jiných nemocí z povolání i jiných zemí. Jeho názor ohledně hlavního původce onemocnění a dalších v úvahu přicházejících faktorů se nezměnil, jen možná více zdůraznil otázku dědičnosti. S tím bylo spojeno do článku vtělené doporučení na zřízení sňatkových poraden „s tím úkolem, aby se snažily zabrániti uzavření sňatků v rodinách a z rodin karcinomatiků. Dále by mělo býti zabráněno, aby syn nepracoval ve stejné nebezpečných poměrech jako otec.“ Zdůraznil také význam správné výživy: „Bylo by žádoucí, aby dělníci dostávali více masité stravy, jež podle dnešních názorů, jako chudá na cukr, sůl a cholesterol a vitamin B, naproti tomu bohatá na vitamin A, se jeví býti vhodnější.“¹²²

Vyjádření J. Löwyho k otázce jáchymovské hornické nemoci v tisku

Poté, co bylo 1. března 1938 vydáno nové vládní nařízení o odškodnění nemocí z povolání, dostala se otázka profesního onemocnění jáchymovských horníků znovu na stránky novin. Konkrétně v německém deníku *Prager Tagblatt* byl pod titulkem „Dr 'Radiumtod'“ otištěn dopis inženýra Heinze Tschelnitze z Brna, který nové vládní nařízení interpretoval ve prospěch radiové industrie. H. Tschelnitz označil za pravou příčinu jáchymovské hornické nemoci nikoli radioaktivitu, ale kyselinu křemičitou (v krystalické podobě), působící zbytnění tkáně. Vládní nařízení, které doplnilo profesní onemocnění jáchymovských horníků podléhající povinnému odškodnění o zaprášení plic, si H. Tschelnitz vyložil ve prospěch své interpretace. V závěru dopisu uvedl, že by bylo dobré zakázat označování jáchymovské hornické nemoci za smrt radiem (*Radiumtod*).¹²³ H. Tschelnitz podnikal v radiové industrii a radiumfobie, kterou kauza jáchymovské hornické nemoci vyvolávala, jeho podnikání zjevně nesvědčila.¹²⁴

Na dopis H. Tschelnitze v *Prager Tagblatt* odpověděl J. Löwy. Interpretaci H. Tschelnitze označil za mylnou. Dal mu sice za pravdu, že inhalace radioaktivního prachu ke vzniku nemoci nestačí (pokud nejde o léta trvající vdechování radonu), tvrzení o souvislosti vzniku rakoviny plic se zaprášením kyselinou křemičitou však odmítl. Argumentoval mj. statistikou *Miners Phtisis Medical Bureau* v Johannesburgu, kdy mezi 1083 případy silikózy zjištěné pitvou zemřelých horníků byla bronchiální rakovina zjištěna jen ve čtyřech případech, zatímco u 1109 dělníků bez silikózy bylo zjištěno šest případů plicní rakoviny. Nové

Slabotínský – Pavla Stöhrvá (edd.), Po stopách zdraví a nemocí člověka a zvířat II, Acta Musei Technici Brunensis, Brno 2013, s. 51–58.

¹²¹ NA, f. MZd 1918–1938, i. č. 1445, sign. VI/7/J, k. 7, spis č. 19.955/1934.

¹²² Srov. J. Löwy, *Na obranu proti hornické nemoci v Jáchymově*, Věstník ministerstva zdravotnictví 19, 1937, s. 53–54; též, *Jáchymovská hornická nemoc*, tamtéž, s. 43–45; též, *Plicní rakovina jako nemoc z povolání*, Věstník ministerstva zdravotnictví 20, 1938, s. 24–26 (citováno ze s. 25).

¹²³ *Brief aus Prager Tagblatt. Dr 'Radiumtod'* [podepsán Hans TSCHELNITZ], Prager Tagblatt, Abendzeitung 63/59, 11. 3. 1938, s. 4.

¹²⁴ Heinz Tschelnitz společně s vydavatelem novin Juliem Tschelnitzem založili krátce před začátkem první světové války firmu *Radium-Verwertungen G.m.b.H.* ve Vidni. Za války firma dodávala také vojenskou výzbroj, po válce svou činnost ukončila. H. Tschelnitz se poté usadil v Brně, kde si zařídil laboratoř, podnikal i v oboru radioaktivity.

vládní nařízení, které v případě jáchymovských horníků doplnilo – jako podléhající zákoněmu odškodnění – také zaprášení plic a plicní emfyzém (při omezení pracovní schopnosti postiženého o 10 %), zaplňovalo podle J. Löwyho jen mezeru v zákoně, protože doplněné profesní onemocnění se u jáchymovských horníků také vyskytovalo. Povinnost odškodnění za škodlivé a smrtelné působení „radia“ tím nebylo dotčeno.¹²⁵

Zanedlouho po zmíněné výměně názorů o pravé noxe jáchymovské plicní rakoviny na stránkách deníku *Prager Tagblatt* vyšla v témž deníku 20. května 1938 zpráva o přednášce o jáchymovské plicní rakovině, kterou měl J. Löwy den před tím ve Spolku německých lékařů v Praze. V diskusi k přednášce vystoupili profesori Anton M. Marx (profesor soudní medicíny), E. Singer, Heinrich Hilgenreiner (profesor chirurgie) a Gustav Herrnheiser (profesor rentgenologie). Ministerský rada a soukromý docent v oboru hygieny Theodor Gruschka v diskusi referoval o pracovně hygienických opatřeních učiněných v jáchymovských dolech ze strany československé vlády, např. zavedení vrtacích kladiv s vodním výplachem a nahrazení dřívějšího přirozeného větrání dolů vtačováním čerstvého vzduchu do dolů, čímž se obsah radonu v důlním vzduchu, soustavně měřený, značně snížil. Uvedl také, že v Jáchymově působí speciální poradna pro nemoci z povolání.¹²⁶ Zpráva byla zakončena vyslovením naděje, že k včasné diagnóze nemoci napomůže polarografická metoda profesora Jaroslava Heyrovského.¹²⁷

Veřejná vystoupení J. Löwyho jsou dokladem jeho dobré profesní obeznamosti s problematikou, korektního informování veřejnosti (v rámci dobového stavu poznání) a loajality k opatřením provedeným československou vládou, na jejichž návrhu se ostatně jako expert aktivně podílel. Jeho postoj uznávaného odborníka německé národnosti měl bezesporu nemalý význam pro zklidnění rozjítřené situace kolem tohoto specifického profesního onemocnění, které sice počtem postižených nebylo v komplexu agendy nemocí vykazovaných v Československu tím nejvýznamnějším, v rovině vědeckého poznání a vyhrocujícího se politického vývoje třicátých let však hrálo důležitou roli.¹²⁸

Závěr

Uvedeným nástinem základních biografických dat, akademické kariéry a působnosti v oboru průmyslové hygieny a nemocí z povolání není jistě osobnost Julia Löwyho postížena v plně šíři jeho životních osudů a profesního záběru. Vždyť jen sama bibliografie publikovaných prací J. Löwyho čítá kolem sta položek. Snad i přes tuto neúplnost článkek

¹²⁵ *Brief aus Prager Tagblatt. Dr Radiumtod* [podepsán prof. Dr. J. Löwy], *Prager Tagblatt* 63/61, 13. 3. 1938, s. 61.

¹²⁶ Šlo o Státní poradnu pro plicní choroby pro Jáchymov a okolí, která byla otevřena v říjnu 1937. Vedoucím poradny byl jmenován MUDr. František Žďárský.

¹²⁷ *Der Joachimsthaler Lungenkrebs*, *Prager Tagblatt* 63/119, 21. 5. 1938, s. 5.

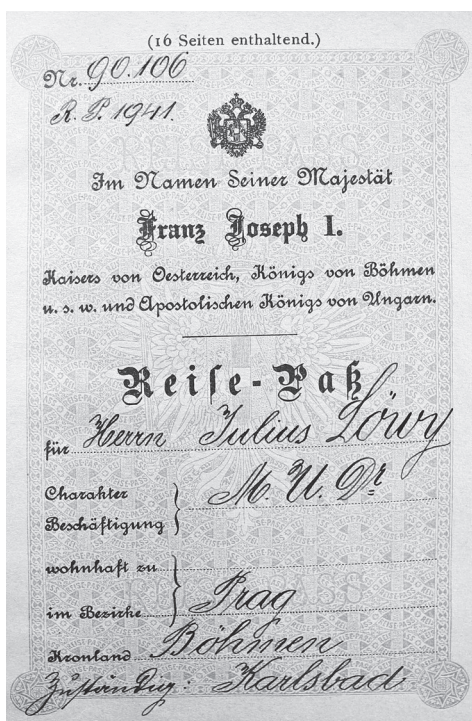
¹²⁸ Podle souhrnného výkazu Úrazové pojišťovny dělnické v Praze a v Brně o nemocech z povolání dle stavu ke dni 30. 11. 1935 připadal největší počet provedených odškodnění na zaprášení plic (205 odškodněných, z toho 42 smrtelných případů), na druhém místě byly otravy olovem (88 odškodněných, z toho 7 smrtelných případů), na třetím šedý zákal sklářský (34 odškodněných, žádný smrtelný). Na rakoviny (uvedené souhrnně) připadalo 15 odškodnění, avšak 12 z nich byly smrtelné případy (částka na roční příznané důchody činila v tomto případě 66 871 Kčs). Celkem bylo do té doby oběma zmíněnými úrazovými pojišťovnami odškodněno 414 případů nemocí z povolání, z toho 62 bylo smrtelných, celková částka vyplacená na osobní důchody činila 1 354 167 Kčs. Srov. NA, f. MSP 1918–1951, i. č. 1766, sign. D4132, k. 907.

přispěl k připomenutí Julia Löwyho, jeho místa v historii pracovního lékařství v meziválečném Československu i jeho nucené emigrace v roce 1939.

Zásluhy J. Löwyho na prokázání a řešení problému jáchymovské hornické nemoci jsou nezpochybnitelné. Je však třeba korektně dodat, že nebyl jediný z československých (českých a německých) lékařů, kteří na tento problém upozornili a přispěli k jeho řešení v rámci dobových poznatků a technicko-ekonomických možností.

Obr. 1: Julius Löwy (1885–1944), fotografie z cestovního pasu RČS č. 4724 vydaného 6. 3. 1923 [NA, f. PŘ 1931–1940, sign. L 965/3 Löwy Julius MUDr. 1885, k. 8394, cestovní pas č. 4724]

Obr. 2: První strana rakouského cestovního pasu J. Löwyho z roku 1910 [NA, f. PŘ 1931–1940, sign. L 965/3 Löwy Julius MUDr. 1885, k. 8394, pas č. 90.106 R.P.1941]

Obr. 3: Rudolf Jaksch von Wartenhorst [Wiener Medizinische Wochenschrift 75, 1925, s. 1630]

Obr. 4: Parte tragicky zemřelého profesora Friedricha Breinla (vydala *Deutsche Arbeitsgemeinschaft für Volksgesundheit in der Tschechoslowakischen Republik*) [AUK, f. LF NU, OS, Friedrich Breinl]

Obr. 5: Ludwig Czech (1870–1942), ministr sociální péče (7. 12. 1929 – 14. 2. 1934), ministr veřejných prací (14. 2. 1934 – 4. 6. 1935) a ministr veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy (4. 6. 1935 – 11. 4. 1938) [Zdravotnická ročenka 8, 1936]

Obr. 6: Albert Thomas (1878–1932), ředitel Mezinárodního úřadu práce v Ženevě v letech 1919–1932 [Sociální revue 13, 1932, s. 248]

RSL/GS

TÉLÉPHONE 1500

SOCIÉTÉ DES NATIONS.
LEAGUE OF NATIONS.

REF. N°

ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE: INTERLAB GENÈVE-SUISSE

BUREAU INTERNATIONAL DU TRAVAIL
INTERNATIONAL LABOUR OFFICE

GENÈVE

Genève, le 4 octobre 1920.

Monsieur,

Par lettre en date du 26 septembre, vous avez bien voulu, au nom du Gouvernement Tchéco-Slovaque, me demander de proposer à la Conférence plénière d'admettre la République Tchéco-Slovaque comme un Etat dont l'importance industrielle est très considérable, et qui a par conséquent le droit d'être représenté constamment dans le Conseil d'Administration du Bureau International du Travail par un Délégué gouvernemental.

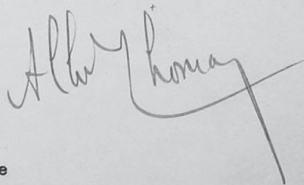
J'ai l'honneur de vous accuser réception de cette communication et de vous informer que le Conseil d'Administration, ainsi que la Commission spécialement chargée d'étudier la réforme éventuelle de la composition de son Conseil, seront saisis par mes soins de la demande formulée par le Gouvernement Tchéco-Slovaque.

Je vous prie d'agréer, Monsieur, l'assurance de ma haute considération.

Monsieur Jacques Soušek
Chef de Section au
Ministère de la Prévoyance Sociale

P R A G U E

(Tchéco-Slovaquie)

Obr. 7: Odpověď ředitele MÚP A. Thomase na žádost Československa jakožto vyspělé průmyslové země o přiznání práva trvalého zastoupení ve Správní radě MÚP (datováno 4. října 1920) [NA, f. MSP 1918–1951, i. č. 1766, sign. D 4331/9, k. 910]

Obr. 8: Jáchymov v zimě (horní část města s těžní věží dolu Svornost) [*Radium – Jáchymov – Československo*, Praha 1932]

Obr. 9: Maska s filtrem jako ochrana před vdechováním radonu při plnění radioforů v laboratoři jáchymovské radiové továrny [*Radium – Jáchymov – Československo*, Praha 1932]

Obr. 10: Julius Löwy (1885–1944), fotografie přiložená k žádosti o cestovní pas č. 952, vydaný 12. 1. 1939 [NA, f. PŘ 1931–1940, sign. L 965/3 Löwy Julius MUDr. 1885, k. 8394, žádost o vydání cestovního pasu č. 965]

Professor Dr. med. Julius Löwy (1885–1944), Fachgebiet Arbeitsmedizin an der Deutschen Universität Prag, und die Problematik der Berufskrankheiten in der Zwischenkriegs-Tschechoslowakei

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag erinnert an den deutschen Mediziner Julius Löwy (1885–1944), außerordentlicher Professor der Deutschen Universität Prag und einen der ersten Vertreter der Arbeitsmedizin in der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit. Im Zusammenhang mit seiner beruflichen Ausrichtung auf die Problematik der Gewerbehygiene (Industriehygiene) und der Berufskrankheiten wird auch seine Beteiligung an der Feststellung, wissenschaftlichen Erforschung und praktischen Lösung der Frage des Lungenkrebses als Berufskrankheit von Personen erwähnt, die langfristig mit der Förderung oder Verarbeitung von Uranerzen in Joachimsthal (Jáchymov) in Böhmen beschäftigt waren (die sog. Joachimsthaler Bergarbeiterkrankheit).

Julius Löwy wurde 1885 in Karlsbad (Karlovy Vary) in einer deutsch-jüdischen Familie geboren. 1909 wurde er an der medizinischen Fakultät der Deutschen Universität Prag zum Doktor der Allgemeinmedizin promoviert. An selbiger Fakultät setzte er dann seine akademische Karriere fort. Von 1909–1929 war er Assistent an der II. Klinik für Innere Medizin. Im Studienjahr 1910/1911 weilte er für ein halbes Jahr zu einem Studienaufenthalt am St. Bartholomew's Hospital in London. Im Jahre 1917 habilitierte er sich an der medizinischen Fakultät der Deutschen Universität Prag für spezielle Pathologie und Therapie der inneren Krankheiten (anhand der Arbeit *Beiträge zur Blutzuckerfrage* aus der experimentellen Diabetologie). Während des I. Weltkrieges arbeitete er von Mai 1917 bis Oktober 1918 als leitender Arzt der Infektionsabteilung des k. k. Reservemilitärkrankenhauses in Belgrad. Im Jahre 1924 erschien Löwys Monographie *Die Klinik der Berufskrankheiten*. 1928 wurde er an der Deutschen Universität zum unbezahlten a.o. Professor und 1930 zum bezahlten Extraordinarius für Gewerbekrankheiten ernannt. Im Jahre 1929 betraute man ihn auch mit der Errichtung und Leitung einer neuen Abteilung für Gewerbehygiene und Arbeitsmedizin am Hygiene-Institut der Deutschen Universität Prag und im Mai 1932 eröffnete er an dieser Abteilung eine Beratungsstelle (Ambulanz) für Berufskrankheiten.

Als Fachmann für Gewerbehygiene (Industriehygiene) wurde Löwy 1925 zum korrespondierenden Mitglied des Sozialinstituts der Tschechoslowakischen Republik beim Ministerium für Sozialfürsorge ernannt. Im Februar 1927 wurde er Mitglied der Ständigen Kommission für das Studium von Berufskrankheiten (*Commission permanente pour l'étude de maladies professionnelles*) in Genf. Im Mai 1928 ernannte man ihn als Vertreter der Tschechoslowakei zum Mitglied des *Comité de correspondance d'hygiène industrielle* beim Internationalen Arbeitsamt (*Bureau International du Travail*) in Genf.

Im Anschluss an die Ergebnisse einer epidemiologischen Studie über die Berufskrankheit des Lungenkrebses bei den Bergarbeitern im sächsischen Schneeberg referierte J. Löwy im Januar 1929 in der Zeitschrift *Medizinische Klinik* über zwei Fälle von Lungenkrebs bei Beschäftigten der Joachimsthaler Uranbergwerke und der Uran-Radium-Fabrik. Auf der IV. Konferenz der Berufskrankheiten in Lyon im April 1929 rief er in einem Vorschlag dazu auf, auch in anderen Ländern, in denen Uran-, Kobalt- und Arsen-Erzbergwerke betrieben werden, Untersuchungen von Lungenkrebs durchzuführen.

Ende 1931 wurde J. Löwy zum Mitglied der tschechisch-deutschen interdisziplinären wissenschaftlichen Kommission zur Erforschung der „Joachimsthaler Bergarbeiterkrankheit“ ernannt, welche beim Ministerium für Gesundheit und Körpererziehung eingesetzt und mit einer Summe von 300 000 Kčs seitens des tschechoslowakischen Staatspräsidenten T. G. Masaryk dotiert wurde. J. Löwy schloss sich der Arbeit der Kommission u.a. mit radiobiologischen Versuchen an Labortieren an.

J. Löwy beteiligte sich am Entwurf und der Erläuterung des ersten tschechoslowakischen Gesetzes Nr. 99/1932 über die Entschädigung von Berufskrankheiten. Über Berufskrankheiten verfasste er einen Beitrag auch für die tschechoslowakische *Encyklopedie výkonnosti* [Enzyklopädie der Arbeitsleistung], und zwar für ihren ersten Teil *Člověk* [Der Mensch], der unter dem Patronat der Masaryk-Akademie der Arbeit 1934 herauskam. Als Autor arbeitete er an dem enzyklopädischen Teil *Hygiène du travail* mit, der in den 1930er Jahren vom Internationalen Arbeitsamt herausgegeben wurde und für den er die Kapitel über berufsbedingte Erkrankungen der Urogenital- und Verdauungsorgane und über Krebs des Verdauungs- und Atemorgans als Berufskrankheit schrieb; in letzteres

Kapitel bezog er auch die Problematik der Schneeberger Krankheit und der Joachimsthaler Bergarbeiterkrankheit mit ein.

Im Januar 1939 verzichtete J. Löwy auf seine Ämter an der Deutschen Universität Prag und emigrierte aus der bedrohten Tschechoslowakei. Ab März 1939 lebte und arbeitete er in London, im Februar 1943 wurde er zum Mitglied des Tschechoslowakischen Gesundheitsrates bei der Londoner Exilregierung ernannt. Das Kriegsende erlebte er nicht mehr, J. Löwy starb im November 1944 in London.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

EMILIE TĚŠÍNSKÁ

Professor MUDr. Julius Löwy (1885–1944), Occupational Medicine at the German University in Prague and Occupational Diseases in Interwar Czechoslovakia

SUMMARY

The paper deals with German doctor, professor of German University in Prague (GU), Julius Löwy (1885–1944), one of the first representatives of occupational medicine in interwar Czechoslovakia. The context of his professional focus on occupational (industrial) hygiene and occupational diseases also mentions his active participation in identification, research and compensation for occupational disease of lung cancer in case of people employed for long-term in uranium ore mining or processing in Jáchymov/Joachimsthal, Bohemia (so-called Jáchymov miner's disease).

Julius Löwy was born in 1885 in Karlovy Vary in a German Jewish family. He graduated as general medicine doctor in 1909 at the Faculty of Medicine, GU in Prague, where he then continued his academic career then. In the years 1909–1929, he was an assistant at II. medical (internal) clinic. In the academic year 1910/1911 he spent six-month study visit at St. Bartholomew's Hospital in London. In 1917, he habilitated for special pathology and therapy of internal diseases at the Faculty of Medicine of the GU (based on thesis on experimental diabetologia „*Beiträge zur Blutzuckerfrage*“). During the WWI, since May 1917 to October 1918, he worked as the chief doctor of the ward for infectious diseases of the Austro-Hungarian reserve military hospital in Belgrade. In 1924, J. Löwy's monograph *Die Klinik der Berufskrankheiten* was published. In 1928, he was appointed as the Honorary (unpaid) Associate Professor, and in 1930 as the (paid) Associate Professor of 'occupational diseases' (*Gewerbekrankheiten*) at the GU. In 1929, he was also charged to build and manage a new department for 'occupational hygiene and occupational medicine' (*Gewerbehygiene und Arbeitsmedizin*) in the Hygienic Institute of the GU; in May 1932, he opened a centre (medical office) for occupational diseases along with this department.

As the expert in occupational (industrial) hygiene, in 1925 J. Löwy was appointed the corresponding member of Social Institute of the Czechoslovak Republic, kept by the Ministry of Social Care. In February 1927, he became a member of the Permanent Commission on Occupational Diseases in Geneva. In May 1928, he was also appointed the member of the Correspondence Committee of Industrial Hygiene of the International Labour Office in Geneva.

In connection with results of the epidemiological survey of occupational disease of lung cancer among miners in Saxon Schneeberg, in January 1929 Löwy referred in *Medizinische Klinik* about two cases of lung cancer diagnosed for employees of uranium mine and uranium-radium plant in Jáchymov. In April 1929, at the 4th meeting of the Permanent Commission on Occupational Diseases in Lyon, he submitted a proposal requiring surveying the lung cancer also in other countries where mines for uranium, cobalt and arsenic ore were operated.

By the end of 1931, J. Löwy was appointed a member of Czech-German interdisciplinary scientific commission devoted to research of 'Jáchymov miner's disease', which was established at the Ministry of Health Care and Physical Education and supported with 300.000 CZK by the Czechoslovak president, T. G. Masaryk. Löwy participated in the commission, among others, with radiobiological surveys executed on laboratory animals.

J. Löwy took an active part in drafting and education about the first Czechoslovak Act No. 99/1932 Coll. on compensation for occupational diseases. He also wrote a contribution about occupational diseases in the Czechoslovak Encyclopaedia of Productivity, the first volume (Man), which was published under the protectorate of the

Masaryk Academy of Labour in 1934. As an author, he also assisted in creation of the encyclopaedic work *Hygiène du travail*, published by the International Labour Office in the 1930s, which he completed with chapters about occupational diseases of urogenital and digestive system and about occupational digestive system cancer and respiratory cancer; the last-mentioned chapter also included the topic of Schneeberg and Jáchymov miner's disease.

J. Löwy resigned from his positions at the GU in January 1939. He emigrated from endangered Czechoslovakia with the support of Czech Refugee Trust Fond. Since March 1939, he lived and worked in London; in February 1943, he was appointed a member of the Medical Board of the Czechoslovak Government in Exile in London. He did not live to see the end of the war; he died in London in November 1944.

Translated by Author

Emilie Těšínská

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

tesinska@cesnet.cz

STRANICKÁ HISTORIOGRAFIE NA FILOZOFICKÉ FAKULTĚ UNIVERZITY KARLOVY V LETECH 1953–1970

JAN CALTA

HISTORIOGRAPHY OF THE COMMUNIST PARTY OF CZECHOSLOVAKIA AT THE FACULTY OF ARTS OF THE CHARLES UNIVERSITY IN 1953–1970

The Department of History of the Communist Party of Czechoslovakia and History of the Workers' Movement had existed at the Faculty of Arts in 1953–1970. It was supposed to focus mainly on teaching, in particular on educating the future staff of departments of Marxism-Leninism and historians who would focus on the history of the Communist Party. The department was, however, also highly active in research and its members participated in creating new historical narratives and interpretation schemes of Communist Party historiography. This study presents an analysis of the methodological foundations and historiographic production of this Charles University department.

Keywords: Department of History of the Communist Party of Czechoslovakia and History of the Workers' Movement – party historiography – Marxism-Leninism – discourse – historical narrative

DOI: 10.14712/23365730.2018.11

Stranická historiografie se stala začátkem padesátých let nově etablovaným oborem československého dějepisectví. Měla za úkol komplexně zpracovat dějiny komunistické strany a dělnického hnutí v duchu vládnoucí marxisticko-leninské teorie. Obor byl považován za samostatnou součást historické vědy se svébytnými teoretickými a metodologickými postupy. Politická a agitační podmíněnost oboru byla v době vzniku považována za samozřejmost. Nastupující generace stranických historiků měla vytvářet nové historické narativy a výkladové vzory, které by sloužily k politické indoktrinaci společnosti, a tím napomáhaly urychlené legitimizaci zásadní socialistické přestavby sociálního a politického systému. Jednalo se o naprostý rozchod s dotud používanými metodami a výklady buržoazní historiografie. Klíčovou institucí, jejímž úkolem bylo určovat a regulovat veškeré dění ve stranické historiografii, se stal Ústav dějin KSČ, založený roku 1950 při ústředním výboru KSČ. Při nedostatku vyškolených historiků však bylo nezbytné etablovat stranické dějiny také jako učební obor v rámci československého vysokého školství. Jedním z nejprřednějších vysokoškolských pracovišť v oboru se v roce 1953 stala na Filozoficko-historické fakultě Univerzity Karlovy zřízená katedra dějin KSČ, která navázala na činnost stejnojmenné katedry z právě zrušené Vysoké školy politických a hospodářských věd (VŠPHV). Fungovala zde, byť od roku 1964 v reorganizované podobě a pod jiným názvem (katedra dějin dělnického hnutí), až do svého zrušení novým normalizačním vedením v roce 1970.

Co se týče literatury a pramenů, jsme v otázce institucionálního vývoje katedry odkázáni především na archivní prameny uložené v Archivu Univerzity Karlovy, ve fondu filozofické fakulty (katedra dějin KSČ, katedra dějin dělnického hnutí, spisy děkanátu, fakultní organizace KSČ, personálie) s částečnou pomocí odborné literatury.¹ Spíše doplňkovým pramenem jsou paměti, biografie a sborníky věnované jednotlivým historikům, působícím na fakultě v daném období.² V otázce stranické historiografie jsou zásadním zdrojem informací průkopnické práce Vítězslava Sommera.³ Zmínit lze i nepřilíhš povedenou práci Josefa Hanzala.⁴ Nápomocny mohou být i některé práce zabývající se možnostmi interpretace marxistické historiografie či marxistického revizionismu.⁵ Analyzováno bylo také přibližně na čtyřicet monografií, kolektivních prací či tematických sborníků publikovaných na katedře za dobu její existence, stejně jako články publikované v předních periodických stranické historiografie. Jedná se zejména o *Příspěvky k dějinám KSČ a Československý časopis historický*. Důležitým zdrojem textů se stal i hlavní teoretický časopis komunistické strany *Nová mysl* a v neposlední řadě i katedrové periodikum s názvem *Zprávy kateder dějin KSČ a dějin SSSR a KSSS*. Tento výčet je samozřejmě pouze orientační a neklade si nárok na úplnost.

Cílem předkládané studie je alespoň v základních a podstatných rysech zmapovat historiografickou produkci katedry za celou dobu její existence. Především se pokusíme najít odpověď na několik klíčových otázek: Jaké teoreticko-metodologické východisko umožní

¹ Jakub JAREŠ – Matěj SPURNÝ – Katka VOLNÁ a kol., *Náměstí Krasnoarmějců 2. Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*, Praha 2012; Jan HAVRÁNEK a kol., *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, 1918–1990, Praha 1998; Pavel URBÁŠEK – Jiří PULEC, *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, Olomouc 2012; John CONNELLY, *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008; Josef PETRÁŇ, *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha 2015.

² František KAVKA, *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepiscetví*, Praha 2002; Josef POLIŠENSKÝ, *Historik v měnícím se světě*, Praha 2001; Růžena MUŽIKOVÁ a kol., *Václav Husa, AUC – Philosophica et Historica, Velké osobnosti Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 5/1988*, Praha 1989; Jiří ŠTAIF (ed.), *Pocť profesorů Zdeňku Kárníkovi: sborník k jubilačním sedmdesátinám*, Praha 2003; Bohumil JIROUŠEK, *Josef Macek. Mezi historií a politikou*, Praha 2004.

³ Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepiscetví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011; TÝŽ, *Stranické dějepiscetví a československá reforma*, in: Jan Mervart – Jiří Štěpán (edd.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století, III, Osudové osmičky v našich dějinách, Ústí nad Orlicí 2008*, s. 355–361; TÝŽ, *Tři fáze stranického dějepiscetví v padesátých a šedesátých letech*, in: Bohumil Jiroušek (ed.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*, České Budějovice 2008, s. 271–286; TÝŽ, *Historiografie jako součást politiky. Zakladatelské období stranického dějepiscetví v Československu (1950–1955) a jeho kořeny*, in: Markéta Devátá – Doubravka Olšáková – Vítězslav Sommer – Peter Dinuš, *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*, Praha 2010, s. 97–157; TÝŽ, *Odboj a revoluce nebo zápas o charakter národní existence? Dvě historiografické koncepce dějin protektorátu a odboje v kontextu československé reformy šedesátých let*, in: Jiří Plachý – Ivo Pejčoch (edd.), *Okupace, kolaborace, retribuice*, Praha 2010, s. 153–165.

⁴ Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999.

⁵ Bohumil JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie – možnosti a meze studia*, in: Český časopis historický (dále ČČH) 104/4, 2006, s. 884–905; TÝŽ (ed.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*, České Budějovice 2008; Martin NODL, *Možné přístupy ke studiu dějin české historické vědy v letech 1945–2000*, Soudobé dějiny (dále SD) 8/1, 2001, s. 9–22; TÝŽ, *Dějepisectví mezi vědou a politikou: Úvahy o historiografii 19. a 20. století*, Brno 2007; Peter HEUMOS, *Geschichtswissenschaft und Politik in der Tschechoslowakei. Entwicklungstrende der zeitgeschichtlichen Forschung nach 1945*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 26, 1978, s. 541–600; Eva SCHMIDT-HARTMANN, *Forty Years of Historiography under Socialism in Czechoslovakia. Continuity and Change in Patterns of Thought*, *Bohemia* 29/2, 1988, s. 300–324; Michal KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2009.

adekvátní interpretaci stranické historiografie? Jaký byl podíl katedrových historiků na nově se utvářejících výkladových schématech a historických narativech? Která témata stranické historiografie byla na katedře preferována, a která naopak opomíjena? Sledovala katedra progresivní výkladové vzory spojené zejména s reformním projektem československé společnosti v šedesátých letech, či spíše vzory regresivní?

Teoreticko-metodologický úvod

Jsem toho názoru, že paušální odmítání stranické historiografie jako vědomé falzifikace dějin, psané pouze na politickou objednávku, není příliš konstruktivní a je slepou uličkou dnešního historiografického diskurzu. Naopak interpretace stranické historiografie padesátých a šedesátých let jako standardní historické vědy, která přes řadu specifík vykazovala závazná pravidla a postupy, výkladová schémata a interpretační vzorce, jež by měly být předmětem nezaujatého přístupu, nabízí široké badatelské pole. Nosná se tak zdá být Sommerova definice historie jako konstruovaného diskurzu o minulosti. Jinými slovy každá historiografie v jakékoliv době vytváří v rámci svého diskurzu vlastní závazné přístupy a interpretace, které většinou nejsou a často ani nemohou být slučitelné, a jelikož neexistuje žádná jediná ideální historiografie, která by předepisovala jediný možný způsob psaní o minulosti, tak nám nezbývá než připustit pluralitu historiografií, a tím i pluralitu vědeckých pravidel a výkladových schémat.⁶ Samozřejmě nelze popřít, že psaní stranických dějin mělo sloužit konkrétním politickým cílům, avšak propojení stranickosti a vědeckého přístupu by nemělo být vnímáno jednostranně skrze černobílou dichotomii nadřazenosti a podřízenosti, neboť právě stranický úhel pohledu byl považován za nezbytné východisko jakéhokoliv historického bádání a jeho vědecké objektivitu. Věda a politika nebyly ve stranické historiografii v opozici, nýbrž vytvářely naopak hustou síť vzájemně působících impulzů. Teorie marxismu-leninismu tak nebyla jen jakousi svěřací kazajkou, byť vytvářela nevyhnutelné paradigmatické východisko veškerého bádání, ale také určitým podnětem v oblasti metodologické, zejména v příklonu k dějinám viděným zdola skrze dělnickou třídu, ale i například v hledání nových periodizačních mezníků českých dějin. Straničtí historici byli nepochybně nuceni respektovat závazné paradigma stranické historiografie, v rámci jehož mantinelů vytvářeli vlastní svěbytné historické narativy. Nabízí se však otázka, zda spíše než o vynuceném podřízení není, alespoň v některých případech, vhodnější mluvit o samostatném a aktivním podílu nastupující generace stranických historiků na utváření nových výkladových schémat, která se stala inherentní součástí společenského a politického diskurzu a o jejichž platnosti málokdo z příslušníků této generace pochyboval, alespoň v počáteční stalinské fázi.

Vítězslav Sommer ve své již výše zmíněné práci aplikuje na stranickou historiografii Kuhnovu teorii, založenou na formulaci období utváření, období stability a období změny vědeckého paradigmatu. Zastávám názor, že v daném období k žádné paradigmatické změně nedošlo. Straničná historiografie měla od svého počátku jasně zformulované paradigma, neboť nevznikala ve vakuu, ale zřetelně navazovala na závazné vzory historiografie sovětské, jejíž závěry musely být v první polovině padesátých let automaticky přebírány.

⁶ V. SOMMER, *Angažované dějepiscectví*, s. 51.

Závazným východiskem všech stranických historiků tak po celé období byla teorie marxismu-leninismu,⁷ nezpochybnitelná vedoucí úloha strany a vnímání dějin stranickou perspektivou, socialismus jako jediné možné a finální státní a společenské uspořádání, třídní antagonismus jako hybný moment dějinného vývoje či všudypřítomná dichotomie revolučního a reformního směru v dělnickém hnutí. Ve své studii tak vycházím z předpokladu, že k ustavení paradigmatu stranických dějin došlo již v první polovině padesátých let a přes některé bouřlivé diskuse v druhé polovině let padesátých se jednalo pouze o dílčí proměnu některých výkladových schémat, nikoliv o ustavení paradigmatu nového. Mohu jen potvrdit názor B. Jirouška, že se v podstatě jednalo o odlišné strategie, které by měly být nahlíženy jako spory uvnitř paradigmatu, jako jeho jisté dílčí posuny, neboť pouze historici, kteří se k marxismu nikdy nepřihlásili, případně se od něho jakýmkoliv způsobem distancovali, se sami vyřazovali z dosahu dobové vládnoucího paradigmatu.⁸ Těmto historikům však bylo pochopitelně znemožněno své práce publikovat a dočkali se oborové ostrakizace a perzekuce ze strany státních orgánů. Také významný německý historik Martin Sabrow nahlíží socialistické dějepiscectví jako dynamický systém značně proměnlivé povahy, ale přesto si v jakýkoliv okamžik uchovávající svoji nezaměnitelnou identitu.⁹ Kritický potenciál, objevivší se po XX. sjezdu KSSS, měl jednoznačně stanovené limity, neboť komunistická strana pochopitelně zůstala pro stranické historiky úhelným kamenem jimi vytvářených narativů.

Je třeba upozornit, že se zabývám pouze historiografickou produkcí na katedře dějin KSČ a dějin dělnického hnutí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Přesto jsem toho názoru, že se jedná o dostatečně reprezentativní vzorek pro pokus o jisté generalizace v rámci celé stranické historiografie, neboť katedra, tak jako jiné instituce zabývající se stranickými dějinami, musela respektovat a jistým způsobem i kopírovat vývoj v oboru a plnit výzkumné plány, určené především centrální institucí stranické historiografie, kterou byl Ústav dějin KSČ. Nezbytným předpokladem pro analýzu katedrové produkce navíc bylo obeznámení se s řadou obecně teoretických a metodologických článků i neakademických historiků, které postihují základní dění a proměny v celé stranické historiografii.

Jakým způsobem tedy analyzovat dynamiku proměny některých historických narativů a interpretačních postupů, která se v námi sledovaném období bezpochyby udála? Klíčovým pojmem je diskurz, kterým můžeme nahradit méně vhodný termín paradigma. V případě stranické historiografie se tak jedná o normativně orientovaný vědecký diskurz, neboť jednotlivci i sociální skupiny jednají jako vědomím obdařené subjekty, projektují svoji činnost a stavějí si společenské cíle v kontextu hodnot. Normativní pohled rekonstruuje nejen chronologii událostí, nýbrž hledá také jejich smysl, intence se tak stává klíčovým pojmem k pochopení smyslu dějin.¹⁰ Diskurz chápou především jako kategorii podřízenou paradigmatu, dobový diskurz může být veden pouze na základě znalosti a uznání platnosti dobového paradigmatu, které je nadřazeno. Ve stranické historiografii padesátých a šedesátých let se tak dá hovořit o stalinském, poststalinském nebo reformním diskurzu, které spolu dlouhé roky koexistovaly, soupeřily a ve vzájemné interakci vytvářely nové historické narativy,

⁷ Ponechme stranou otázku, jakou skutečnou znalostí marxistické teorie většina stranických historiků disponovala.

⁸ B. JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie*, s. 903.

⁹ Martin SABROW, *Historiografie NDR jako badatelský problém*, SD 7/1–2, 2000, s. 9–36, zde s. 28.

¹⁰ Světlá ČMEJKOVÁ – Jana HOFFMANNOVÁ (edd.), *Jazyk, média, politika*, Praha 2003, s. 19.

byť s postupujícím časem byl stalinský diskurz marginalizován ve prospěch diskurzu post-stalinského. V otázce zvolené periodizace je rok 1956 (XX. sjezd KSSS) ve stranické historiografii poměrně jednoznačným mezníkem. V případě katedry dějin KSČ se tak jedná o velmi krátké období stalinské fáze, neboť katedra byla založena v roce 1953. V této fázi se katedra věnovala zejména pedagogickým povinnostem, a to na úkor badatelských výsledků, kterými ostatně byly publikace agitačního charakteru. Otázkou zůstává, jakou periodizaci zvolit pro období let 1956–1970. Jednalo se o období značného názorového i metodologického vření, a tím také utváření nového diskurzu stranických dějin, který se po mém soudu kontinuálně proměňoval až do roku 1970. Přesto může být orientačním bodem rok 1963, kdy začalo docházet k radikálnější proměně základních narativů, navíc s přihlédnutím k faktu, že v tomto období se začala připravovat reorganizace katedry, v jejímž důsledku došlo k rozšíření badatelského záběru katedry i na dějiny mezinárodního dělnického hnutí.

Období stalinského diskurzu (1953–1956)

Katedra dějin KSČ (dějin dělnického hnutí) vznikla jako součást Vysoké školy politických a hospodářských věd (VŠPHV), založené v roce 1949.¹¹ Hlavním cílem této instituce bylo vzdělávání nových administrativních kádrů v duchu marxismu-leninismu, stejně jako produkce základních vysokoškolských učebních textů (teze přednášek, skripta, metodické pomůcky). Avšak existence VŠPHV neměla příliš dlouhého trvání, neboť vládním usnesením č. 40/1952 Sb. z 19. srpna 1952 o dalších změnách v organizaci vysokých škol došlo k 1. září 1953 k její reorganizaci a poté k postupnému zrušení. Fakulta společenských věd byla tímto usnesením inkorporována do Filozoficko-historické fakulty Univerzity Karlovy, kam přešla také většina jejích pedagogů a studentů.

Oficiálně začala katedra dějin KSČ na Filozoficko-historické fakultě Univerzity Karlovy fungovat od 1. září 1953. Ze starších pracovníků, aktivně činných již na VŠPHV, přešli v rámci reorganizace na novou fakultu Jaroslav Kladiva (vedoucí katedry), Lubomír Vebr, Vladimír Dubský, Vladimír Kašík, Oldřich Prudel, Vlastimila Vesecká (později provdaná Křepeláková) a Lubomír Vejnar. Jako nově přichozí posily byli na katedru zařazeni Karel Bartošek, Karel Pichlík, Zbyněk Hejda a Drahomír Bárta. Hlavní pracovní náplní katedry měla být výchova vysokoškolských pedagogů, od nichž se očekávalo, že se pedagogicky uplatní zejména na katedrách základů marxismu-leninismu. Stav katedry byl počátkem zimního semestru 1954/1955 rozšířen o další čtyři členy (Zdeněk Kárník, Květoslava Kořalková, Jan Měchýř a Jaroslav Šauer). Dlouholetým kolektivním úkolem všech členů katedry se od roku 1954/1955 stalo vypracování vysokoškolské učebnice s názvem *Úvod do studia dějin KSČ*, která se měla stát základní učební pomůckou a metodickým úvodem pro začínající stranické historiky na všech vysokých školách. Jednalo se o zpracování problémů

¹¹ Markéta DEVÁTÁ, *Vysoká škola politických a hospodářských věd*, in: Antonín Kostlán – Markéta Devátá (edd.), *Semináře a studie k dějinám vědy. Práce z dějin vědy 21*, Praha 2009, s. 421–456; Markéta DEVÁTÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953). Počátky marxistického vysokého školství*, in: Markéta Devátá – Doubravka Olšáková – Vítězslav Sommer – Peter Dinuš, *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*, Praha 2010, s. 159–212; František KAVKA, *Historie na Vysoké škole politických a hospodářských věd*, in: Zdeněk Beneš – Bohumil Jiroušek – Antonín Kostlán (edd.), *František Graus – člověk a historik. Práce z dějin vědy 8*, Praha 2004, s. 33–38.

periodizace a zásad metodologie dějin KSČ, bibliografické soupisy k jednotlivým etapám vývoje a zhodnocení dosavadní literatury a pramenů. Tato učebnice však byla povýtce dokončena a vydána až v roce 1962.¹² Důležité změny se udály v tomto období také v pedagogické práci katedry, neboť na základě rozhodnutí ministerstva školství a kultury byly od školního roku 1956/1957 sloučeny studijní obory dějin KSČ a dějin KSSS do oboru jednoho.

Již v tomto období bylo zformulováno výchozí paradigma stranické historiografie, které přes určité proměny některých historických narativů vykazovalo platnost po celé námi sledované období.¹³ Kanonickým vzorem domácí stranické historiografie se stal tzv. *Stručný výklad dějin VKS(b)*.¹⁴ Nově vytvářené narativy měly sloužit k legitimizaci socialistického režimu a vytvořit jistý zakladatelský mýtus, v němž strana hrála ústřední roli. Takto konstruované historické práce se vyznačovaly jednoduchou tezovitostí, až didaktičností, které měly oslovit širší veřejnost, a také značně omezeným využitím archivních pramenů, jež pouze naplňovaly předem stanovené teze. V případě rozporu mezi stranickým viděním dějin a mluvou archivních pramenů nebylo příliš složité zavrhnout výsledky archivního bádání jako buržoazně objektivistické a faktografické.¹⁵ Hlubší teoretické uchopení problematiky bylo jednoduše a víceméně povinně nahrazováno citací klasiků marxismu-leninismu.

Publikační aktivita členů katedry byla v tomto zakladatelském období omezená (sedm monografií a jen několik článků a statí nevalné úrovně). Čtyři z těchto monografií jsou spojeny se jménem aktivního Karla Pichlíka; dvě napsal sám a ve dvou případech se spoluautorem Karlem Bartoškem. Lze konstatovat, že právě autorské duo Bartošek–Pichlík nejvíce splňovalo stranický požadavek na odhalování vnějších i vnitřních nepřátel socialistického zřízení. Publikace o působení americké armády v západních Čechách se zaměřila především na nepřitele vnějšího.¹⁶ Americká armáda tak byla v očích socialistické společnosti demaskována nikoliv jako spojenec a osvoboditel, nýbrž jako okupační mocnost a hlavní nacistický spojenec, který byl již v předválečném období klíčovým zákulisním hybatelem mnichovské dohody. Popis hospodářské devastace a exploatace obsazeného území je spojen s denunciací pokleslého západního stylu života a konzumní kultury (mravní úpadek, gangsterismus, pornografie atd.). Kniha reagovala také na právě probíhající politický proces s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského. Odhalení provázanosti domácích nepřátel a špiónů mělo v očích socialistické společnosti legitimovat drakoničnost vynesených rozsudků. Lze konstatovat, že z propagandistického hlediska se jednalo o nejradikálnější text, který na katedře vznikl za celou dobu její existence.

Druhým, ne-li hlavním strašákem byl pro komunistickou stranu nepřítel vnitřní, mající podobu zrádné ideologie „sociáldemokratismu“ či „reformismu“, často označované také jako pravicový oportunismus. Zde se formuje jeden z paradigmatických prvků stranické historiografie padesátých a šedesátých let, který přes jisté proměny v rámci historického diskurzu nikdy nezmizel z hledáčku stranických historiků. Postava reformistického zrádce,

¹² Jaroslav KLADIVA (ed.), *Úvod do studia dějin KSČ*, Praha 1962.

¹³ Jsem toho názoru, že dokonce ani po nástupu normalizace se výchozí paradigma stranické historiografie nezměnilo. Ovšem takové tvrzení by si vyžádalo potvrdit či vyvrátit dlouhodobým studiem, které nevyhnutelně nemůže být předmětem této práce.

¹⁴ *Dějiny Věševazové komunistické strany (bolševiků)*. *Stručný výklad*, Praha 1953.

¹⁵ M. SABROW, *Historiografie NDR*, s. 28.

¹⁶ Karel BARTOŠEK – Karel PICHlík, *Američané v západních Čechách v roce 1945*, Praha 1953.

který svou zdánlivě revoluční rétorikou a reformním, ba kompromisním přístupem k buržoazní demokracii páchá zradu na dělnickém hnutí, patří ke klasickým *topoi* stranické historiografie námi sledovaného období. Této v podstatě zakázky stranického vedení se opět ujal osvědčený tandem Bartošek–Pichlík, jenž zvládl zpracovat dlouholetou činnost sociální demokracie na Plzeňsku v rozmezí několika měsíců první poloviny roku 1954.¹⁷ Apriorní teze o zrádném „sociáldemokratismu“ byla v publikaci doložena měrou vrchovatou. Čtenář si tak mohl plně uvědomit nekalé záměry reformistů, kteří odvrhli revoluční třídní boj a snahu o nastolení diktatury proletariátu na úkor každodenního parlamentního politikaření. Hlavní narativní linií je proměna reformistické ideologie v ideologii „sociálfašismu“, která byla hlavní příčinou Mnichova a kapitulace před nacismem, čemuž mohlo být s pomocí Sovětského svazu zabráněno. Práce opět vrcholí obhajobou politických procesů z počátku padesátých let, které byly nezbytnou očistou od sociálnědemokratických reziduí, bránících plnému vítězství ideologie ortodoxního marxismu-leninismu.

Druhým zrádným vnitřním nepřitelem byla činnost T. G. Masaryka, souhrnně označovaná jako ideologie masarykismu, která byla schopna do své teorie inkorporovat i další zrádné ideologie jako např. kosmopolitismus či buržoazní nacionalismus, a byla tak genetickým souputníkem reformního socialismu.¹⁸ Tuto problematiku reflektovala zejména práce Drahomíra Bárty, pojednávající o generální stávce v roce 1920.¹⁹ Masaryk je zde odhalen jako hlavní buržoazní ideolog, jenž svými demagogickými teoriemi usiluje o záchranu buržoazního řádu. Zvláštní nebezpečí znamenala především Masarykova práce *Sociální otázka*, která byla sofistikovanou kritikou marxistického myšlení. Masaryk musel být jako hlasatel pomalé, nenásilné a evoluční cesty k socialismu, usilující odvrátit pracující lid od revoluční cesty, jakou nastoupil sovětský lid, jednoznačně zavržen. Druhou linií Bártovy práce je analýza chyb, jichž se dopustila levice v sociální demokracii. S její pomocí se snažil dokázat nezbytnost existence revoluční strany, která by postavila třídní boj na správných ideologických základech. Právě chybějící znalost teorie marxismu-leninismu, revoluční teorie, historických zákonů společenského vývoje i absence obeznámenosti s taktikou a strategií proletářského boje vedla levice v rozhodující chvíli k zaujetí chybného postoje. Opět je tu motiv zákonitého vzniku revoluční komunistické strany, která se stane avantgardou proletariátu. Zajímavým a poměrně symptomatickým faktem zůstává naprosté opomenutí hospodářských aspektů, které by podle klasického marxistického učení měly tvořit základnu pro politicko-ideologickou nadstavbu.

Jistým posunem je v tomto ohledu práce Lubomíra Vebra o mostecké stávce horníků v roce 1932.²⁰ Celá první třetina knihy je věnována hospodářským a sociálním statistikám na počátku velké hospodářské krize. Přestože se jedná o velmi hutný a suchý faktografický výčet bez hlubší analýzy statistických ukazatelů, lze tuto práci označit, s vědomím všech limitů dané doby, za nejzdařilejší počín na katedře v jejím zakladatelském období. Pozitivem je i snaha zasadit mosteckou stávku do mezinárodního kontextu, neboť autor nachází

¹⁷ Tříř, *Z dějin dělnického hnutí na Plzeňsku. O úloze pravicových sociálních demokratů*, Praha 1954.

¹⁸ Je třeba ovšem upozornit, že osobnost T. G. Masaryka se těšila v diskurzu stranické historiografie poměrně vrtkavému osudu. Ještě na přelomu čtyřicátých a padesátých let byl Masaryk s poukazem na některá problematická místa jeho politické kariéry celkem bezproblémovou součástí standardního narativu československých dějin, avšak postupně v první polovině padesátých let došlo k radikálnímu obratu, ve kterém byl Masaryk odhalen jako hlavní buržoazní ideolog.

¹⁹ Drahomír BARTA, *Prosincová generální stávka roku 1920*, Praha 1953.

²⁰ Lubomír VEBR, *Mostecká stávka 1932*, Praha 1955.

jistou genetickou linii se stávkami krakovských a dombrowských horníků v Polsku. Určitou slabinou, zejména z hlediska stranické propagandy, se může zdát absence jakékoliv ucelenější teorie a generalizace závěrů plynoucích z mostecké stávky pro další vývoj strany a revolučního hnutí.

V zakladatelském období stranické historiografie bylo na katedře dále publikováno jen pár nepříliš významných monografií menšího rozsahu. Jedná se zejména o práce Karla Pichlíka, zabývající se problematikou revolučního hnutí v rakousko-uherské armádě v průběhu první světové války.²¹ Jde o kratší brožury propagandistického ražení, vyznačující se absencí jakéhokoliv archivního výzkumu. Podobné rysy vykazuje i apologetická biografie stranického odborového předáka a stávkového organizátora Rudolfa Terera z pera Lubomíra Vejnar.²² Kupodivu v prvních letech činnosti katedry prakticky nikdo z členů nepublikoval žádné články v některém z významnějších periodik. Výjimku tvoří pouze stati či de facto celkem obsáhlé apologetické recenze Jaroslava Kladivy na V. a VI. svazek spisů Klementa Gottwalda v Československém časopise historickém.²³

Období poststalinského diskurzu (1956–1963)

XX. sjezd KSSS v Moskvě v únoru 1956 znamenal společenský otřes. Po určitém uvolnění nastal v roce 1958 opět proces utužování společenských a politických poměrů. Důsledkem tohoto dění se stala prověrka třídní a politické spolehlivosti, která byla zahájena na počátku roku 1958 z rozhodnutí politického byra ÚV KSČ. Na katedře dějin KSČ došlo na přelomu roku 1957/1958 k odchodu pěti pracovníků. Situace kolem této události není zcela přehledná. Nepochybným faktem zůstává, že z katedry dějin KSČ bylo tehdy vyloučeno pět kmenových členů (Karel Bartošek, Zbyněk Hejda, Květoslava Kořalková, Karel Pichlík a Jaroslav Šauer). V krátkosti lze jen konstatovat, že rehabilitační komise v listopadu 1968 shledala názory vyloučených zcela běžnými a politicky nezávadnými a navrhla zrušení uvedených stranických trestů a plnou morální a politickou rehabilitaci jmenovaných.

V oblasti vysokoškolské výuky znamenala reflexe výsledků XX. sjezdu KSSS položení silnějšího důrazu na výuku dějin mezinárodního dělnického hnutí a jeho kontextu s vývojem dělnického hnutí v Československu. Neexistence oborového pracoviště specializujícího se na tuto problematiku vedla ke stále hlubší spolupráci s katedrou dějin SSSR a KSSS. Již na konci roku 1957 byla dohodnuta týmová spolupráce na nové vysokoškolské učebnici, dokončené však až roku 1965, která se stala první syntézou tohoto zaměření.²⁴ Důsledkem ovšem bylo čím dál větší pracovní vytížení a stále častěji se ozývaly stížnosti na nadměrné pedagogické úvahy. Nezapomínejme, že pět vyloučených členů nebylo nikým nahrazeno. Teprve na začátku školního roku 1961/1962 byli nově přijati asistenti Vlastimila Křepeláková a Ladislav Niklíček a vědecký aspirant Josef Michnák, který ovšem

²¹ Karel Pichlík, *Bojovali proti válce. Revoluční boj českých vojáků a námořníků v rakousko-uherské armádě za imperialistické světové války 1914–1918*, Praha 1953; též, *Vzpouřa 71. pluku v červnu 1918*, Praha 1956.

²² Lubomír Vejnar, *Rudolf Terer: bojovník proti fašismu*, Praha 1955.

²³ Jaroslav Kladiva, *K V. svazku Spisů soudruha Klementa Gottwalda*, Československý časopis historický (dále ČsČH) 1/1, 1953, s. 61–73; též, *K VI. svazku Spisů soudruha Klementa Gottwalda*, ČsČH 1/3, 1953, s. 323–340.

²⁴ Vladimír Kašík – Vladimír Suchopár (red.), *Dějiny mezinárodního dělnického hnutí*, Praha 1966.

hned následujícího roku přestoupil na katedru vědeckého komunismu. Hlavní publikační platformou se od roku 1958 pro členy katedry stalo vlastní periodikum s názvem *Zprávy kateder dějin KSČ a dějin SSSR a KSSS*, určené k publikování badatelských závěrů, dílčích studií a informací o činnosti obou kateder.²⁵ Odbornými redaktory byli jmenováni Lubomír Vebr a František Hrbata. Další novou publikační platformou se stal od roku 1960 vydávaný univerzitní sborník *Acta Universitatis Carolinae* (AUC), řada *Philosophica et Historica*. Hned v prvních dvou letech od vzniku sborníku byla katedře dějin KSČ přidělena dvě čísla. První číslo sborníku AUC-PhH v roce 1960 neslo název *K problematice dějin ideového vývoje KSČ*. Na něj katedra navázala v roce 1961 zvláštním vydáním sborníku AUC-PhH, věnovaného 40. výročí založení Komunistické strany a nazvaného *O revoluční jednotu československého dělnického hnutí*, které bylo posléze oceněno cenou rektora Univerzity Karlovy.

Důsledky XX. sjezdu KSSS se pochopitelně odrazily i ve stranické historiografii. Byly odsouzeny dogmatické výstřelky předchozího období, jež se přičítaly neblahému vlivu kultu osobnosti. Charakteristickým rysem řady debat se stalo volání po zvědecktění stranické historiografie, jež mělo být provedeno zejména návratem *ad fontes*. Mělo být opuštěno neustálé citování klasiků marxismu-leninismu, především Stalina a Gottwalda, které již dále nemohlo být považováno za dostatečně vědecký přístup k psaní stranických dějin.²⁶ Jsem toho názoru, že již v této fázi stranické historiografie můžeme mluvit o jakémsi protorevizionistickém období. Také pro katedru dějin KSČ se jednalo o důležité formativní období, neboť většina zde působících historiků patřila k příslušníkům nejmladší generace stranické inteligence s datem narození okolo roku 1930, kteří právě v tomto období začali odborně dozrávat a publikovat své první významnější práce, ať již v podobě řady článků a statí nebo počátkem šedesátých let i prvních vědeckých monografií.

Jasně novum oproti předchozímu období představovala řada teoretických a metodologických článků, které výraznou měrou přispěly k zformování nového poststalinského diskurzu stranické historiografie (Josef Macek, Koloman Gajan, Zdeněk Šolle, Pavel Reiman, Jan Pachta).²⁷ Kritika byla zaměřena především proti projevům kultu osobnosti v historické vědě, vyznačující se v daném období absolutní podřízeností politické praxi stranických orgánů a služebností v agitační a propagandistické činnosti, což bylo dáno především nekritickým a otrockým přebíráním všech výsledků sovětské historické vědy. Jen povrchní znalost marxistické teorie neumožnila invenční aplikaci historického a dialektického materialismu. Někteří autoři se také distancovali od striktně černobílé dichotomie, která byla uplatňována při dělení historických aktérů na reakční a pokrokové. „*Osobnost, která hrála významnou pokrokovou úlohu, nesměla ve svém vývoji udělat chybu, a proto se nutně vyskytnuvší chyby zakrývaly, přecházely [...]. Na druhé straně osobnost, která se nakonec nějakým způsobem zkompromitovala nebo od strany odpadla, nesměla mít, počínajíc svým zrozením, v životě žádný kladný rys, žádnou zásluhu, třebaže skutečný vývoj nebyl*

²⁵ Jejich vydávání bylo roku 1961 ukončeno.

²⁶ V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 155.

²⁷ Koloman GAJAN – Josef MACEK – Zdeněk ŠOLLE, *K některým problémům naší historické vědy*, Nová mysl (dále NM) 10/6, 1956, s. 636–640; Jan PACHTA, *Důsledněji uplatňovat leninskou zásadu stranickosti v naší historické vědě*, Příspěvky k dějinám KSČ (dále PD KSČ) 1, 1957, s. 5–14; Pavel REIMAN, *Za důsledné uplatnění historického materialismu v dějinách Komunistické strany Československa*, NM 11/3, 1957, s. 233–247; Zdeněk BRADÁČ, *Poznámky k některým obecným problémům studia dějin KSČ ve dvacátých letech (Na okraj diskusního článku Vladimíra Dubského)*, ČsČH 6/3, 1958, s. 325–334.

tak jednoduchý.²⁸ Objevily se také útoky na samu podstatu stranické historiografie jako samostatného oboru. Vedl je především Historický ústav ČSAV, a to argumentací, že stranické dějiny nejsou žádnou samostatnou vědní disciplínou podléhající vlastní historické zákonitosti, a proto nedisponují ani zvláštními metodologickými postupy, a tak by měly být podřízeny výzkumu národních dějin právě pod kuratelou Historického ústavu AV ČR. Je ovšem třeba zdůraznit, že i v tomto období měla kritika své pochopitelné limity, a tak se na druhé straně ozýval i důraz na nezbytnost boje proti opačné tendenci v historické vědě, tedy proti nebezpečí revizionismu (Bradáč, Pachta). Zvláště doyen marxistické historiografie Jan Pachta vyjadřoval obavu, aby revizionistické tendence, vyznačující se radikální kritikou kultu osobnosti, nepřerostly až v ospravedlňování buržoazní historiografie, a to zejména metod objektivismu a pozitivismu. Tyto nebezpečné tendence měly být eliminovány především striktním dodržováním stranické perspektivy a tvůrčím použitím metod marxismu-leninismu.²⁹

Do těchto debat se aktivně zapojili i historici z katedry dějin KSČ. Příspěvek Vladimíra Dubského³⁰ v podstatě opakoval argumenty zaměřené proti kultu osobnosti a v souladu s článkem Josefa Macka a spol. odmítal černobílé hodnocení historických osobností. Proto se zde zaměříme spíše na příspěvky Jaroslava Kladiva a Vladimíra Kašíka.³¹ Kladiva ve svém příspěvku oponuje zejména útoku na samostatnost oboru, což je z jeho pozice vedoucího katedry dějin KSČ naprosto logické. Dějiny vnímané stranickou perspektivou chápe jako základní rys historikovy metody, neboť použití stranického úhlu pohledu mu umožňuje odhalovat podstatu zkoumaných jevů a věrnou reprodukci objektivních historických procesů. Pokud stranický historik aplikuje správně metodu dialektického a historického materialismu, pokud důsledně vychází z pozice dělnické třídy, která je vždy ve shodě s objektivní pravdou, tak se nemůže mýlit. Vztah mezi dějinami stranickými a obecnými shledává dialektickým, neboť strana je podle jeho názoru zákonitým produktem konkrétního stádia obecného historického vývoje a naopak má sama aktivní vliv na utváření historického dění. Na dialektický vztah v dějinách naráží ve svém příspěvku také Vladimír Kašík.³² Autor si klade otázku, v čem spočívá význam biografie pro celou historiografii. Je toho názoru, že biografie musí odpovídat na dvě klíčové otázky – na otázku po důležitých životopisných datech osobnosti, stejně jako na otázku po příčinách historického významu osobnosti a dimenze jejího zásahu do společenského vývoje. Při sbírání dat ze života osobnosti je důležité nepodceňovat a nepřehlížet také údaje, které se týkají jejího vnitřního života, zejména v raném období vývoje, kdy se významná historická osobnost formuje ve svých názorech. Je tak povinností každého historika usilovat o co nejvěrnější rekonstrukci psychologického profilu osobnosti. Vztah mezi osobností a společností nahlíží Kašík jako dialektický, neboť v konkrétním vývoji osobnosti se vždy projevují obecné zákonitosti

²⁸ K. GAJAN – J. MACEK – Z. ŠOLLE, *K některým problémům naší historické vědy*, s. 638.

²⁹ V zásadě se jednalo jen o velmi vážný stanovisko, neboť pod pojmem tvůrčí užití metod marxismu-leninismu si mohl každý představovat něco jiného.

³⁰ Vladimír DUBSKÝ, *K otázce vědeckého zpracování vývoje KSČ v letech 1921–1925*, ČsČH 5/5, 1957, s. 549–555.

³¹ Jaroslav KLADIVA, *K metodologickým otázkám dějin KSČ*, ČsČH 6/3, 1958, s. 334–344; TÝŽ, *K problematice práce historiků v nejnovějších dějinách*, Zprávy kateder dějin KSČ a dějin SSSR a KSSS (dále ZK) 2/1, 1959, s. 77–91; Vladimír KAŠÍK, *Několik poznámek k metodologickým problémům v historiografii (Otázky metodologie v biografii)*, ČsČH 6/4, 1958, s. 507–520.

³² V. KAŠÍK, *Několik poznámek k metodologickým problémům*, s. 507–520.

vývoje společnosti, a naopak vědomé úsilí významných historických osobností se vždy ve zralém období vývoje kryje se zákonitou tendencí společenského vývoje. Dle Kašíkova soudu je možné v některých případech, i navzdory všeobecným dějinným zákonitostem, prosadit v určitém okamžiku vůli a záměry jednotlivce.

Na první pohled je poněkud zarážejícím zjištěním fakt, že v letech 1957–1960 nebyla na katedře publikována žádná monografie a první rozsáhlejší texty se objevily až v roce 1961.³³ Přesto lze konstatovat, že produkce katedry byla oproti předchozímu období plodnější, neboť došlo k publikaci řady článků a statí. Především je třeba se zmínit o kolektivní práci s názvem *Úvod do studia dějin KSČ*.³⁴ Byla koncipována jako vysokoškolské skriptum, a jak název napovídá, jako prolegomena do oboru stranických dějin pro začínající historiky. Výsledek nebyl nijak oslňující, neboť po krátkém úvodu, zabývajícím se základní terminologií, následuje v podstatě řečeno telefonní seznam stranické literatury a periodik, tištěných pramenů, stranických pracovišť, knihoven, archivů a muzeí. Do očí bijící pak je především absence analýzy marxismu a jeho myšlenkových konceptů. Navzdory těmto faktům se zdá, že přijetí učebnice bylo celkem pozitivní, neboť, alespoň v základní rovině naplnila jistá deziderata na poli výuky stranických dějin na vysokých školách.

Hlavní těžiště katedrové produkce se však soustředilo především na dějiny strany a dělnického hnutí v meziválečném období, zejména v počáteční fázi let 1917–1921.³⁵ Klíčovým mezníkem této periody je Velká říjnová socialistická revoluce a nastolení diktatury proletariátu v Rusku. Opět byla tematizována klasická problematika reformismu v řadách sociální demokracie, jenž společně s austromarxismem, odmítajícím internacionální jednotu

³³ Jak si tento fakt vysvětlit? Zapravě se jedná o generační problém. Většina historiků působících na katedře dějin KSČ se řadila k příslušníkům nejmladší badatelské generace, kteří právě v průběhu druhé poloviny padesátých let psali své práce doktorské, jejichž výsledky byly publikovány až začátkem let šedesátých. K tomu je třeba přičíst i pracovní vytiženost jak badatelského rázu, podílem na dvou kolektivních syntézách, tak rázu pedagogického. V průběhu celé druhé poloviny padesátých let byli prakticky všichni členové katedry součástí širokého kolektivu stranických historiků, který byl pod kuratelou Ústavu dějin KSČ pověřen vypracováním učebnice dějin KSČ, jejíž vznik nesnesl žádného odkladu. To se stalo prvořadou záležitostí sledovanou z nejvyšších pater stranické nomenklatury. Navíc sama katedra byla pověřena v rámci rezortního úkolu ministerstva školství vypracováním metodické příručky pro začínající stranické historiky s názvem *Úvod do studia dějin KSČ*, která byla publikována v roce 1962. Pokud přičteme oslabení stavu katedry o pět pedagogických a vědeckých pracovníků (Bartošek, Pichlík, Kořalková, Hejda, Šauer) v rámci již výše popsané katedrové čistky v roce 1958, stává se zjištění, že v inkriminovaných čtyřech letech nebyl publikován žádný text většího rozsahu, poněkud méně překvapivým.

³⁴ J. KLADIVA (ed.), *Úvod do studia dějin KSČ*, Praha 1962.

³⁵ Zdeněk KÁRNÍK, *O poměru levice německé sociální demokracie ke komunistickým skupinám v severních Čechách v roce 1919*, ZK 1/1, 1958, s. 48–56; TÝŽ, *Počátky marxistické levice (K 40. výročí vzniku marxistické levice)*, ČsČH 7/6, 1959, s. 644–675; TÝŽ, *První samostatné vystoupení marxistické levice (5.–6. říjen 1919)*, ZK 2/1, 1959, s. 15–38; TÝŽ, *Úloha politické literatury v ideologickém boji revolučního dělnického hnutí v českých zemích (1919–1920)*, in: K některým otázkám ideového vývoje dělnického hnutí v našich zemích (*Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, dále AUC-PhH 1/1960), s. 23–37; TÝŽ, *Založení KSČ v severovýchodních Čechách 1917–1921*, Havlíčkův Brod 1961; Koloman GAJAN – Zdeněk KÁRNÍK, *Boj za utvoření KSČ*, Bratislava 1961; Zdeněk KÁRNÍK, *Revoluční hnutí v českých zemích v období frontálního útoku české buržoazie (září – prosinec 1920)*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 21–46; TÝŽ, *Za československou republiku rad. Národní výbory a dělnické rady v českých zemích 1917–1920*, Praha 1963; Vladimír DUBSKÝ – Zdeněk KÁRNÍK, *Otázka masovosti strany v boji za vytvoření KSČ*, PD KSČ 1961/2, s. 180–205; Vladimír DUBSKÝ, *K otázce centrismu v československém dělnickém hnutí v období boje za vytvoření KSČ*, ZK 2/1, 1959, s. 1–14; Vladimír KAŠÍK, *Osobnost Leninova v českém sociálně demokratickém tisku v roce 1917*, ZK 1/1, 1958, s. 40–48; TÝŽ, *Snahy o jednotnou reformistickou stranu v letech 1917–1918 a jejich porážka (Příspěvek k otázce formování marxistické levice v českém dělnickém hnutí)*, Praha 1961; Jan MĚCHÝŘ, *Hornický sever s komunisty. Příspěvek k založení KSČ v severozápadních Čechách*, Liberec 1961.

dělnické třídy, a anarchokomunismem, stavícím se proti jakékoliv formě politické organizace, představovaly hlavní nebezpečí na levi. Na tuto etapu v řadě studií chronologicky navazovalo zpracování problematiky dvacátých a počátku třicátých let, byť ne v ucelené podobě.³⁶ Jedná se o období tzv. konsolidace kapitalistického systému, vyznačující se soupeřením Jílkovy skupiny (Bolen, Houser, Vajtauer), která svými ultralevými a sektářskými tendencemi působila na dělnické hnutí rozkladným způsobem, s tzv. zdravým bolševickým jádrem, tvořeným skupinou kolem Klementa Gottwalda (Šverma, Dolanský, Kopecný, Köhler a další), které se začalo hlasitě dožadovat bolševizace strany, aktivizace dělnické třídy na základě jednotné fronty a brzké perspektivy socialistické revoluce. Klíčovým mezníkem této etapy se stalo vítězství bolševického směru na V. sjezdu KSČ v roce 1929, který je jakýmsi bodem obratu všech soudobých narativů na cestě k budoucí proletářské revoluci. V souvislosti s V. sjezdem strany stojí za zmínku především článek Vladimíra Dubského, který se jeví v rámci stranické historiografie jako poměrně progresivní a po mém soudu předznamenává některé základní interpretační teze, které byly typické pro reformní dějepisce v šedesátých letech. Jedná se zejména o kritiku V. sjezdu v otázce nediferencovaného přístupu k chápání vztahu buržoazní diktatury a fašismu a v otázce teorie sociálfašismu, jež ve stranickém dikursu sloužila k označení soupodstatnosti sociální demokracie s fašizující buržoazií.³⁷ Také Dubského obhajoba Šmeralovy koncepce masové strany, která byla V. sjezdem označena za ucelenou soustavu oportunistických názorů a ideový zdroj všech oportunistických chyb strany, vyznívá poměrně progresivně. Problematikou třicátých let se v tomto období na katedře nikdo soustavněji nezabýval. Samostatným tématem meziválečného období byly otázky odborového hnutí³⁸ a rolnické problematiky.³⁹

³⁶ Vladimír DUBSKÝ, *Historický význam V. sjezdu KSČ*, ČsČH 7/1, 1959, s. 1–24; též, *Ultralevé tendence v Komunistické straně Československa v letech 1921–1922 a boj za jejich překonání*, in: K některým otázkám ideového vývoje dělnického hnutí v našich zemích (AUC-PhH 1/1960), s. 39–61; Lubomír VEJNAR, *Stupeň vykořisťování horníků v severočeském a ostravském uhelném revíru za předmnichovské republiky*, ZK 1/1, 1958, s. 63–69; též, *Od oportunistické pasivity k bolševické aktivitě*, NM 13/2, 1959, s. 142–155; též, *Boj KSČ proti brněnské pravicové skupině v letech 1924–1930*, in: K některým otázkám ideového vývoje dělnického hnutí v našich zemích (AUC-PhH 1/1960), s. 63–86; též, *Československá sociální demokracie a taktika jednotné fronty na počátku třicátých let*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 73–92; Lubomír VEJNAR – Lubomír VEJNAR, *Étapa bojové cesty (K třicátému výročí mostecké stávk)*, NM 16/4, 1962, s. 446–456; Květa KOŘALKOVÁ, *Ohlas hnutí nezaměstnaných ve vnitropolitickém životě Československa na počátku hospodářské krise (1930–1931)*, ČsČH 6/4, 1958, s. 470–500.

³⁷ V. DUBSKÝ, *Historický význam V. sjezdu KSČ*, s. 1–24. Je ovšem nezbytné připustit jistou obezřetnost v této otázce, neboť jsem se zabýval pouze stranickou historiografií na katedře dějin KSČ, a tak je možné, že teze, které se zdají v rámci katedrové produkce progresivní, se mohly objevovat v tomto období i u jiných stranických historiků z jiných stranických ústavů, které jsou mimo záběr zde předkládané práce.

³⁸ Vladimír DUBSKÝ, *Vývoj revoluční opozice v odborovém sdružení československém v roce 1921*, ZK 1/1, 1958, s. 57–63; též, *Založení Rudé odborové internacionály a její vliv na vývoj odborového hnutí v ČSR počátkem 20. let*, ČsČH 9/4, 1961, s. 473–494; též, *Počátky boje Komunistické strany Československa za revoluční orientaci dělnického odborového hnutí v Československu*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 47–72; Lubomír VEJNAR, *Revoluční nástup rudých odborů 1929–1930*, Praha 1962.

³⁹ Lubomír VEJNAR, *K vymezení charakteru zemědělských stávek v předmnichovském Československu*, ZK 1/1, 1958, s. 70–81; též, *Úsilí KSČ o řešení rolnické otázky na počátku třicátých let*, in: K některým otázkám ideového vývoje dělnického hnutí v našich zemích (AUC-PhH 1/1960), s. 87–98; též, *Komunistická strana Československa a rolnická otázka v kapitalistickém Československu*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 127–150; Viliam PLEVZA – Lubomír VEJNAR – Samuel CAMEL, *KSČ a rolnická otázka na Slovensku (1921–1960)*, Bratislava 1961.

Otázce dělnického hnutí do první světové války se v tomto období věnoval zejména Jan Měchýř.⁴⁰ Jeho hlavním tématem byl rozkol dělnického hnutí na umírněné a radikální v osmdesátých a devadesátých letech devatenáctého století, který Měchýř považuje za zákonitý a nevyhnutelný, neboť teprve v tomto rozštěpení získává dělnická třída nezbytné zkušenosti do budoucna. Nově se formující radikální frakce představovala nebezpečí v podobě anarchistických tendencí, které se projevovaly zejména zásadním odmítnutím jakékoliv participace na probíhajících politických bojích a bránily vytváření masových stran proletariátu. Ovšem s odkazem na Leninovu tezi, že anarchismus je trestem za oportunistické hříchy sociální demokracie, nachází Měchýř i jistá pozitiva na působení anarchistického hnutí, především v určitém vyvažování reformistických tendencí umírněné frakce v dělnickém hnutí. Doplněním k tomuto tématu byl spíše teoreticky pojatý článek Vladimíra Kašíka, zabývající se problematikou jednoty v dělnickém hnutí před první světovou válkou.⁴¹ Jednotu dělnického hnutí Kašík nazírá jako vztah tří základních a vzájemně provázaných složek – jedná se o jednotu politické strany s dělnickou třídou a pracujícím lidem. Vyvrcholením etapy bojů za jednotu v mezinárodním dělnickém hnutí pak byl vznik Internacionály, jež se zároveň stala výchozím bodem pro artikulaci vlastních zájmů proletariátu, který si uvědomil, že je zvláštní společenskou třídou. Marxistickou terminologií došlo k přerodu třídy o sobě v třídu pro sebe.

Jen okrajová pozornost byla (s výjimkou Jaroslava Kládívy) věnována dějinám po druhé světové válce.⁴² Kládívovým problémem bylo, že více než erudovaným historikem byl spíše jen propagandistou a stranickým ideologem (člen ÚV KSČ), což se projevilo na jeho textech, věnovaných kulturní revoluci a ideologii měrou více než dostatečnou.⁴³

Období reformního diskurzu (1963–1970)

Otázka sloučení kateder dějin KSČ a dějin SSSR a KSSS, o které se příležitostně diskutovalo již od konce padesátých let, začala nabírat jasnějších obrysů v první polovině roku 1963, kdy bylo rozhodnuto, že od konce roku se bude v rámci výuky marxismu-leninismu v prvním ročníku na všech fakultách povinně vyučovat nový předmět dějiny mezinárodního dělnického hnutí a KSČ. Díky určitému zpoždění došlo ke sloučení až uprostřed školního

⁴⁰ Jan Měchýř, *K dosavadním názorům na rozkol dělnické strany v našich zemích na počátku 80. let minulého století*, ZK 1/1, 1958, s. 15–21; též, *Chicagská „Budoucnost“ (1883–1886) a její působení v našem dělnickém hnutí*, ZK 2/1, 1959, s. 39–48; též, *K podstatě sporů v našem dělnickém hnutí v osmdesátých letech minulého století*, in: K některým otázkám ideového vývoje dělnického hnutí v našich zemích (AUC-PhH 1960/1), s. 5–22; též, *Hornický sever*.

⁴¹ Vladimír Kašík, *Úvodem k otázce jednoty v dělnickém hnutí před vznikem komunistických stran*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 7–20.

⁴² Jaroslav Kládíva, *Poznámka k vymezení náplně a etap kulturní revoluce v lidově demokratickém Československu*, ZK 1/1, 1958, s. 105–107; též, *Patnáct let lidově demokratického Československa*, ZK 3/1, 1960, s. 1–20; též, *15 let lidově demokratického Československa*, ČsČH 8/5, 1960, s. 621–635; též – L. VEJNAR, *Historický mezník ve vývoji našich národů*, NM 15/5, 1961, s. 536–547; Jaroslav Kládíva, *Obsah a pojetí socialistické kulturní revoluce*, NM 15/10, 1961, s. 1191–1201; též, *Vědeckotechnický pokrok a kádry*, NM 17/1, 1963, s. 43–52; Ladislav Niklíček – Josef Michňák, *Příspěvek k historii mládežnického hnutí v ČSSR (Boj za jednotu mládeže v letech 1945–1949)*, Praha 1962; Jan Měchýř, *Vytvoření jednoty pracujících v Československu v letech 1945–1948*, in: O revoluční jednotu československého dělnického hnutí (AUC-PhH 1961/5), s. 151–191.

⁴³ V tomto směru zaujme snad jen Kládívovo tvrzení, že již v prosinci 1953 na zasedání ÚV KSČ k ideologickým otázkám došlo ke kritice kultu osobnosti. J. KLÁDÍVA, *15 let lidově demokratického Československa*, s. 627.

roku v únoru 1964. Vedoucím nově vzniklé katedry dějin dělnického hnutí se stal Jaroslav Kladiava. Nově příchozími z katedry dějin SSSR a KSSS byli Jaroslav Procházka, Vladimír Suchopár, František Hrbata, Zdeněk Uherek, Jiřina Červinková, Jaroslava Pelikánová a Vlastimila Křepeláková. Zároveň byly převzaty pedagogické a vědecké úkoly obou kateder. K významnější personální obměně došlo hned následujícího roku 1965, kdy byl Lubomír Vebr převeden na nově osamostatněnou katedru pomocných věd historických⁴⁴ a kdy po dlouhé nemoci (rakovina) v červnu zemřel Lubomír Vejnar. Náhradou nastoupili na katedru jako odborní asistenti Jiří Muška a Jan Kuklík. Počátkem roku 1967 odešel do důchodu již sedmdesátiletý Jaroslav Procházka a na jeho místo byl vybrán mladý absolvent oboru dějin dělnického hnutí Pavel Seifter.

Již v první polovině roku 1965 došlo ze strany fakultního vedení k útoku na samostatnost oboru dějiny dělnického hnutí, a tím i na samotnou existenci katedry. Podle nové nomenklatury předmětů v oblasti sociálních věd pro školní rok 1965/1966 byl obor dějiny dělnického hnutí jako samostatný studijní směr zrušen. Tyto útoky se pak opakovaly po celý zbytek šedesátých let, kdy například v roce 1968/1969 byl obor vedením fakulty vyřazen ze seznamu studijních oborů oprávněných přijímat nové uchazeče. Tato situace se definitivně vyřešila až zrušením katedry v období nastupující normalizace, kdy za hlavní viníky neutěšeného stavu a reformního vývoje fakulty v druhé polovině šedesátých let byly novým normalizačním vedením označeny především katedry marxismu-leninismu, mezi něž byla počítána i katedra dějin dělnického hnutí. Z členů katedry patřili mezi nejkritizovanější osoby zejména Jaroslav Kladiava a Zdeněk Kárník. Vedoucí katedry Jaroslav Kladiava, který byl v letech 1966–1970 zároveň děkanem fakulty, byl nařčen, že svou činností v letech 1968–1969 přešel na pozici pravicového oportunismu. V polovině ledna sám rezignoval na funkci děkana, pravděpodobně po nátlaku kolegů z ÚV KSČ. Druhou velmi exponovanou osobou katedry se ve fakultním dění stal Zdeněk Kárník, který byl předsedou stranické rehabilitační komise, členem státní rehabilitační komise a také členem a pozdějším místopředsedou fakultního celozávodního výboru KSČ. Z rozhodnutí rektora byly k 15. dubnu 1970 zrušeny katedry dějin dělnického hnutí, politologie a srovnávací literatury. Na katedře dějin dělnického hnutí se propuštění týkalo Jaroslava Kladiavy, Vladimíra Kašíka, Zdeňka Kárníka, Jiřího Mušky, Ladislava Niklíčka a Pavla Seiftera. Vladimír Dubský, Vlastimila Křepeláková, Zdeněk Uherek a Jan Kuklík byli převedeni na katedru československých dějin, František Hrbata přešel do Střediska iberoamerických studií FF UK.

I v tomto období se objevilo několik příspěvků metodologického charakteru (Kaplan, Macek, Křen, Pavel a Michal Reimanové) a do diskuse z katedrových historiků zasáhli také J. Měchýř s L. Niklíčkem; ve všech případech se ale po mém soudu jednalo o již jednou řečené.⁴⁵ Většina argumentů byla jen ozvěnou metodologických diskusí z konce padesátých let, byť možná v poněkud podrobnější a radikálnější podobě. Jsem toho názoru, že tyto příspěvky budí dojem jisté deziluze z nenaplněných očekávání, která právě diskuse po

⁴⁴ Až do roku 1964 byly pomocné vědy historické oddělením katedry československých dějin, viz J. HAVRÁNEK a kol., *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, s. 456.

⁴⁵ Karel KAPLAN, *Aktuální úkoly dějin KSČ*, NM 17/1, 1963, s. 62–70; Josef MACEK, *Naléhavé problémy historické vědy*, NM 17/9, 1963, s. 1043–1051; Pavel REIMAN, *Úvahy o úkolech historiografie strany po XII. sjezdu KSČ*, PD KSČ 1963/2, s. 163–176; Jan KŘEN – Michal REIMAN, *K syntéze našich novodobých dějin*, PD KSČ 1963/2, s. 208–226; Jan MĚCHÝŘ – Ladislav NIKLÍČEK, *O problémech vývoje historiografie československého dělnického hnutí po únoru 1948*, PD KSČ 1964/1, s. 60–71; Jan KŘEN, *K metodickým otázkám moderních dějin*, PD KSČ 1966/3, s. 323–351.

XX. sjezdu vyvolala, a proto bylo třeba je znovu opakovat v poněkud radikálnější podobě, aby konečně došly naplnění a stranická historiografie se stala skutečnou vědou s jasně formulovaným teoreticko-metodologickým aparátem. V tomto směru se mi jeví příznačné tvrzení Karla Kaplana: „*Důsledky kultu osobnosti v historii strany a v praxi historiků byly postupně překonávány. Zvláště od r. 1956, od XX. sjezdu KSSS se tento proces vyvíjel rychleji. Uvolnily se tvůrčí síly historiků a vzniklo několik velmi podnětných a cenných historických prací, na mnoha dalších se pracuje. Avšak proces zdaleka neskončil.*“⁴⁶ Kaplan jasně naznačuje, že v historické vědě se stále navazuje na procesy zahájené po roce 1956, a nejedná se o nové metodologické přístupy, vyvolané počínající společenskou liberalizací v roce 1963.

Z hlediska katedry byly důležitější debaty týkající se dějin mezinárodního dělnického hnutí, na které začal být v šedesátých letech kladen podstatně větší důraz než v předchozím období. Snaha zasadit domácí dějiny do mezinárodního kontextu byla očividná. K této problematice bylo na přelomu let 1962–1963 uveřejněno několik teoretických statí.⁴⁷ Publikované články byly prosty polemického tónu, jednalo se spíše o navzájem se doplňující příspěvky, což bylo celkem pochopitelné, neboť nebyly kritikou diskusí nad pracemi minulého období, nýbrž vytyčovaly budoucí úkoly stranické historiografie na poli dějin mezinárodního dělnického hnutí. Z jednotlivých tezí zaujme varování Milana Hübla před metodologickým nacionalismem, který se projevoval jednak jako nacionalismus český a slovenský, ignorující se navzájem, jednak jako nacionalismus československý, nahlížející historické fenomény z československé perspektivy a považující je za jedinečné. Budoucí člen katedry Vladimír Suchopár přispěl svým holistickým přístupem, zdůrazňujícím, že celek má vždy hlubší význam, než prostý součet jednotlivých částí, neboť disponuje specifickými kvalitami a vnitřními zákonitostmi, které nikdy v jeho jednotlivých částech nejsou k nalezení. Nejzajímavější je z našeho pohledu příspěvek Miloše Hájka. Teorie marxismu-leninismu a Leninovy výroky jsou pro něj základním východiskem a předpokladem správného badatelského přístupu, nikoliv však jeho automatickou zárukou, neboť záruka před omylem neexistuje. S odvoláním na Lenina připouštěl v určitých dílčích aspektech možnost existence plurality správných pohledů. V tomto místě popisuje charakteristický rys stranické historiografie v druhé polovině šedesátých let: připuštění určité plurality pohledů v dílčích aspektech, ovšem při nepochybném primátu teorie marxismu-leninismu, jež při správné aplikaci vede k jedinému možnému poznání pravdy a napomáhá tím k utváření správné politické linie strany.

V tomto období byly na katedře publikovány dvě kolektivní práce. Jako první *Úvod do dějin dělnického hnutí*,⁴⁸ který byl přepracovanou verzí nepřilís povedeného *Úvodu do dějin KSČ* z roku 1962. Lze konstatovat, že se jednalo o mnohem kvalitnější příručku, plnící úlohu tolik požadované vysokoškolské učebnice. Z pozitiv práce je možno kvitovat,

⁴⁶ K. KAPLAN, *Aktuální úkoly dějin KSČ*, s. 64.

⁴⁷ Milan HÜBL, *Historiografie mezinárodního dělnického hnutí v současnosti*, PD KSČ 1962/5, s. 685–704; Zdeněk BRADÁČ – Vladimír SUCHOPÁR – Pavel REIMAN – Zdeněk ŠOLLE, *O některých otázkách dějin mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. K článku M. Hübla*, PD KSČ 1963/1, s. 61–80; Růžena HAVRÁNKOVÁ – Jaroslav VALENTA – Milan OTÁHAL, *K aktuálním úkolům v historiografii mezinárodního dělnického hnutí*, PD KSČ 1963/2, s. 227–234; Milan ŠVANKMAJER, *K otázkám kolektivních metod historické práce*, PD KSČ 1963/4, s. 566–569; Miloš HÁJEK, *K některým problémům boje proti dogmatismu v historiografii mezinárodního dělnického hnutí*, PD KSČ 1963/5, s. 730–739.

⁴⁸ Vladimír DUBSKÝ et al., *Úvod do dějin dělnického hnutí*, Praha 1966.

že vedle takřka svaté trojice klasiků Marxe, Engelse a Lenina doporučuje i pozorné studium dalších významných marxistických teoretiků, jakými byli Georgij Plechanov, Paul Lafargue, Antonio Labriola, Antonio Gramsci a dokonce i Karl Kautsky. Avšak ani dílo Marxe, Engelse a Lenina není pro autory učebnice neměnným kánonem či jakýmsi uzavřeným systémem věčných pravd. Navrhují přistupovat k jejich dílu s kritickým duchem, neboť jinak hrozí opětovné nebezpečí dogmatismu. Doporučují také studium dříve zavrhané buržoazní historiografie, neboť „z pera představitelů těchto proudů buržoazní historiografie vycházejí často pozoruhodné soudy a zajímavé postřehy, zvláště v těch oblastech, které zůstávaly v důsledku některých nesprávných hledisek a představ delší dobu mimo pozornost marxistické historiografie“.⁴⁹ V některých formulacích můžeme dokonce vytušit i skutečnou obeznámenost autorů s některými koncepty západní historiografie. Objevují se například náznaky recepce strukturálního přístupu školy Annales a Braudelova dlouhého trvání.⁵⁰

Druhou kolektivní prací katedry se stala syntéza dějin mezinárodního dělnického hnutí.⁵¹ Jednalo se o celkem přehlednou příručku, jejímž kladem je relativní redukce prostoru věnovaného vývoji v Rusku, potažmo v Sovětském svazu. Pozornost je naopak věnována národněosvobozenecům bojům a formování dělnického hnutí v zemích třetího světa, což bylo v dané době novum. Předností je i velmi podrobně zpracovaný jmenný rejstřík všech významných osobností dělnického hnutí, obsahující také jejich stručnou charakteristiku. Podle ohlasu na stránkách stranických časopisů se dá soudit, že učebnice splnila své poslání a stala se vítanou pedagogickou pomůckou. Přesto je logické, že tato syntéza v podstatě shrnovala tehdejší stav bádání o mezinárodním dělnickém hnutí a nečinila si žádné nároky na nové interpretace či výkladové vzory.

V souvislosti s problematikou mezinárodního dělnického hnutí se hlavní pozornost na katedře soustředila na dějiny Kominterny, zejména na utváření jednotné protifašistické fronty v letech 1933–1935. Na tomto tématu se badatelsky profilovali nově přichozí členové František Hrbata a Vladimír Suchopár, s drobným přispěním Ladislava Niklíčka.⁵² Je třeba předeslat, že hlavní viník, jenž bránil utváření jednotné protifašistické fronty, byl vždy spatřován v sociálních demokratech a jejich reformistickém přístupu, k čemuž byly sneseny osvědčené argumenty. V období šedesátých let již přesto bylo možno hledat některé dílčí chyby i na straně Kominterny, což znamenalo nový výkladový prvek oproti období předchozímu. Jeden z kořenů špatného postupu Kominterny byl spatřován v mylné představě o podstatě fašismu, rezultující v chybnou tezi, že všechny buržoazní strany jsou fašistické. Opomenutí leninské teze o diferenciaci uvnitř sociální demokracie podle autorů způsobilo, že řada komunistických předáků chápala boj proti fašismu a proti sociální demokracii jako

⁴⁹ Tamtéž, s. 17.

⁵⁰ Tamtéž, s. 28.

⁵¹ V. KAŠÍK – V. SUCHOPÁR (red.), *Dějiny mezinárodního dělnického hnutí*, Praha 1966.

⁵² František HRBATA, *Komunistická internacionála a protifašistické hnutí v letech 1933–1935*, Praha 1963; TÝŽ – Vladimír SUCHOPÁR, *Historický mezník. VII. kongres Komunistické internacionály 1935*, Praha 1965; František HRBATA – Ladislav NIKLÍČEK, *Na cestě k VII. kongresu Kominterny*, ČsČH 13/5, 1965, s. 655–682; TITLÍŽ, *Naděje a skutečnost. Bezprostřední vliv VII. kongresu Kominterny v mezinárodním dělnickém hnutí*, ČsČH 15/5, 1967, s. 667–690; František HRBATA, *Opoziční směry v mezinárodním dělnickém hnutí a hrozba fašismu v letech 1933–1935*, ČsČH 16/2, 1968, s. 177–192; Vladimír SUCHOPÁR, *O hesle nové demokracie v Komunistické internacionále*, PD KSČ 1962/2, s. 163–191; TÝŽ, *Komunistická internacionála proti fašismu v letech 1921–1935*, Praha 1964; TÝŽ, *Tři fáze v dějinách Komunistické internacionály*, PD KSČ 1965/2, s. 217–243.

totožný, a tak jedinou variantou vytvoření jednotné protifašistické fronty prozatím byla likvidace a pohlcení dělnictva sociálnědemokratických stran.

Zásadním katedrovým příspěvkem k postupující liberalizaci stranické historiografie konce šedesátých let jsou texty Ladislava Niklíčka, zkoumající vývoj strany ve třicátých letech.⁵³ Domnívám se, že Niklíčkovy texty se dostaly na hranici přípustné kritiky, která byla v tomto období ve stranické historiografii možná, a proto si zaslouží trochu více pozornosti. Ladislav Niklíček nahlíží Gottwaldovské vedení strany jako rozštěpené, byť nezastírá, že všichni bez rozdílu měli víru v politiku Sovětského svazu a Kominterny. Zde se nabízel jeden z možných výkladových momentů použitelný i na politickou situaci konce šedesátých let, pro niž bylo charakteristické soupeření reformních a konzervativních sil, kdy byla obhajována specificky československá koncepce cesty k socialismu v opozici k slepému následování cesty sovětské. Taktika jednotné protifašistické fronty však byla pouze demagogickým úskokem, který měl převést reformistické dělníky pod komunistická hesla za nastolení diktatury proletariátu a sovětské moci v Československu. L. Niklíček s nebyvalou otevřeností konstatuje: „i volnější uplatnění taktiky VI. kongresu Kominterny bylo charakterizováno otevřeným hegemonismem a určitým ‚mesiášstvím‘ komunistů, bezpochybným přesvědčením, že komunisté už proto, že jsou komunisty, jsou ‚uvědomělejší‘ než nekomunisté a že jsou povoláni k tomu, aby úspěšně a permanentně přesvědčovali ty dělníky, kteří nejsou členy komunistické strany“.⁵⁴ Se štěpením stranického vedení ve třicátých letech je úzce svázáno hodnocení úlohy Josefa Guttmana, jenž byl stranickou historiografií dlouhou dobu zatracován jako zrádce, oportunist a renegát. Důvodem k tomuto hodnocení byla Guttmannova kritika politiky Kominterny v Německu, která svou chybnou strategií usnadnila nástup nacismu. Po následné denunciační kampani ovšem J. Guttman kritiku i sebekritiku odmítl, za což byl bezpodmínečně vyloučen ze strany. V Guttmannově kauze nachází Niklíček již zárodky deformací, které se v plné míře projeví ve vykonstruovaných politických procesech po roce 1948. „Proti Guttmannovi byla okamžitě ve straně rozvinuta kampaň, při níž často účel světil prostředky a v níž ani tak nešlo o skutečnou ideologickou diskusi, jako o osobní diskreditaci člověka, který se postavil ‚jediné pravdivé linii‘. Ve třicátých letech Gottwaldovo vedení KSČ poprvé uvedlo do chodu mechanismus, který za necelých dvacet let nelikvidoval své oběti jenom ‚politicky‘“.⁵⁵

Při hodnocení Josefa Guttmana se nabízí ideální možnost ukázat, jak se vyvíjel pohled na jeho kauzu ve stranické historiografii, alespoň z pohledu katedry dějin dělnického hnutí v šedesátých letech. Ještě František Hrbata ve své práci z roku 1963 činí Guttmana vinným z rozbíjení úspěšného boje za vytvoření jednotné fronty a vidí v něm šířitele poráženeckých nálad. Článek, který uveřejnili Niklíček s Hrbatou v roce 1965, se omezuje pouze na neutrální konstatování, že zhodnocení Guttmannova postupu, které muselo nevyhnutelně skončit jeho vyloučením, je zatím velmi obtížným úkolem. Teprve Niklíčkovy texty z roku 1968, napsané po pádu Novotného vedení, umožnily objektivnější reflexi dané problematiky.

⁵³ Ladislav NIKLÍČEK, *Za lidovou frontu proti fašismu. I. krajská organizace KSČ v letech zrodu nové strategicko-taktické orientace (1933–1936)*, Praha 1965; TÝŽ, *Dilema československých komunistů ve třicátých letech*, Pardubice 1968; TÝŽ, *Vztah KSČ k Československé sociálně demokratické straně dělnické v letech 1932–1933*, in: *K dějinám Československé sociální demokracie*, Praha 1968, s. 82–151; TÝŽ, *Dilema Jana Švermy*, Dějiny a současnost 10/1, 1968, s. 15–17.

⁵⁴ L. NIKLÍČEK, *Vztah KSČ*, s. 97–98.

⁵⁵ L. NIKLÍČEK, *Vztah KSČ*, s. 146–147.

Také hodnocení historické úlohy Bohumíra Šmerala z pera Zdeňka Kárníka a Vladimíra Dubského mělo konotace s demokratizačním procesem ve společnosti.⁵⁶ Aktuální byla zejména paralela alternativních cest k dosažení socialismu, neboť Šmeralova cesta vycházela ze specificky středoevropských tradic demokratického socialismu. Klíčovým se Kárníkovi v tomto směru jeví zejména Šmeralův poválečný myšlenkový vývoj, kladoucí důraz hlavně na koncept masové strany s širokou dělnicko-rolnickou podporou, jež byla v rozporu s bolševickou teorií převzetí moci malou revoluční skupinou. Podle Kárníka se tak začíná vytvářet specificky československá koncepce pokojné revoluce. Pro oba autory byl přitažlivý i Šmeralův koncept dělnické vlády, neboť Šmeral pracoval s možností utvoření široce koncipované dělnicko-rolnické vlády se sociální demokracií, která ovšem, a to je nutno zdůraznit, měla tvořit jakousi dočasnou mezifázi na cestě k utvoření diktatury proletariátu. Kárník i Dubský tak vidí ve Šmeralovi zakladatele československé varianty demokratického komunismu, který ovšem šel k naprosto odlišnému pojetí socialistické revoluce, než byla revoluce sovětského typu, jež zvláště po Leninově smrti začala vykazovat značně dogmatické rysy. B. Šmeral, pokud nechtěl být z komunistického hnutí exkomunikován, se musel své varianty demokratického komunismu vzdát. Ovšem spojnice vedená mezi Šmeralovým konceptem a „socialismem s lidskou tvář“ na konci šedesátých let je pro Kárníka neoddiskutovatelná.

V roce 1965 vydala katedra kolektivní práci, zaměřenou na problematiku sociálnědemokratického reformismu,⁵⁷ jež svou poměrně radikální dikcí naznačila meze reformního dějepiscectví v polovině šedesátých let. Zajímavé srovnání nabízí text Františka Hrbaty⁵⁸ s jeho dalšími díly z let 1963–1965, věnovanými mezinárodnímu dělnickému hnutí, které se očividně nesly v mnohem smířlivějším tónu. Domnívám se, že vysvětlení této diskrepance se nachází v možnostech rozdílného hodnocení domácího a mezinárodního dění ve stejném období. Jak již bylo naznačeno, rozchod se stalinským kultem osobnosti a kritika ultralevého sektářství a dogmatismu, které hrály dominantní roli v mezinárodním dělnickém hnutí, byly již několik let součástí standardního narativu, a proto straničtí historikové mohli volit ve vztahu k sociálnědemokratické internacionále relativně umírněný tón. Oproti tomu stejně umírněný tón v otázce reformistického vlivu v dělnickém hnutí na domácí půdě by v tomto období přivedl Hrbatu k rozchodu s osobou Klementa Gottwalda a jeho „karlinskými kluky“, což až do pádu Antonína Novotného nebylo myslitelné.

Koncem šedesátých let se díky Janu Kuklíkovi začala na katedře řešit také otázka levicových proudů za druhé republiky a na počátku protektorátu, byť zatím jen v zárodečné podobě.⁵⁹ Klíčovou otázkou československého vývoje v letech 1945–1948 se na katedře zabýval

⁵⁶ Zdeněk KÁRNÍK, *První pokus o založení komunistické strany v Čechách*, Praha 1966; též, *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral?*, Praha 1968; též, *Založení KSČ a Kominterny*, Revue dějin socialismu (dále RDS) 9/2, 1969, s. 163–201; Vladimír DUBSKÝ, *Utváření politické linie KSČ v období Šmeralova vedení*, PD KSČ 1967/5, 6, s. 645–668, 803–838.

⁵⁷ František ČERVINKA et al., *O reformismu v českém dělnickém hnutí*, Praha 1965. Jako autoři přispěli Červinka, Kárník, Vejnar, Hrbata, Měchýř. František Červinka jako jediný nebyl členem katedry dějin dělnického hnutí.

⁵⁸ František HRBATA, *Úloha československého reformismu v protifašistickém boji dělnictva (1933–1938)*, in: *O reformismu v českém dělnickém hnutí*, Praha 1965, s. 171–269.

⁵⁹ Jan KUKLÍK, *Poznámky k činnosti „Skupiny Dělnické akademie“ v druhé polovině třicátých let z hlediska geneze PVVZ*, in: *Odboj a revoluce – zprávy* (Příloha) 5/2, 1967, s. 50–68; též, *Poznámky k činnosti sociálních demokratů ve druhé republice*, in: *K dějinám československé sociální demokracie*, Praha 1968, s. 191–257; též, *Petiční výbor věrní zůstaneme v období Mnichova a za druhé republiky*, ČsČH 17/5, 1969, s. 681–711; Jan KUKLÍK – Pavel ZÁTKA, *Spisovatelský manifest a Petiční výbor „Věrní zůstaneme!“*, RDS 9/2, 1969, s. 203–225.

povýtce pouze Jaroslav Kladiva, ale zaměřil se především na otázku kulturní revoluce.⁶⁰ Vývoj dělnického hnutí v devatenáctém století měl v reformním dějepisectví spíše okrajové postavení. Této problematice se na katedře věnovali Vladimír Kašík a Jan Měchýř.⁶¹ Právě menší ideologická exponovanost daného tématu však umožnila oběma autorům napsat jedny z nejkvalitnějších prací za celou dobu existence katedry. Kritický přístup k vývoji dělnického hnutí v tomto období mohl konvenovat s názorem stranického vedení, že právě neexistence revoluční strany zapříčinila spoustu chyb, a tím ospravedlnit její vznik. Kašík poukazuje zejména na dvě základní chyby, které se pravidelně objevovaly v předchozích zpracováních tohoto tématu. Za první chybu považuje příliš jednostranný vztah mezi Internacionálou a marxismem, kdy jiné neméně vlivné teorie byly nemístně marginalizovány (Pierre-Joseph Proudhon, Ferdinand Lassalle, Michail Bakunin), což vedlo k značnému přeceňování vlivu marxistické teorie na dělnické hnutí v jeho raných fázích vývoje. Varujíci je podle něj také příliš jednostranné vnášení teorie do dělnického hnutí, což pak má za následek, že se teorii chybně připisuje úloha aktivního činitele a naopak dělnické hnutí je odsouzeno do pozice pouhého pasivního recipienta této teorie. „*Chtěl bych v této souvislosti vyslovit domněnku, že právě toto pojetí procesu tzv. vnášení teorie do hnutí a s ním spojené zjednodušené pojetí dějin Internacionály (a přirozeně nejenom dějin I. internacionály) mělo přímou souvislost s chápáním marxistické teorie, vztahu teorie a dělnictva, poměru marxismu k jiným myšlenkovým proudům v tzv. období kultu osobnosti a že i dnes je výrazným rysem dogmatismu.*“⁶²

Vývoj dělnického hnutí naopak na domácí půdě reflektoval Jan Měchýř.⁶³ Jeho práce asi nejvíce naplňují představu sociálních dějin viděných zdola, neboť pracuje s řadou statistických ukazatelů, vztahujících se k severočeskému hornickému revíru, a tak se čtenář může v úvodu knihy obeznámit s vývojem produkce uhlí či rozbořem vlastnických poměrů, s vývojem zaměstnanosti, intenzitou práce a délkou pracovní doby, mzdovými či bytovými poměry nebo také s problematikou úrazovosti. Jednu kapitolu dokonce věnuje určité snaze o postižení kolektivní hornické mentality utvářené specifickým charakterem práce a podporující hornickou solidaritu a soudržnost. Lze shrnout, že stávka v autorově podání znamenala kvalitativní přelom ve vývoji dělnické třídy v českých zemích, neboť ta byla poprvé schopna jasně artikulovat své třídní požadavky a uskutečnila tak přechod z třídy o sobě ke třídě pro sebe. Zajímavý je také závěr knihy, kde s největší pravděpodobností nalézáme mezi odsudky politických procesů s dělnickými předáky také odsudek politických procesů z první poloviny padesátých let.

⁶⁰ Jaroslav KLADIVA, *Kulturní a ideologická činnost KSČ v období jejího VIII. sjezdu*, PD KSČ 1965/4, s. 531–554; TÝŽ, *Problematika kulturní revoluce v sovětské historiografii*, ČsČH 13/2, 1965, s. 165–179; TÝŽ, *Boj o duši národa v předvečer února 1948*, ČsČH 15/1, 1967, 51–71; TÝŽ, *Kultura a politika (1945–1948)*, Praha 1968.

⁶¹ Vladimír KAŠÍK, *Dějiny Internacionály a některé problémy marxistické historiografie*, PD KSČ 1965/1, s. 85–102; TÝŽ, *Dějiny První internacionály*, Praha 1965; TÝŽ, *Bakunin*, Praha 1969.

⁶² V. KAŠÍK, *Dějiny Internacionály*, s. 94.

⁶³ Jan MĚCHÝŘ, *Neodvislí socialisté v českém dělnickém hnutí na počátku 90. let XIX. století*, ČsČH 13/2, 1965, s. 180–201; TÝŽ, *Počátky dělnického hnutí na hornickém severu*, Praha 1967.

Závěr

Závěrem lze konstatovat, že psaní stranických dějin na katedře dějin KSČ v první polovině padesátých let po obsahové ani formální stránce nikterak nevybočilo ze soudobého diskurzu stranické historiografie. Nově utvářené historické narativy musely odpovídat na politické a společenské požadavky dané doby, artikulované stranickým vedením a tlumočené obci historiků nově zřízeným Ústavem dějin KSČ, jenž se stal na celých dvacet let dominantní institucí na poli stranické historiografie. Vyhrocené politické kampaně, probíhající politické procesy, stávky a nepokoje vyžadovaly hledání a odhalování nepřátel a zrádců vně i uvnitř strany. Tomu odpovídala i díkce, která se vyznačovala radikálním slovníkem a poměrně jednoduchou tezovitostí, srozumitelnou širokým vrstvám společnosti, a tudíž prakticky využitelnou pro rozsáhlou politickou propagandu. Při odhalování jak vnějších nepřátel v podobě západního imperialismu a kapitalismu, tak i nepřátel uvnitř strany v podobě sociálnědemokratického smýšlení byla aktivní především dvojice mladých historiků Karel Bartošek a Karel Pichlík, kteří vytvořili jedny z propagandisticky nejradikálnějších textů první poloviny padesátých let. Většina členů katedry byla příslušníky nejmladší generace stranické inteligence (V. Kašík, Z. Kárník, V. Dubský, J. Měchýř, K. Kořalková) a svoji publikační činnost ještě nezahájili.

Období poststalinského diskurzu v letech 1956–1963 znamenalo jednoznačný posun ve stranické historiografii. Můžeme mluvit o proto-revizionistickém či proto-reformním období. Atmosféra nejistoty způsobená XX. sjezdem KSSS, která podnítila řadu metodologických diskusí v marxistické historiografii, se pochopitelně nevyhnula ani katedře dějin KSČ. V rámci třídních prověrek bylo „odejito“ pět členů (K. Bartošek, Z. Hejda, K. Kořalková, K. Pichlík, J. Šauer), což znamenalo značné badatelské oslabení, jež nebylo až do roku 1963 adekvátně nahrazeno. Přesto došlo k nárůstu publikační aktivity, a to díky dozrávání mladé nastupující generace historiků. Zjednodušeně můžeme konstatovat, že volání po zvědečtění stranické historiografie především návratem k archivním pramenům bylo přes všechny limity a obtíže alespoň zahájeno. Přesto byla stranická historiografie v tomto období nucena obhajovat samu podstatu své existence před útoky historiků obecného zaměření. Do této diskuse se zapojil zejména vedoucí katedry Jaroslav Kladiva svým příspěvkem o dialektice navzájem se doplňujících stranických a obecných dějin. Do teoretických diskusí se zapojili také Vladimír Dubský a Vladimír Kašík, prezentující se na svou dobu zajímavým příspěvkem o dialektickém vztahu dějin a historické osobnosti, jež může v jistých okamžicích narušit kauzální běh dějin a prosadit svou vůli. Badatelské těžiště katedry bylo zaměřeno na stranické dějiny v meziválečném období, zejména na dobu do V. sjezdu KSČ v roce 1929. Výkladová progresse oproti předchozímu období může být shledávána v jistém – byť nadále opatrném – pozitivním hodnocení role Bohumíra Šmerala v počátcích vzniku komunistické strany, a naopak v kritice V. sjezdu KSČ v jeho nediferencovaném přístupu k sociální demokracii, a tím v kritice stalinské teorie sociálfašismu. Splněným pedagogickým úkolem, byť nepříliš vydařeným, bylo publikování vysokoškolské učebnice *Úvod do studia dějin KSČ*. Obecně lze konstatovat, že katedrová produkce v tomto období nevybočila zásadně ze standardů a výkladových schémat diktovaných ve stranické historiografii zejména Ústavem dějin KSČ.

Stále větší důraz na dějiny mezinárodního dělnického hnutí zapříčinil začátkem roku 1964 sloučení s katedrou dějin SSSR a KSSS. Výsledkem byla poměrně solidní syntéza,

jež mohla sloužit jako základní vysokoškolská učebnice. V druhé polovině šedesátých let nedošlo v teoretické rovině k žádnému zásadnímu přelomu, spíše se zvýšil důraz na zvědečtění stranické historiografie (zapojili se J. Měchýř a L. Niklíček), což ovšem znamenalo navázání na debaty, které se objevily již po XX. sjezdu v roce 1956. Přesto byl rozchod s dogmatickými výklady padesátých let očividný zejména v některých oblastech. Kritika politiky Kominterny v první polovině třicátých let (F. Hrbata, V. Suchopár) a s tím spjatá obhajoba politických postojů někdejšího renegáta Josefa Guttmanna (L. Niklíček) či pozitivní hodnocení politického myšlení Bohumíra Šmerala s jeho konceptem masové strany (Z. Kárník, V. Dubský). To vše mělo jednoznačné konotace s politickým a společenským procesem reformy v Československu. V těchto historických narativech byly nacházeny předobrazy a legitimizační argumenty samostatné demokratické cesty k socialismu, jež nebyla závislá na dogmatických bolševických vzorech. V řadě textů lze také vysledovat nepřímou kritiku justiční zvlů, která provázela politické procesy v první polovině padesátých let. Menší politická exponovanost problematiky dělnického hnutí na konci devatenáctého století umožnila napsat jedny z nejkvalitnějších textů, týkajících se jak domácí, tak mezinárodní situace za celou dobu existence katedry (J. Měchýř, V. Kašík).

Určitým překvapivým zjištěním v oblasti katedrové publikační činnosti za celou dobu její existence je přes neustále proklamované odvolávání se na teorii marxismu-leninismu jen velmi omezené reflektování základní marxistické poučky o základně a nadstavbě. Přestože problematika dělnického hnutí by žádala důkladnou analýzu socioekonomické struktury, opak je pravdou ve většině studií. Kvalitní práce s hospodářskými a sociálními statistikami je spíše výjimkou (s jistým omezením J. Měchýř), naopak důraz na ideologické a politické aspekty, které by měly být součástí jen odvozené nadstavby, dominuje prakticky ve většině prací. To sice může být na jedné straně důsledkem faktu, že práce s ideologickými poučkami je snazší než precizní sociální a ekonomická analýza, na druhé straně to ale může i nechtěně odrážet skutečnou situaci, kdy přes všechny stranické proklamace o vládě dělnické třídy šlo v posledku vždy jen o politické rozhodování úzké stranické elity.

Stranická historiografie se počátkem padesátých let měla stát novým oborem historické vědy, který by sloužil stranickému vedení k vytváření legitimizačních příběhů, jež měly usnadnit etablování socialistického režimu. Přes původně propagandistický charakter lze konstatovat, že s postupujícím časem, především v šedesátých letech, byl postupně vypracován vědecký metodologický aparát, který ve spojení s prohloubením archivního výzkumu položil základy relevantnímu historickému bádání, jež samozřejmě i nadále vycházelo z marxistického paradigmatu třídního boje. Některé texty jsou dodnes součástí doporučené literatury na vysokých školách a leckdy citovány v dnešních odborných monografiích. Týká se to zejména výše zmíněných témat dělnického hnutí před první světovou válkou, stranických dějin v první polovině dvacátých let, problematiky nezaměstnanosti a mezinárodního dělnického hnutí v letech třicátých. Nutno je však přiznat, že cenná je z dnešního pohledu spíše faktografická základna, než interpretační schémata.

Za dobu existence katedry se na ní vystřídaly téměř tři desítky historiků, z valné většiny příslušníků nejmladší generace, která začátkem padesátých let zahajovala svou profesní dráhu. Výsledkem jejich badatelské činnosti se staly tři kolektivní učebnice a přibližně čtyřicet monografií, nepočítaje řadu odborných článků a statí. Na katedře vznikly jak jedny z nejdogmatičtějších textů stalinského období, tak práce, které v období tzv. reformního diskursu patřily k dobově progresivním a svým důrazem na specificky československou cestu

k socialismu se hlásily ke společenské demokratizaci konce šedesátých let. Řada členů katedry se také výraznou měrou zapojila do teoreticko-metodologických diskusí o podobě a účelu stranické historiografie po roce 1956. Katedra se tak zařadila, vedle dominantního Ústavu dějin KSČ při ÚV KSČ, po bok katedry dějin KSČ na Vysoké stranické škole (od roku 1965 Vysoká škola politická) a oddělení dějin 19. a 20. století na Historickém ústavu ČSAV, mezi nejvýznamnější pracoviště na poli stranické historiografie a dějin dělnického hnutí v Československu.

JAN CALTA

Die Parteihistoriographie an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität in den Jahren 1953–1970

ZUSAMMENFASSUNG

Die Parteihistoriographie sollte zu Beginn der 1950er Jahre eine neue Disziplin der historischen Wissenschaft werden und der Parteiführung zur Schaffung von Legitimationsnarrativen dienen, um die Etablierung des sozialistischen Regimes zu erleichtern. Als Zugang zur Parteihistoriographie haben wir denselben Zugang wie zu einer historischen Wissenschaft gewählt, welche sozial und politisch bedingt war und in ihrer Zeit verbindliche Regeln und Interpretationsschemata aufwies.

Unverzichtbare Voraussetzung für das Funktionieren des Faches war die Schaffung eines ausgedehnten institutionalisierten Hinterlandes sowohl in pädagogischer als auch die Forschung betreffender Hinsicht. Beide Funktionen wurden an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität seit 1953 vom Lehrstuhl für die Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei wahrgenommen, welcher 1964 mit dem Lehrstuhl für die Geschichte der UdSSR und der KPdSU zusammengelegt wurde und die beide jetzt gemeinsam den Lehrstuhl für die Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung bildeten, welcher letzterer sich als erste fachlich ausgerichtete Arbeitsstelle im Bereich der Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung profilierte. Im Jahre 1970 wurde der Lehrstuhl als Exponent des reformfreundlichen Kurses der 1960er Jahre von der neuen normalisierungstreuenden Fakultätsleitung abgeschafft.

Methodologisch wird die Parteihistoriographie als allmähliche Abfolge von Veränderungen und Verlagerungen des historiographischen Diskurses im Rahmen eines unveränderten marxistisch-leninistischen Paradigmas untersucht. Als entscheidender Wendepunkt erweist sich das Jahr 1956, in dem es zur Kritik des Personenkultes kam und eine allmähliche Wandlung der rigiden historischen Narrative eintrat. Demgegenüber erscheint das oft zitierte Jahr 1963, das als Beginn der gesellschaftlichen Liberalisierung galt, in der Parteihistoriographie keinen Umbruch darzustellen. Der Reformdiskurs knüpfte vielmehr lediglich an die vorausgegangene Epoche an, wenngleich in etwas radikalerer Form. Auf der Grundlage dieser diskursiven Verlagerungen wird die Parteihistoriographie in drei unterschiedliche Zeiträume gegliedert, die freilich nicht strikt voneinander getrennt waren und wo sich zahlreiche Interpretationsschemata und Narrative viele Jahre lang überlappten. Die Jahre 1953–1956 bezeichnen wir als die Zeit des stalinistischen Diskurses, die Zeit von 1956–1963 als die des poststalinistischen (proto-revisionistischen) Diskurses, und schließlich die Jahre 1963–1970 als die Zeit des Reformdiskurses.

Seit seinem Bestehen haben sich am Lehrstuhl fast dreißig Historiker abgewechselt, zum größten Teil Angehörige der jüngsten Generation, die zu Beginn der 1950er Jahre ihre berufliche Laufbahn antraten. Ergebnis ihrer Forschungen sind drei von Autorenkollektiven verfasste Lehrbücher und annähernd vierzig Monographien, nicht inbegriffen eine ganze Reihe fachwissenschaftlicher Artikel und Aufsätze.

Was den Anteil des Lehrstuhls für die Geschichte der KPdSch (der Arbeiterbewegung) an der Gestaltung eines neuen historischen Faches betrifft, kann man feststellen, dass er trotz der vorherrschenden Position des Instituts für die Geschichte der KPdSch nicht unerheblich war. Am Lehrstuhl entstanden sowohl einer der dogmatischsten Texte der Stalinzeit (Karel Bartošek, Karel Pichlík) als auch Arbeiten, welche in der Zeit des sog. Reformdiskurses zu den damals progressivsten gehörten und sich in ihrer Betonung des spezifisch tschechoslowakischen Weges zum Sozialismus zur gesellschaftlichen Demokratisierung Ende der 1960er Jahre bekannten. Es handelte sich

insbesondere um Texte, die sich mit der Person Bohumír Šmerals (Zdeněk Kárník, Vladimír Dubský) oder der Problematik der Herausbildung einer einheitlichen antifaschistischen Front in den 1930er Jahren (Ladislav Niklíček) befassten. Einen nicht unerheblichen Beitrag stellten auch Texte dar, die die Entwicklung der Arbeiterbewegung vor dem I. Weltkrieg skizzierten (Vladimír Kašík, Jan Měchýř), wohingegen die Zeit des Protektorats und die anschließende Entwicklung nach 1945 zu der am meisten vernachlässigten Problematik zählt. Zahlreiche Mitglieder des Lehrstuhls beteiligten sich auch in deutlichem Maße an den theoretisch-methodologischen Diskussionen über Form und Zweck der Parteihistoriographie nach 1956 (Jaroslav Kládiva, Vladimír Kašík, Vladimír Dubský, Jan Měchýř, Ladislav Niklíček).

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Jan Calta

Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK

caltaj@seznam.cz

„BEZ HAVRÁNKA SI NIKDO ANI NEŠKRTL.“¹ POVÁLEČNÉ VZTAHY KATEDRY ČESKÉHO JAZYKA PRAŽSKÉ FILOZOFICKÉ FAKULTY A AKADEMICKÉHO ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ*

VĚRA DVOŘÁČKOVÁ

**‘WITHOUT HAVRÁNEK, NO ONE COULD DO ANYTHING.’ POST-WAR RELATIONS BETWEEN
THE DEPARTMENT OF CZECH LANGUAGE OF THE FACULTY OF ARTS IN PRAGUE
AND THE INSTITUTE FOR CZECH LANGUAGE OF THE ACADEMY OF SCIENCES**

Post-war relations between the Department of Czech Language of the Faculty of Arts of Charles University and the Institute for Czech Language of the Academy of Sciences were very close, both in terms of research activities and in personal relations. Their nature was largely determined by Bohuslav Havránek, the most important linguist of Czechoslovakia of his time, a man who was able to skilfully and honourably navigate the maze of restrictions to which academic education and scientific research was subjected at that time.

Keywords: History of Bohemistics – Czech studies – Czechoslovak Academy of Sciences – Faculty of Arts of the Charles University – Bohuslav Havránek

DOI: 10.14712/23365730.2018.12

Vzájemný vztah a postavení katedry českého jazyka pražské filozofické fakulty a akademického Ústavu pro jazyk český byl v průběhu sledovaného období velmi úzký. Personální, potažmo vědecká provázanost byla převážnou měrou dána osobou nejvýznamnějšího lingvisty tehdejšího Československa, Bohuslava Havránka, který působil mj. jako děkan fakulty a vedoucí jazykovědně bohemistické katedry, tak i jako ředitel Ústavu pro jazyk český. Jeho pozice prvního muže československé lingvistiky vyplývala z jeho vůdčích schopností, vysoké odborné erudice, ale i jisté míry servility vůči režimu, který jej povětšinou vnímal jako svou oporu.

Cílem tohoto příspěvku je nastínit a objasnit povahu vazeb obou dotčených pracovišť v kontextu předchozího historického vývoje, soudobých událostí, dobové společenské atmosféry i vlivu a postavení klíčových osob tehdejší české lingvistiky.

* Studie vznikla v rámci projektu GA ČR 13-09541S Univerzita Karlova a Československá akademie věd. Instituce vědy a vysokoškolské vzdělanosti v proměnách politiky a společnosti v letech 1945–1968.

¹ *Rozhovor se Zdeňkem Hauptovou*, in: Jan CHROMÝ – Eva LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory s českými lingvisty*, II, Praha 2009, s. 48.

Meziválečné konotace

V obecnějším slova smyslu je třeba stav pražské poválečné bohemistické lingvistiky v první řadě usouvztažnit se dvěma zásadními momenty meziválečného období. Prvním je vznik Pražského lingvistického kroužku v roce 1926 a rozvoj jedné z prvních strukturalistických škol ve světě, tzv. Pražské školy, která si svým funkčně strukturním přístupem k jazyku vydobyla světové renomé a dodnes je považována za české/československé rodinné stříbro.² V padesátých letech však byla opakovaně stavěna na pranýř, odkud se jen obtížně, avšak s o to větší rafinovaností dostávala. Plné rehabilitace se dočkala v zásadě až po roce 1989.

Druhou klíčovou skutečností sahající svými kořeny ještě před vznik samostatného Československa je činnost Kanceláře Slovníku jazyka českého ustavené při České akademii císaře Františka Josefa v roce 1911, jež se stala přímým předchůdcem a jádrem budoucího Ústavu pro jazyk český. Její soustavnou a vytrvalou práci začal vycházet dosud nejrozsáhlejší slovník češtiny (*Příruční slovník jazyka českého*) a byla formulována první česká (a slovenská) lexikologická a lexikografická teorie.³ Není přitom bez zajímavosti, že příprava a vydávání tohoto slovníku byla z pozice státu přikládána poměrně významná důležitost, což se odráželo i na finančním zabezpečení projektu. Roli přitom hrála jak společenská poptávka po moderním českém výkladovém slovníku, tak i jeho státotvorný potenciál dotvářející vydobytou a stále obhajovanou národní ideu postavenou mj. i na národním jazyce.

Jméno Bohuslava Havránka je spjato jak s Pražskou školou, již byl čelný představitel (předválečný i poválečný), tak i s *Příručním slovníkem jazyka českého*. V Kanceláři Slovníku jazyka českého v letech 1915–1929 pracoval a roku 1942 se stal vedoucím redaktorem *Slovníku*.

Ústav pro jazyk český

Ihned po skončení druhé světové války počala přednostně péčí Bohuslava Havránka získávat reálné kontury předválečná snaha o vznik komplexního ústavu jazykovědné bohemistiky. Na rozdíl od většiny ostatních společenskovědních oborů bylo na čem stavět. Vedle již zmiňované Kanceláře Slovníku jazyka českého, jejíž činnost byla formálně řízena lexikografickou komisí České akademie věd a umění (ČAVU), rozvíjely jazykovědně bohemistickou činnost také další akademické komise: dialektologická, fonografická, ortoepická, fonetická, bibliografická, místopisná, pravopisná, širší bohemistická, komise pro gramatickou terminologii, komise pro vydávání spisů profesora Oldřicha Hujera, komise pro vydávání spisů J. A. Komenského, komise pro vydání nejstarších legend, komise pro studium staročeské bible či komise pro fotografování rukopisů a starých tisků.⁴

² Viz např. *Rozhovor s Františkem Čermákem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory s českými lingvisty*, III, Praha 2010, s. 28.

³ Alois ZISKAL, *Příspěvky k lexikografické teorii a praxi*, Slovo a slovesnost (dále SaS) 4/a, 1938, s. 19–27; též, *Další příspěvek k lexikografické teorii a praxi (Vícevýznamovost slov)*, SaS 4/b, 1938, s. 149–160; též, *Závěrečný příspěvek k lexikografické teorii a praxi*, SaS 4/c, 1938, s. 212–222.

⁴ Věra DVOŘÁČKOVÁ, *K činnosti komisí fonografické, ortoepické a fonetické České akademie věd a umění*, *Práce z dějin Akademie věd* 6/1, 2014, s. 47.

Ústav pro jazyk český (ÚJČ) byl při ČAVU zřízen 6. února 1946 a z Kanceláře Slovníku jazyka českého se stalo jeho lexikografické oddělení. Ústav v první fázi zahrnul i výzkum dialektologický a terminologický, studium nové spisovné češtiny i vývoje jazyka a sestavování bibliografie české jazykovědy, nicméně až do roku 1949 téměř nedisponoval vlastními stálými zaměstnanci a musel spoléhat na udělování úplných či částečných dovolených pro středoškolské učitele ze strany ministerstva školství, věd a umění.

Ústav pro jazyk český vznikl jako vůbec první akademický ústav a o rok později byl následován Ústavem pro českou literaturu, kde se Bohuslav Havránek rovněž angažoval: „*Mnoho času mi bere Ústav pro jazyk český při Čs. akademii [...]. Tento rok bylo také mnoho starostí s rodicím se Ústavem pro čes. literaturu (hlavně aby Mukařovský a pak jeho žáci tam měli vliv a možnosti)* [...]“.⁵

Události roku 1948 bezprostředně zasáhly i do vlastní vědecké práce ÚJČ. Při výběru literatury určené k excerpci pro synchronní slovníky se musela začít výrazně akcentovat marxisticko-leninská a budovatelská literatura, což některým dosavadním dlouholetým excerptorům nejspíš nebylo po vůli. Ukončení jejich spolupráce komentoval Bohuslav Havránek slovy, že „často je těžko žádat, aby penzista byl pokrokový“.⁶ Pod Havránkovou taktovkou byly také přehodnocovány citace v dosud nevydaných dílech *Průručního slovníku jazyka českého*, když byli mezi nepřijatelné autory postupně přiřazováni např. Ivan Blatný, Václav Černý, Jakub Deml, Jaroslav Durych, Viktor Dyk, Svatopluk Machar, Rudolf Medek, A. C. Nor, Ferdinand Peroutka či Milada Součková.

Ještě před vznikem Československé akademie věd přicházeli z Ústavu pro jazyk český ČAVU i jemu předcházející Kanceláře Slovníku jazyka českého na vysoké školy v Praze, Brně i Olomouci kvalitní vědecké posily využívající při pedagogické i vědecké práci svých zkušeností nabytých v akademii. Patřili k nim František Trávníček, Miloš Weingart, Václav Machek, Josef Miloslav Kořínek, Josef Kurz, Karel Horálek, Quido Hodura, Alois Jedlička, František Jílek-Oberpfalcer, Jaromír Bělič, František Kopečný i sám Bohuslav Havránek.⁷

Seminář pro slovanskou filologii a studijní prověrky

Poté, co skončila druhá světová válka a české vysoké školy se znovu otevřely, vyvíjela se velká snaha vysoké školství co nejrychleji konsolidovat a situace na pražské filozofické fakultě nebyla výjimkou. Již v průběhu prvního poválečného akademického roku 1945/1946 zde byli jmenováni noví řádní profesori, přičemž jako prvním (25. září 1945 se zpětnou účinností od 1. 6. 1945) byl jmenovací dekret udělen dosavadnímu řádnému profesorovi brněnské filozofické fakulty Bohuslavu Havránkovi pro obor srovnávací slovanské jazykovědy.⁸

⁵ Marie HAVRÁNKOVÁ – Jindřich TOMAN (edd.), *Quadriolog (Bohuslav Havránek, Zdeňka Havránková, Roman Jakobson, Svatava Pirková-Jakobsonová). Vzájemná korespondence 1930–1978*, Praha 2001, s. 77.

⁶ Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. (dále jen AAV ČR), fond Ústav pro jazyk český České akademie věd a umění (dále ÚJČ ČAVU), k. 2, i. č. 18, Protokol o pracovní schůzce zaměstnanců ÚJČ, 31. 3. 1950.

⁷ Bohuslav HAVRÁNEK, *Výbudování nové Československé akademie věd a Ústav pro jazyk český*, Naše řeč 36/1–2, 1953, s. 25.

⁸ Národní archiv (dále jen NA), fond Ministerstvo školství a kultury, Praha – osobní spisy, k. 45, sign. B. Havránek, jmenovací dekret zasláný rektorátu UK Úřadem předsednictva vlády na základě rozhodnutí prezidenta republiky o jmenování Bohuslava Havránka řádným profesorem FF UK, 1. 10. 1945.

Vzápětí se Havránek stal náměstkem ředitele semináře a prosemináře pro slovanskou filologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Alberta Pražáka.⁹

Návrat k předválečným vysokoškolským tradicím nebyl od počátku nijak jednoduchý, ovšem postupně se ukazoval stále nepravděpodobnějším. V prvních poválečných letech nastoupilo do studia velké množství studentů – těch, kterým studium přerušily válečné události, těch, kteří by byli začali po roce 1939 studovat, i těch, kteří právě odmaturovali. Naproti tomu pedagogický sbor se v řadě oborů nepodařilo dostatečně zajistit, jak vyplývá např. z dopisu Bohuslava Havránka z 12. 6. 1947 Romanu Jakobsonovi do USA: „*Na fakultě na obec. [obecné] slavistice (ling. [lingvistické] i liter. [literární]) a rusistice bylo 1937 pět řádných profesorů a nyní jsem s Boh. Mathesiem sám [...]*“.¹⁰

Únor 1948 pak na vysokých školách odstartoval sérii opatření, jež měly vést k vytvoření podpůrného systému nového režimu a jeho ideologického zázemí. Počátkem zimního semestru byl do čela Karlovy univerzity uveden literární teoretik a estetik Jan Mukařovský a děkanem její filozofické fakulty se stal lingvista Bohuslav Havránek. Oba byli členy komunistické strany a v případě obou se zdály být jejich odborné kvality ve vyváženém poměru k jejich prorežimní loajalitě, ačkoli hned roku 1949 vůči nim vznesl sovětský historik P. G. Sofinov při své návštěvě Univerzity Karlovy adresnou kritiku, že „*mají daleko k tomu, aby ve svém každodenním vědeckém životě aplikovali marxismus*“ s tím, že nejen oni se mylně domnívají, že pouze svým vstupem do KSČ se z nich stali marxisti.¹¹

S příchodem Mukařovského a Havránka se ihned začalo jednat o reformě studia, která vešla v platnost v následujícím akademickém roce 1949/1950, do něhož ve srovnání s prvními poválečnými lety nastoupil značně redukováný počet studentů. Při přijímacím řízení rostl význam třídního původu a třídního uvědomění uchazečů, mezi nimiž se poprvé objevovali již také absolventi tzv. dělnických kurzů v duchu Gottwaldova prohlášení na 9. sjezdu KSČ o tom, že „*dělnická třída si musí vytvořit a vzdělat svoji vlastní inteligenci*“,¹² ideologicky s ní spjatou a lidu ze všech sil obětavě pomáhající,¹³ jak ve svém spisku doplnil komunistický ideolog Ladislav Štoll.

Reforma zaváděla povinné studijní kroužky, stanovovala počet a schválený obsah povinných přednášek (mezi nimiž na prvním místě figuroval marxismus-leninismus), přesný plán zápočtů a dílčích zkoušek a také oddělovala učitelskou a odbornou studijní větev. Z větší části se prosazovaly „*principy, které byly v přímém rozporu s dřívějšími akademickými tradicemi*“.¹⁴

Počínaje únorem 1948 byly vysoké školy v tomto a nadcházejícím roce podrobeny první vlně studijních prověrek organizovaných ministerstvem školství skrze akční výbory Národní fronty, jež měly „*odstranit flákače a reakčníky a změnit třídní složení vysokoškoláků*“.¹⁵

⁹ Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA, *Dějiny Univerzity Karlovy, IV, 1918–1990*, Praha 1998, s. 436.

¹⁰ M. HAVRÁNKOVÁ – J. TOMAN (edd.), *Quadriolog*, s. 76.

¹¹ John CONNELLY, *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008, s. 96.

¹² Miroslav SOMR a kol., *Dějiny školství a pedagogiky*, Praha 1987, s. 305.

¹³ Ladislav ŠTOLL, *O socialistickou inteligenci*, Praha 1949, s. 10–11.

¹⁴ Martina ŠMEJALOVÁ, *Praporu věren i ve ztraceném boji. Vladimír Šmilauer – život a dílo filologa (1895–1983)*, Praha 2015, s. 119.

¹⁵ Markéta DEVÁTÁ, *Příspěvek k dějinám vysokých škol v letech 1948–1950 na základě dobových dokumentů*, in: Antonín KOSTLÁN (ed.), *Semináře a studie výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003*, Praha 2003, s. 632.

Členy akčních výborů byli radikálně naladěni, prorežimně smýšlející studenti, kteří byli „*neúnávní, operativní a připraveni rychle a účinně zasáhnout na pokyn řídicích orgánů KSČ*“.¹⁶ Řada z nich následně vstupovala i do pedagogických sborů, akademických senátů, disciplinárních komisí apod.,¹⁷ čímž docházelo k hrubému narušování svébytnosti akademických orgánů. Bortily se „*tradiční jistoty akademické obce, ubývalo vzájemné tolerance vědeckých škol a směrů, kvalifikovaných diskusí a učených hádání*“.¹⁸ Toto vměšování studentů do řízení vysokých škol na přelomu 40. a 50. let 20. století dostalo posléze označení *studentokracie* či *klukokracie*,¹⁹ jejíž představitelé na filozofických fakultách byli obzvláště agilní. Hlavní disciplinární komisi na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy předsedala studentka Milena Bláhová, jejím tajemníkem byl student lingvistiky Petr Sgall a za pedagogy zde působil mladý sociolog Miloš Kaláb.²⁰

Pozornost akčních výborů tu byla věnována zejména oborům filozofie, sociologie, historie a jazykovědné i literárněvědné bohemistiky, ačkoli právě v posledních dvou zmiňovaných disciplínách byly důsledky prověrek významně korigovány působením Bohuslava Havrána a Jana Mukařovského. Profesor srovnávací literatury Václav Černý a profesor anglické řeči a literatury Otakar Vočadlo sice za oběť nevybíravým čistkám padli, Havránkovým přičiněním však byli naopak ušetřeni profesor rusistiky Leontij Kopeckij a soukromý docent ukrajinštiny Ivan Paňkevič.²¹

Katedra českého jazyka, obecného jazykozpytu a fonetiky

V květnu roku 1950 vyšel nový vysokoškolský zákon (zákon ze dne 18. 5. 1950 o vysokých školách č. 58/1950 Sb.), který odrážel požadavek reorganizace vnitřního uspořádání československých vysokých škol po vzoru těch sovětských²² a oklešťoval jejich již tak značně omezenou autonomii. Byl mj. zrušen akademický senát a od akademického roku 1950/1951 byly ministrem školství zakládány katedry nahrazující tradiční stolice spjaté s osobami konkrétních profesorů. Důležité slovo měl při vytváření nového uspořádání filologických oborů (zejména srovnávací slovanské jazykovědy, rusistiky, bohemistiky, obecného jazykozpytu a fonetiky) a jejich personálního zabezpečení na pražské filozofické fakultě Bohuslav Havránek, jenž ve školních letech 1948/1949–1950/1951 zastával funkci děkana a ujal se rovněž vedení nově ustavené katedry českého jazyka, obecného jazykozpytu a fonetiky, kde se mu podařilo soustředit kvalitní pedagogickou základnu, již tvořili Vladimír Skalička, František Ryšánek, Václav Vážný, Bohumil Mathesius či Vladimír Šmilauer.²³

¹⁶ Zdeněk POUŠTA, *Perzekuce studentů Univerzity Karlovy po roce 1948*, Documenta Pragensia 11, Praha 1994, s. 238.

¹⁷ Pavel URBÁŠEK, *Čistky na českých vysokých školách v letech 1945–1990*, in: Marie Černá – Jaroslav Cuhra (edd.), *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*, Praha 2012, s. 124.

¹⁸ Čestmír CÍSAŘ, *Paměti nejen o zákulisi Pražského jara*, Praha 2005, s. 263.

¹⁹ Viz např. Marie ČERNÁ – Jaroslav CUHRA (edd.), *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*, Praha 2012.

²⁰ Jakub JARŠ, „*Indiferentní – možnost převýchovy!*“ *Cíle tzv. studijní prověrky na vysokých školách a jejich realizace*, in: M. Černá – J. Cuhra (edd.), *Prověrky a jejich místo*, s. 36.

²¹ J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA, *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, s. 440–441.

²² M. DEVÁTÁ, *Příspěvek k dějinám*, s. 632.

²³ M. ŠMEJALOVÁ, *Praporu věren*, s. 119.

Situace, kdy se katedře českého jazyka ve větší míře zásahy státní moci vyhnuly, bývá mnohdy usouvztažňována s menší ideologickou a politickou zatížeností jazykovědné bohemistiky.²⁴ Filozofie, historie i literární věda patřily mezi disciplíny podstatně exponovanější. Nepochybně zde však velkou úlohu hrála také Havránkova vzrůstající autorita.

Rozdělení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Jak již bylo výše uvedeno, instalací Jana Mukařovského a Bohuslava Havránka do rektorské, respektive děkanské funkce si nový režim sliboval upevnění svých pozic na univerzitě. Z vládního nařízení z 2. října 1951 nicméně vyplývá, že s poměry na pražské filozofické fakultě spokojenost nepanovala,²⁵ což nepochybně souviselo i se zdrženlivým přístupem, který zejména děkan Havránek zaujímal při studijních prověrkách (obzvláště na jazykovědných oborech).

Ve snaze zajistit si požadovanou míru vlivu a kontroly došlo na vládní úrovni k rozhodnutí vytvořit zde menší, jednodušeji ovladatelné celky. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy se tak pro studijní roky 1952/1953–1958/1959 rozdělila na fakulty dvě: filologickou a filozoficko-historickou, i když vzájemná provázanost jejich studijních i čistě organizačních aspektů výrazných změn nedoznala. Filologickou fakultu vedl v prvním roce její existence Bohuslav Havránek, jemuž při výběru spolupracovníků záleželo výsostně na jejich odborných kvalitách. Oddělení českého jazyka vedl František Ryšánek (dále tu byl Vladimír Šmilauer, Václav Vážný a od roku 1957 Jaromír Bělič), obecný jazykozpyt měl pod taktovkou Vladimír Skalička (v roce 1956 sem přišel Pavel Trost) a oddělení fonetiky bylo v rukou Bohuslava Hály (vedle něj zde působila též další výrazná osobnost české fonetiky Milan Romportl).²⁶

Po odhalení kultu Stalinyovy osobnosti v roce 1956 přichází krátké období uvolnění, kdy se studenti ve větším měřítku odhodlávají ke kritice poměrů na fakultě, ovšem hned v následujícím období (1957–1958) byly podniknuty určité kroky kladoucí si za cíl pozici režimu upevnit. Ačkoli se ukázalo, že na rozdíl od jiných vysokých škol (např. Vysoké školy chemicko-technologické či Univerzity Palackého v Olomouci) se nastoupivší celostátní prověrky politické a třídní spolehlivosti Univerzity Karlovy komplexně nedotkly, jisté stranické zásahy byly pocítěny i zde.²⁷ Jazykovědná bohemistika na filologické fakultě se v jejich důsledku musela rozloučit s Františkem Ryšánkem, vůči němuž byl uplatněn § 26 odst. 8 novely zákona č. 46/1956 Sb. o penzionování vyučujících starších 70 let, a Václavem Vážným, nekomunistou starším 65 let. Jejich odchod z univerzity byl součástí hromadné akce, kdy na fakultě našla uplatnění řada mladých odborných asistentů, dočkanších se na přelomu 50. a 60. let habilitace. Patřili mezi ně i jazykovědci Petr Sgall (1958), Karel Hausenblas (habilitován 1961) či Karel Svoboda (docentem od roku 1964).

Bohuslav Havránek nicméně Ryšánkovi a Vážnému ponechal možnost dále se účastnit prací na *Staročeském slovníku*, respektive na dialektologických bádáních v rámci ÚJČ.

²⁴ Jiří HOLÝ – Katka VOLNÁ, *Tato fakulta bude rudá!*, Praha 2010.

²⁵ J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA, *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, s. 446.

²⁶ Tamtéž, s. 450.

²⁷ Petr CAJTHAML – Marek ĎURČANSKÝ, *Dobové souvislosti a ohlas prověrek politické a třídní spolehlivosti v roce 1958 na Univerzitě Karlově*, *Práce z dějin Akademie věd* 2/2, 2010, s. 124.

Vznik Československé akademie věd

V listopadu roku 1952 byla založena Československá akademie věd (ČSAV), která sice vznikla v důsledku snah režimu o zřízení centrální vědecké organizace po sovětském vzoru, avšak nelze tu nevidět zřetelnou vysokou míru návaznosti na činnost dosavadních vědeckých organizací, zejména sítě ústředních výzkumných ústavů, i propojenosti s univerzitními pracovišti. Straničtí ideologové předpokládali, že na rozdíl od vysokých škol, které se ideologické přestavbě (zcela) podřídít nepodařilo, by novou akademii mohli od kořenů přizpůsobit svým představám. Jednoznačným zastáncem koncepce kontinuity s předchozím vývojem však byl první prezident ČSAV Zdeněk Nejedlý, člen vlády, a tak se nová akademie navzdory plánům režimních ideových tvůrců ryze politickou a ideologickou organizací nestala.²⁸

Na vzniku a činnosti Československé akademie věd byl zpočátku vpravdě rozhodující podíl Univerzity Karlovy. Ve Vládní komisi pro vybudování ČSAV usedlo 27 čelných představitelů domácí vědecké scény, z nichž převážná většina působila v dané době na Karlově univerzitě.²⁹ Místopředsedou komise byl jmenován Bohuslav Havránek, jenž se vzápětí stal i jedním z prvních 52 řádných členů nové akademické instituce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy měla přitom ve vztahu k ČSAV vůbec zásadní postavení, když se prvním prezidentem akademie stal profesor FF UK Zdeněk Nejedlý a jedním ze dvou místopředsedů archeolog Jaroslav Böhm, rovněž profesor FF UK.

Významní vysokoškolští představitelé, a to včetně těch, kteří byli podrobeni šikaně akčních výborů, nacházeli díky Zdeňku Nejedlému, jenž měl zájem shromáždit kolem sebe mezinárodně uznávané vědce, v ČSAV uplatnění.³⁰ Jejich přičiněním a také pod vlivem požadavku prvního zákona o ČSAV, že má nová akademie přispívat po vědecké stránce též k rozvoji činnosti veškerých institucí do ní nezačleněných, se v mnoha oborech začala rozvíjet plodná spolupráce ČSAV a vysokoškolských pracovišť téhož či podobného zaměření. Řídící a vrcholná koordinační činnost v oblasti základního výzkumu a vědeckých úkolů stěžejního hospodářského významu ČSAV, stejně tak i její přední pozice v mezinárodních vědeckých stycích, výslovně daná změnou zákona o ČSAV z roku 1957,³¹ tento trend jen potvrdila.

Není pochyb o tom, že od rozdělení vědeckovýzkumné činnosti mezi akademii a vysoké školy³² režim očekával snadnější kontrolu všech dotčených pracovišť. Navíc vysoké školy, kde novou, tzv. socialistickou inteligenci může prozatím vychovat jediné stará inteligence, „*která v sobě zcela logicky nese vlivy své buržoasní ideologické výchovy*“,³³ bylo třeba mít pod zvláštním drobnohledem, mj. i skrze akademii věd.

²⁸ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ – Antonín KOSTLÁN (edd.), *Sto českých vědců v exilu: encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*, Praha 2011, s. 57.

²⁹ Soňa SPURNÁ, *Univerzita Karlova a Československá akademie věd*, Zprávy z Archivu Univerzity Karlovy 25/1–2, 1985, s. 135.

³⁰ Josef PETRÁŇ, *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Praha 2015, s. 224.

³¹ Miroslav ŠMIDÁK, *Institucionální vývoj Československé akademie věd v letech 1960–1969 očima jednoho z pří-
mých aktérů*, Praha 2011, s. 19.

³² V oblasti technických a přírodních věd zde významnou roli hrály též rezortní výzkumné ústavy.

³³ NA, fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, sv. 22, arch. j. 35/1–6, těsnopisný záznam ze zasedání ÚV KSČ 3.–5. prosince 1953, s. 78.

Ideologické sevření

Jak poznamenal Čestmír Císař v souvislosti s převratnými změnami nastoupivšími po roce 1948, „*co přicházelo z Moskvy, bylo jediné k věření*“.³⁴ A tak když se v ruské, bezprostředně poválečné lingvistice začala prosazovat koncepce tzv. „nového učení o jazyce“, vycházející z teoretického podhoubí myšlenek gruzínského kavkazologa Nikolaje Jakovleviče Marra, nebylo pro československé lingvisty navzdory její scestnosti³⁵ možné se její přímé konfrontaci vyhnout. Obzvláště v situaci, kdy byl marrismus označován jako jediný správný marxistický přístup k jazykovědě, vůči němuž byly do opozice stavěny všechny tzv. idealistické buržoazní směry (včetně strukturalismu), byla reakce našich předních lingvistů přímo vyžadována.

Hlavním propagátorem marrismu u nás byl Ctirad Bosák, jenž inicioval vznik překladového sborníku *Sovětská jazykověda*.³⁶ Prostřednictvím této publikace a přednášky Marrova žáka Ivana Ivanoviče Meščaninova,³⁷ který v první polovině listopadu 1949 v Praze přednesl podrobný výklad Marrových tezí, bylo „nové učení o jazyce“ oficiálně představeno české veřejnosti. Na příkladu Meščaninovy přednášky ve velké posluchárně pražské filozofické fakulty je ve vzpomínce Zoe Hauptové trefně ilustrována absurdita slepého následování sovětského vzoru, stejně jako šířící se atmosféra strachu po roce 1948: „*Měl přednášku ve velké posluchárně na filozofické fakultě a všichni jsme tam museli přijít, až byla velká posluchárna plná. Byl tam sám velký Zdeněk Nejedlý a také všichni koryfeje české jazykovědy, brněnský František Trávníček, který pro marrismus doslova hořel, Bohuslav Havránek a další. Když skončila přednáška, měla nastat diskuse. Jako první se přihlásil profesor Karel Horálek a prohlásil, že jemu připadá učení o nesprávnosti historickosrovnávací metody a neexistenci genetického vývoje jazyků z indoevropského prajazyka a slovanských jazyků z praslovanštiny nemožné. Říkal, že si přes všechny soudobé výklady nedovede představit, že by slovanské jazyky nepocházely z jednoho základu. Marr totiž učil, že neexistují jazykové rodiny, nýbrž že nové jazyky vznikají vzájemným míšením jazyků existujících. Horálek to tedy velmi stručně uvedl v pochybnost, načež nastalo hluboké a rozpačité ticho. Pak vystoupil velký Zdeněk Nejedlý, podíval se očima po celé posluchárně a řekl, že když se dívá po přítomných, vidí každému na tváři jeho třídní původ. Nevím, co pak následovalo, snad nějaké chvalozpěvy, ale když jsem poté Horálka potkala na chodbě, řekl: „Víte, já jsem měl pravdu a ten Trávníček mi potom ani ruku nepodal!“*“³⁸

Bohuslav Havránek zaujal již v roce 1948 k marrismu vstřícně rezervovaný postoj, když se pokoušel hledat jeho styčné prvky ve vztahu k pražské funkčně-strukturální škole.³⁹ V omezeném smyslu byl ochoten akceptovat např. konvergenci při vývoji národních

³⁴ Čestmír CÍSAŘ, *Paměti nejen o zákulisí Pražského jara*, Praha 2005, s. 296.

³⁵ Jedním ze základních principů marrismu bylo učení o tzv. jafetických jazycích, které se považovaly za nejstarší a jejichž „křížením“ měly vzniknout všechny ostatní jazyky. Tato teorie zcela popírala příbuznost jazykových rodin a odmítala historickosrovnávací metodu v jazykovědě. Další základní teze hovořila o tzv. stadiálnosti jazykového vývoje, podle níž se jazyk vyvíjí v součinnosti s ekonomickým vývojem společnosti, opírajíc se přitom o představu náhlých násilných zvratů.

³⁶ *Sovětská jazykověda: překlady vybraných studií N. J. Marra [a j.]*, Praha 1949.

³⁷ Ivan Ivanovič MEŠČANINOV, „Nové učení o jazyku“ v SSSR v jeho současné vývojové fázi, SaS 11/1, 1949, s. 1–7.

³⁸ *Rozhovor se Zoe Hauptovou*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, II, s. 43.

³⁹ Bohuslav HAVRÁNEK, *Naše pojetí slovanské filologie a její dnešní úkoly*, Slavia 18, 1948, s. 264–268.

jazyků, neboť se sám zabýval balkánským jazykovým svazem. Tento jeho počín se však nedlouho poté, kdy byl marrismus svrháván do propadliště dějin, ukázal být velmi nešťastným. Kupříkladu stranický ideolog a novinář Gustav Bareš v roce 1951 napsal: „Dokonce někteří soudruzi říkají, že kdyby se z Meščaninova odstranila marxistická frazeologie, byl by to – pokud jde o metodu – do značné míry strukturalismus.“⁴⁰

Již v polovině roku 1950 došlo v Sovětském svazu k obratu o plných sto osmdesát stupňů. Vůči marrismu se vymezil sám Josif Vissarionovič Stalin, který nejspíše vyslyšel oprávněné obavy ze škodlivého a mezinárodně kompromitujícího charakteru Marrových divokých teorií vůči sovětské lingvistice.⁴¹ V sovětském tisku se odehrála ostře vedená polemika zastánců a odpůrců „nového učení“, již ukončil právě Stalin jednoznačným odsudkem marristické „vulgarizace marxismu“⁴² a rozbořem „protimarxistických chyb“.⁴³ Ještě v témže roce vyšly Stalinovy články v češtině, a to díky brysknímu překladu redakčního kolektivu *Rudého práva* v podobě útlé knížky *O marxismu v jazykovědě*.⁴⁴

Stalinovy stati o jazyce a jazykovědě, jejichž (spolu)autorem je pravděpodobně Arnold Štěpanovič Čikobava (či snad Viktor Vladimirovič Vinogradov, popř. oba), jsou sepsány věcně, stručně, v některých ohledech až naivně, avšak logiku nepostrádají. Došlo díky nim zejména k rehabilitaci historickosrovnávací metody, k odmítnutí náhlých násilných zvratů ve vývoji jazyka i jeho třídní povahy. Nepatřičným však bylo, že byly tyto teze pokládány za ucelenou lingvistickou teorii, což však plně korespondovalo s daným obdobím, kdy glorifikace sovětského „otce národů a učitele“⁴⁵ dosahovala svého vrcholu. Údajná univerzální povaha Stalinových jazykovědných tezí však všeobjímala nejen jazykovědu, ale začala být vztahována i na nejružnější (vědní) obory a oblasti lidské činnosti, s lingvistikou příbuzné i lingvistice zcela vzdálené: „Kdysi, v polovině padesátých let, jsem přišel k zubaři. Zubař si někde přečetl, co dělám nebo co studuju, a zeptal se mě hned na Stalinovy stati o jazykovědě, protože to měli na nějakém zubařském školení. Tak jsem mu stručně vyložil jejich obsah, když jsem zrovna neměl nástroje v ústech.“⁴⁶

V reakci na Stalinův zásah do jazykovědného vývoje došlo u nás v letech 1951–1952 k bouřlivé diskusi v periodických *Tvorba*, *Rudé právo* a *Slovo a slovesnost*. Ideologická kampaň proti marrismu se však zvrtila spíše v boj o pražský strukturalismus a nejen lingvistická scéna byla svědkem do té doby stěží uvěřitelného divadla. Strukturalismus byl označován za idealistický, ahistorický, odmítající provázanost jazyka a myšlení, odtrhující vývoj jazyka od dějin společnosti a uváděn do přímé souvislosti s marristickými myšlenkami.⁴⁷ Neaktivněji se do této diskuse zapojili Petr Sgall, František Trávníček, Bohuslav

⁴⁰ Gustav BAREŠ a kol., *Ohlas článku J. V. Stalina „O marxismu v jazykovědě“ na našich vysokých školách*, Praha 1951, s. 72.

⁴¹ Srov. např. Milka Ivić, *Wege der Sprachwissenschaft*, München 1971, s. 95.

⁴² Srov. Adolf KELLNER – Bořivoj NOVÁK (edd.), *Sovětská diskuse o základních otázkách jazykovědných: Soubor diskusních statí z listu Pravda a z čas. Bolševik*, Praha 1951.

⁴³ Viktor Vladimirovič VINOGRAOV, *Geniální program marxistické jazykovědy*, Praha 1951, s. 5.

⁴⁴ Josif Vissarionovič STALIN, *O marxismu v jazykovědě*, Praha 1951.

⁴⁵ Vladimír MACURA, Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–1989, Praha 1992, s. 53.

⁴⁶ *Rozhovor s Dušanem Šlosarem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, II, s. 294.

⁴⁷ Např. Vladimír BARNET viděl oporu pro marristický princip stadiálnosti ve vývoji jazyka a myšlení v článku Bohumil TRNKA, *Obecné otázky strukturálního jazykozpytu*, SaS 9/2–3, 1943, s. 57–68, zde s. 57 a 58, kde se píše: „Historická kontinuita jazyka je nám přístupná jen srovnáním jeho stadií, která ji svírají mezi sebou. Čím více je těchto stadií, tj. čím kratší jsou kontinua mezi jednotlivými příčnými průřezy, tím pravděpodobnější jsou výsledky našeho zkoumání minulých skutečností [...]. Absolutní kontinuum, jehož krajní mezí by byla nulová

Havránek, Jaromír Bělič, Vladimír Barnet a Vladimír Skalička. Propagandistickým zpeřčením dlouhých lingvistických disputací byl např. výstup pelhřimovského učitele Miloslava Polanského, který coby posluchač pražské pedagogické fakulty v letech 1948–1950 dle svých slov stále pociťoval vlivy „lživědeckého strukturalismu“.⁴⁸

Zatímco Bohuslav Havránek a Vladimír Skalička k diskusi přistupovali obezřetně a sebekriticky, ve snaze ubránit z pražských funkčně-strukturalních pozic, potažmo ze své strukturalistické práce⁴⁹ co nejvíce, František Trávníček, Jaromír Bělič i Vladimír Barnet odmítali strukturalismus v zásadě jako celek. Za úhlavního nepřítele marxistické jazykovědy byl pak zejména Petrem Sgallem (za souhlasu většiny ostatních diskutujících) označen za války emigrovavšího Roman Jakobson,⁵⁰ člen Pražského lingvistického kroužku, jenž prý coby „protisovětský emigrant, kosmopolita a skrytý trockista“⁵¹ sváděl ostatní lingvisty na scestí a po válce „přešel do služeb amerického imperialismu“.⁵²

Celá tato ideologická kampaň měla dle důvěrné zprávy referenta odboru vědy při kulturním a propagačním oddělení sekretariátu ÚV KSČ ze srpna 1951 přimět rektora Jana Mukařovského a děkana Bohuslava Havránka k otevřené sebekritice své strukturalistické minulosti a zjevnému příklonu k marxismu.⁵³ Útočné články týdeníku *Tvorba* proto cílily i přímo proti pražské filozofické fakultě a jejímu vlažnému přístupu k ideologickému boji. Děkan Bohuslav Havránek se tu nicméně ve své odpovědi pokusil odvrátit pozornost od strukturalismu (a Romana Jakobsona, svého dobrého přítele, s nímž udržoval písemný kontakt)⁵⁴ zdůrazněním, že fakulta se ideologického boje nezříká, naopak se nyní její katedra marxismu-leninismu zaměřuje na „odhalování pozitivismu jako nejrozšířenějšího a nejnebezpečnějšího směru buržoasní filosofie“.⁵⁵

Navzdory bojovné názorové výměně, již Stalinovy stati vyvolaly a která ukázkově dokumentuje míru dobové absurdnosti, proti níž prakticky nebylo možné se veřejně ohradit, jim nelze upřít jistý pozitivní význam. Jednak představovaly jediný účinný prostředek, jak vysvobodit jazykovědu ze spárů nesmyslných marxistických teorií, jednak se staly prostředkem k určité rehabilitaci společenskovědních disciplín s lingvistikou v čele, jimž začala být po roce 1948 připisována v ostentativním porovnání např. s průmyslovou výrobou společenská neužitečnost. To však již nebylo možné říci v situaci, kdy něčemu věnoval pozornost sám velký Stalin.⁵⁶

délka času mezi jazykovými stadii, nebude moci býti nikdy zjištěno, poněvadž to předpokládá nekonečnost etap“. Podle Petra Sgalla neviděl strukturalismus rozdíl mezi jazykem a kulturou, což plně korespondovalo s marxistickým prohlášením jazyka (stejně tak jako kultury) za součást ideologické nadstavby. Jaromír Bělič pak hledal paralelu mezi funkčními jazyky Pražské školy a marxovskými třídními jazyky.

⁴⁸ Miloslav POLANSKÝ, *K diskusi o strukturalismu*, *Tvorba* 20/44, 1951, s. 1062.

⁴⁹ Skalička byl především nucen bránit svou světově průkopnickou typologii jazyků, již v této debatě přímo odsuzoval František Trávníček.

⁵⁰ Ačkoli již v roce 1956 Petr Sgall ve svém článku ve *Slově a slovesnosti* 17/3, s. 181, svůj postoj značně přehodnocuje a svých ostrých prohlášení lituje, Roman Jakobson mu nikdy neodpustil, srov. např. *Rozhovor s Františkem Danešem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory s českými lingvisty*, I, Praha 2007, s. 21.

⁵¹ Petr SGALL, *Stalinovy práce o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus*, *Tvorba* 20/28, 1951, s. 674.

⁵² František TRÁVNÍČEK, *Strukturalismus – nepřítel naší jazykovědy*, *Tvorba* 20/37, 1951, s. 893.

⁵³ J. HAVRÁNEK – Z. POUSTA, *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, s. 442.

⁵⁴ Kontakt s Romanem Jakobsonem však v této době na několik let raději bez varování přerušil, srov. M. HAVRÁNEK – J. TOMAN (edd.), *Quadrilog*.

⁵⁵ Bohuslav HAVRÁNEK – Oldřich ŘÍHA – Antonín SALAČ, *Odpověď ke kritice v Tvorbě*, *Tvorba* 21/48, 1952, s. 1158.

⁵⁶ Srov. *Rozhovor s Miroslavem Komárkem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, I, Praha 2007, s. 163.

Marxistická jazykověda

V roce 1976 okomentoval Bohuslav Havránek ve svém rozhovoru s Pavlem Novákem debaty vedené ohledně zaměření časopisu *Slovo a slovesnost* větou: „*Před válkou nám vytýkali, že jsme marxisti, po válce, že jsme kontramarxisti.*“⁵⁷ Nepochybně si byl – obzvláště po překonání období marrismu a boje proti (pražskému) strukturalismu – vědom neurčitosti propojení slov marxismus a jazykověda a umně jím zastřešil svou postupnou obhajobu strukturální lingvistiky i rozvoj nových oborů a disciplín v 60. letech.

Poté, co došlo ke Stalinově demytizaci na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956, odpoutávala se od stalinismu mj. i československá lingvistika. Na sklonku roku 1956 zorganizoval Havránek konferenci s názvem „O vědeckém poznání soudobých jazyků“, kde bylo pražské strukturalistické tradici zpětně přiznáno mezinárodní uznání (byť zmínka o souvislosti s marxismem nechyběla) a obhájeno synchronní studium jazyků (integrálně doplňující genetický postup). V podobném duchu proběhly v relativně rychlém sledu další konference (o historickosrovnávací metodě, o dialektologii, o lexikografii), jejichž vrcholem byla v roce 1960 uskutečněná konference „Problémy marxistické jazykovědy“. Zde byl v zásadě bez větších příkras shrnut dosavadní vývoj lingvistického myšlení u nás a z tzv. marxistických pozic uchopeny klíčové principy strukturální jazykovědy. Havránkovi bývá někdy podsouváno,⁵⁸ že se po roce 1948 strukturalismu zřekl, ale jak potvrzuje ve své vzpomínce jeho žák František Daneš, „*ve skutečnosti se ho nikdy nezřekl a všechny nás dál opatrně vedl v duchu Pražské školy.*“⁵⁹ Její další rozvíjení bylo nasnadě i proto, že proklamovaná marxistická orientace v jazykovědě nenabízela vůči (funkčnímu) strukturalismu ucelenější alternativu přístupu ke zkoumání jazyka a nově, na Západě se konstituující metody neměly v Československu příliš šanci na uplatnění.⁶⁰

Šedesátá léta

Liberálnější ovzduší šedesátých let poskytlo (nejen) jazykovědě určitý prostor k oproštění se od svazujících ideologických nánosů a do značné míry též předpoklad pro znovunavázání kontaktu s vědeckým vývojem v zahraničí. Vznik a rozvoj nových disciplín byl i přesto velkým dílem umožněn díky předvoji lingvistiky sovětské.

Ve druhé polovině padesátých let začínají ve světové jazykovědě uplatňovat svou metodologii matematické obory (např. kybernetika, teorie informace, statistika, teorie pravděpodobnosti, formální logika) a pod pláštíkem kompatibility s marxismem (zejména odkazem na zřetel k potřebám společnosti) si tato mezioborová vazba hledá své místo na slunci i u nás.

⁵⁷ Pavel NOVÁK, *Konstanty a proměny Havránkových metodologických postojů (se zvláštním zřetelem k jeho pojetí marxistické orientace v jazykovědě)*, Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1–3, Slavica Pragensia XXXIV. Sborník k počtě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka, Praha 1990, s. 21.

⁵⁸ Viz např. Václav ČERNÝ, *Paměti, III, (1945–1972)*, Brno 1992, např. s. 120, 272.

⁵⁹ *Rozhovor s Františkem Danešem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, I, Praha 2007, s. 20.

⁶⁰ Blíže o tom viz Petr KARLÍK – Jana PLESKALOVÁ, *Historie oboru: jaký má smysl pro současnost?*, Naše řeč 93/4–5, 2010, s. 171–176.

Prvního institucionálního zabezpečení v Československu se matematická lingvistika dočkala na pražské filozofické fakultě, kde bylo v roce 1959 při katedře českého jazyka, obecného jazykozpytu a fonetiky FF UK vedené Bohuslavem Havránkem zřízeno oddělení pro teorii strojového překladu, jehož vedoucím se stal Petr Sgall. Oddělení přitom vzniklo ze skupiny lingvistů, soustředěných kolem Bohumila Palka a Petra Sgalla, kteří se dané problematice na fakultě věnovali již nejméně v předchozích dvou letech.⁶¹ V návaznosti na rozvoj a stabilizaci specializovaných disciplín na fakultě⁶² se v roce 1963 přistoupilo k rozdělení bohemistické katedry na katedru českého a slovenského jazyka, jejíž vedení bylo svěřeno Aloisi Jedličkovi, a katedru obecné lingvistiky a strojového překladu, již vedl Vladimír Skalička.⁶³

Na již zmiňované konferenci „Problémy marxistické jazykovědy“ (1960) se prvně hovořilo i o nových algebraických a kvantitativních metodách v lingvistice. Příspěvky *Matematické metody a marxistická jazykověda*⁶⁴ a *Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu*⁶⁵ vytyčily konkrétní směry, jakými se může propojení matematických disciplín a lingvistiky ubírat. Vpravení této problematiky do vzájemného vztahu s marxismem jí v následujícím období poskytovalo ideologickou nedotknutelnost.

V roce 1960 ustavila VIII. sekce filologicko-literární ČSAV komisi pro aplikovanou lingvistiku⁶⁶ a v roce 1961 vzniklo i při Ústavu pro jazyk český oddělení pro matematickou a aplikovanou lingvistiku vedené Lubomírem Doleželem, které zacílilo svůj zájem na kvantitativní výzkum soudobé spisovné češtiny navazujíc na práce představitelů Pražské školy. Již v meziválečném období se totiž například Vilém Mathesius, Bohumil Trnka či Josef Vachek zabývali kvantitativní analýzou fonémů.

Bohuslav Havránek prý sice původně matematickým metodám v lingvistice nakloněn nebyl, ale k jejich brzkému prosazování byl patrně veden i pragmatickým kalkulem, neboť od počátku 60. let již čelil silicímú tlaku, aby odešel do důchodu. Hrozbu proto takticky odvracel tím, že se postavil do čela nového přístupu k jazykovědě, o který byl navíc v důsledku jeho rozvoje v SSSR živý zájem i mezi československými stranickými představiteli.⁶⁷

V šedesátých letech se do jazykovědných bádání opatrně vkrádá také sociolingvistický aspekt a není překvapením, že prostor pro něj se otevíral spíše v Ústavu pro jazyk český nežli na fakultě. Vrcholem těchto tendencí byla roku 1968 započatá (politickým vývojem zakrátko utnutá) spolupráce ÚJČ s Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Díky ní byl prováděn výzkum postojů uživatelů jazyka k pravopisu či k přejatým slovům v české slovní zásobě s cílem jednak jazykově zefektivnit vyjadřování v hromadných

⁶¹ Pavel NOVÁK, *K poválečným osudům české lingvistiky*, SaS 52/3, 1991, s. 188.

⁶² Např. 1960/1961 bylo při katedře dějin hudby ustaveno oddělení dějin divadla; katedra rusistiky se 1960 rozpadla na katedru ruského a ukrajinského jazyka a katedru ruské a sovětské literatury; 1962 se katedra anglistiky a germanistiky rozdělila na katedru anglistiky a katedru germanistiky.

⁶³ J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA, *Dějiny Univerzity Karlovy*, IV, s. 456.

⁶⁴ Petr SGALL – Pavel NOVÁK, *Matematické metody a marxistická jazykověda*, in: *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, s. 41–50.

⁶⁵ Lubomír DOLEŽEL, *Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu*, in: *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, s. 51–67.

⁶⁶ AAV ČR, fond VIII. sekce filologicko-literární, k. 17, i. č. 41, Zřízení komise pro aplikovanou lingvistiku, 1960.

⁶⁷ *Rozhovor s Marií Těšitelovou*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, I, Praha 2007, s. 266–267.

sdělovacích prostředcích, jednak prošetřit možnosti využití empirických sociologických metod v jazykovědě.⁶⁸

Vazby Ústavu pro jazyk český ČSAV a Filozofické fakulty UK

Ve druhé polovině 60. let přednášela téměř třetina všech vědeckých pracovníků ČSAV na vysokých školách, zatímco množství pracovníků a studentů vysokých škol se běžně účastnilo odborných úkolů akademie.⁶⁹ Na bilaterální úrovni se odvíjely také vazby ÚJČ a FF UK.

Lingvisté působící na fakultě se jako řešitelé účastnili úkolů státního plánu výzkumu koordinovaných ÚJČ, ujímali se vědecké redakce, edice či recenzování ústavních publikací (slovníků, mluvnic, pravidel pravopisu apod.), zasedali v redakcích periodik vydávaných péčí ÚJČ, v odborných ústavních komisích či měli možnost využívat ke své práci materiálové sbírky ÚJČ. Akademičtí jazykovědci naproti tomu na fakultě pravidelně i příležitostně přednášeli, vedli a oponovali kandidátské a diplomové práce, byli vybíráni za členy komisi pro závěrečné a státní rigorózní zkoušky a pro obhajoby kandidátských prací či se autorsky podíleli na koncipování učebních skript.

V šedesátých letech se vzájemná spolupráce Ústavu pro jazyk český a pražské filozofické fakulty významně rozšířila i díky pořádání pověstných pravidelných ústavních seminářů. Scházela se na nich široká lingvistická obec a nebylo neobvyklé, že jejich hosty byli i významní zahraniční lingvisté. Probíhaly zde prezentace výsledků bádání ústavních i neústavních pracovníků, referovalo se o vývoji v domácí i světové lingvistice (např. o Chomského gramatických modelech), o nových publikacích, mladým kolegům byl otevřen prostor k zapojení se do odborných diskusí. Bez nadsázky je možné říci, že se tu scházela skutečná lingvistická elita (včetně té nastupující) tehdejšího Československa,⁷⁰ z větší části se hlásící k odkazu Pražského lingvistického kroužku.

Když bylo naopak na FF UK roku 1961 otevřeno dvouleté postgraduální studium aplikované lingvistiky, nastoupila do něj i početná skupina zaměstnanců ÚJČ: František Daneš, Miloš Dokulil, Josef Filipec, Zdeňka Hrušková, Hana Kafková, Marie Ludvíková, Eva Macháčková, Jiří Marvan, Jan Průcha, Jitka Štindlová, Antonín Tejnor a Marie Těšitelová.⁷¹

Řada jazykovědců působila buď střídavě, či souběžně na fakultě i v akademii. Např. František Ryšánek od roku 1945 přednášel na FF UK, ale se vznikem ČSAV zasedl také ve vědecké radě ÚJČ a 1955 byl zvolen akademikem. Významně se účastnil odborného vedení prací na *Staročeském slovníku* v ÚJČ. Václav Vážný, který na FF UK odchoval řadu vynikajících dialektologů, se autorsky podílel na vzniku Českého jazykového atlasu při ÚJČ. Poválečný vedoucí oddělení pro studium nové spisovné češtiny ÚJČ Alois Jedlička se

⁶⁸ AAV ČR, fond ÚJČ ČSAV, neuspořádáno, k. č. 50, Zápis ze schůzky pracovníků Ústavu pro jazyk český zajišťujících se o spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) v otázkách jazykovědných ze dne 31. 10. 1969.

⁶⁹ Srov. František ŠORM, *Věda v socialistické společnosti*, Praha 1967.

⁷⁰ Bohuslav Havránek, Josef Vachek, František Daneš, Miloš Dokulil, Josef Filipec, Marie Těšitelová, Karel Hausenblas, Igor Němec, Zdeněk Hlavsa, Jan Kořenský, Naďa Svozilová, Iva Nebeská, Anna Jirsová, Lída Uhlířová, Jiří Kraus, Oldřich Uličný a další.

⁷¹ Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK), fond FF UK, k. 552, i. č. 1830, Postgraduální studium aplikované lingvistiky.

v roce 1963 stal vedoucím katedry českého a slovenského jazyka FF UK. Podobně i Karel Hausenblas začínal (bezprostředně po skončení studia) v roce 1949 v ÚJČ a v roce 1961 přešel na FF UK. Děkan Filologické fakulty Univerzity Karlovy v letech 1955–1959 Karel Horálek, dlouholetý vedoucí katedry slavistiky, byl v roce 1956 zvolen členem korespondentem ČSAV a v 70. letech se stal ředitelem ÚJČ. Jaromír Bělič, jenž v roce 1957 přešel z olomoucké univerzity na pražskou, si v ÚJČ zajistil značný vliv skrze své místopředsednictví v VIII. sekci filologicko-literární ČSAV a následně předsednictví v akademickém Vědeckém kolegiu jazykovědy.

Specifická personální provázanost panovala mezi oběma pražskými fonetickými pracovišti, Fonetickým ústavem FF UK a Fonetickým kabinetem při ÚJČ ČSAV. Bohuslav Hála, který působil na FF UK od samotného založení zdejšího fonetického ústavu Josefem Chlumským v roce 1920, stál rovněž u zrodu akademického fonetického kabinetu. V padesátých letech vedl obě pracoviště najednou (fakultní interně, akademické externě) a stejným způsobem řídil pražskou fonetiku i jeho nástupce Milan Romportl.

V roce 1959 byl zvažován návrh na vytvoření velkého samostatného fonetického ústavu v rámci ČSAV sloučením dosavadních dvou pracovišť, zatímco na fakultě by zůstala jen malá skupina zaměřená víceméně pouze na výchovu mladých fonetiků.⁷² K realizaci této myšlenky však nedošlo i díky tomu, že české fonetické centrum bylo (nejen z hlediska delší tradice, ale i rozsáhlých, mezinárodně uznávaných výsledků své činnosti) právě na filozofické fakultě.

Součinnost fakultní a akademické fonetiky byla nicméně širokospektrá, prakticky se promítla například při vydávání ortoepických pravidel českého jazyka,⁷³ ale i ve společném pořádání VI. mezinárodního kongresu fonetických věd v Praze v roce 1967, jehož prezidentem byl jmenován Bohuslav Hála, generálním sekretářem Milan Romportl a jako její výkonní sekretáři působili Přemysl Janota z FF UK a Jana Ondráčková z ÚJČ.⁷⁴

Je však příznačné, že Bohuslav Hála zakončil svou bohatou vědeckou kariéru v Ústavu pro jazyk český, kam byl plně převeden v roce 1964,⁷⁵ kdy dosáhl důchodového věku a na fakultě byl vzhledem k tomu již považován za nežádoucího.⁷⁶

Centrální postavení Ústavu pro jazyk český

Ústav pro jazyk český se v daném období nacházel – podobně jako řada dalších akademických ústavů – v mnohostranně výhodnější pozici nežli jeho oborově nejbližší vysokoškolský protějšek (v případě pražské filozofické fakulty šlo doslova o *protější stranu* mostu/řeky, neboť hlavní sídlo FF UK na dnešním náměstí Jana Palacha a umístění ÚJČ v Letenské ulici od sebe dělí prakticky jen Mánesův most). Pražská filozofická fakulta byla zejména v padesátých letech vystavena tvrdým mocenským zásahům (likvidace akademických

⁷² AAV ČR, fond VIII. sekce filologicko-literární ČSAV, k. č. 11, i. č. 22, Zápis o zasedání vědecké rady ÚJČ ČSAV ze dne 24. 3. 1959.

⁷³ Bohuslav HÁLA, *Výslovnost spisovné češtiny, její zásady a pravidla*, I, *Výslovnost slov českých*, Praha 1955 (2. vydání 1967).

⁷⁴ Věra DVOŘÁČKOVÁ, *Osudy Ústavu pro jazyk český*, Praha 2011, s. 150.

⁷⁵ AUK, fond FF UK, k. 22, i. č. 256, Bohuslav Hála.

⁷⁶ Srov. *Rozhovor se Zdenou Palkovou*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, II, s. 213.

svobod a práv, personální čistky, redukce vědeckovýzkumné činnosti atd.), jejichž motivem bylo maximální ideologické podrobení fakulty. A ačkoli režim nebyl s výsledkem svého působení ve vysokoškolské oblasti příliš spokojen, v akademii věd se přeci jen dýchalo lépe.

Byl si toho dobře vědom i hlavní protagonista poválečného dění v československé lingvistice Bohuslav Havránek. Propojení svého vlivu na fakultě i v ÚJČ (potažmo v celoa-kadematických strukturách) využíval jak ve prospěch bohemistické katedry, kde navzdory čistkám dokázal soustředit kvalitní pedagogický tým, tak především Ústavu pro jazyk český, kde bylo možné v daleko větší šíři rozvíjet vědeckou individuální i kolektivní práci, nepřetíženou ideologickým podtextem. Nejlepším ze svých studentů dokázal zajistit zaměstnání zpravidla v ÚJČ, což mělo za následek situaci, že zdejší kolektiv tvořil skutečný výkvět české jazykovědné bohemistiky.

K Havránkovým talentovaným studentům, již se po studiích přičiněním svého učitele ocitli v ÚJČ, patřili např. Jaroslav Kuchař, František Daneš, Karel Hausenblas, Lubomír Doležel, ale i původně brněnští studenti Bohuslava Havránka František Váhala, Miloš Dokulil či Karel Horálek.

Ústav pro jazyk český se pod Havránkovým vedením vyprofiloval v lingvistické pracoviště ústředního charakteru a významu, které bylo zároveň schopno plnit požadavek propojení s praxí (*protože praxe je marxistické gnoseologii verifikací poznání*⁷⁷). Jazykovou revizí ÚJČ procházely všechny veřejně důležité texty (zákony, vyhlášky, mezinárodní smlouvy a dohody, nejrůznější řády, směrnice, stanovy).⁷⁸ Velmi rozsáhlá byla poradenská a konzultační činnost ÚJČ: v Praze i v Brně fungovala jazyková poradna odpovídající na písemné a telefonické dotazy, spolupracovalo se s úřady státní správy (např. s matrikami), s redakcemi novin a časopisů, Svazem českých novinářů, Československou televizí, Československým rozhlasem, Československou tiskovou kanceláří, Československým státním filmem atd. Pravidelně se přednášelo úředníkům, učitelům základních, středních i vysokých škol, redaktorům, novinářům, akademickým pracovníkům či dokonce armádním činitelům. Pořádaly se semináře z jazykové kultury, ale např. i z techniky jevištní mluvy a výslovnosti.

Pracovníci ÚJČ byli rovněž členy různých odborných komisí (zejména názvoslovných komisí Úřadu pro normalizaci a měření), v nichž i mimo ně pracovali na vytváření, stabilizaci a kodifikaci českého odborného názvosloví. Výsledkem jejich činnosti bylo zejména vydávání desítek státních názvoslovných norem, o něž byl zájem i v cizině (např. ze strany Rakouského normalizačního ústavu).⁷⁹

Na půdě ÚJČ vznikla či v daném období vznikala (případně se k jejich budoucímu koncipování vytvářely podmínky) významná kolektivní díla, jež patří do základního fondu české/československé bohemistické produkce: všeobecné výkladové synchronní i diachronní slovníky češtiny, *Český jazykový atlas*, slovníky frekvenční, retrográdní, onomastické, *Pravidla českého pravopisu*, dvoudílné *Tvoření slov v češtině* atd. Výsoce cenné jsou rovněž mnohdy unikátní materiálové sbírky ÚJČ: novočeský a staročeský lexikální archiv, archiv lidového jazyka, nářeční fonotéka, rozsáhlá sbírka pomístních názvů, terminologické kartotéky, tzv. Český akademický korpus aj. V neposlední řadě je třeba se zmínit o původních

⁷⁷ Lubomír DOLEŽEL – Miloš HELCL, *Konference o marxistické jazykovědě*, SaS 22/2, 1961, s. 98.

⁷⁸ Viz např. AAV ČR, fond ÚJČ ČSAV, neuspořádáno, k. 2, Zpráva o plnění všech úkolů vědecké práce za rok 1957.

⁷⁹ Miroslav ROUDNÝ, *Aplikovaná jazykověda v Ústavu pro jazyk český po roce 1953*, in: Hana Barvíková (ed.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*, Praha 2000, s. 293–294.

jazykovědných teoriích⁸⁰ vyvinutých v ÚJČ, jež svým významem dalece přesáhly nejen hranice Československa, ale i východního bloku.

Bohuslav Havránek a jeho pozice

Po skončení druhé světové války byl – zejména skrze své politické angažmá – vnímán jako nejvyšší představitel československé lingvistiky František Trávníček. V letech 1948–1960 byl poslancem Národního shromáždění, působil také jako rektor brněnské univerzity, člen ČSAV, vedoucí brněnské pobočky ÚJČ či jako předseda VIII. sekce filologicko-literární ČSAV. Pověstí nejvýznamnější vědecké autority v oblasti filologických oborů se však jednoznačně (a oprávněně) těšil Bohuslav Havránek, zakladatel a dlouholetý ředitel ÚJČ (podílel se i na založení Ústavu pro českou literaturu), člen ČSAV, děkan Filozofické (a posléze Filologické) fakulty Univerzity Karlovy, vedoucí bohemistické katedry FF UK, rektor Vysoké školy ruského jazyka, člen vědeckých rad Slovanského ústavu, Československo-sovětského institutu či Kabinetu filologické dokumentace. Jeho schopnosti jej však předurčovaly k vykonávání nesčetného množství dalších pozic a úkolů: zastával funkci vedoucího redaktora *Slova a slovesnosti*, byl členem redakce časopisů *Slavia*, *Naše řeč*, *Naše věda*, *Slovanský přehled*, *Byzantinoslavica*, *Zeitschrift für Phonetik*, *Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* (Berlin), *Acta linguistica Hafniensia* (Kodaň) či *Word* (New York). Redigoval významná kolektivní díla, např. *Příruční slovník jazyka českého*, *Velký rusko-český slovník*, *Staroslověnský slovník*, *Československou vlastivědu* (svazek *Jazyk*), *Památky staré české literatury*, *Dílo J. A. Komenského*, *Spisy Boženy Němcové*, ale také edici polské bible královny Žofie. Aktivně se účastnil prací ve Svazu československých spisovatelů a Společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí.

Na světovém vědeckém fóru platil za uznávaného spoluzakladatele pražské lingvistické školy, což plně korespondovalo s jeho členstvím v mezinárodních organizacích (např. Comité International Permanent des Linguistics, Société de Linguistique de Paris, The International Linguistic Association, The Linguistic Circle of New York). Byl rovněž předsedou Mezinárodního komitétu slavistů a řady jeho komisí (mezinárodní komise pro studium gramatiky slovanských jazyků, mezinárodní komise pro Slovanský jazykový atlas, komise pro církevněslovanský slovník, komise pro studium spisovných slovanských jazyků a komise gramatické), předsedou národního Československého komitétu slavistů a Československo-polské lingvistické komise ČSAV a PAN. Za člena byl zvolen také v rámci Bulharské akademie věd v Sofii, Srbské akademie věd a umění v Bělehradě, Německé akademie věd v Berlíně, Saské akademie věd v Lipsku, Rakouské akademie věd ve Vídni, Britské akademie v Londýně, čestný doktorát mu udělila Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Univerzita F. Palackého v Olomouci, Univerzita K. Marxe v Lipsku či Jagellonská univerzita v Krakově.

Po vyjítí Stalinových jazykovědných statí se Trávníček i Havránek do následné diskuse zapojili, i když každý zvolil jiný přístup. Zatímco Havránek, jak již bylo výše řečeno, se svého strukturalistického zaměření nikdy nevzdal a dovedně jej vzdor dobové nepřízni více či méně nápadně ospravedlňoval, Trávníček proti strukturalismu nesmlouvavě brojil a ze

⁸⁰ Např. slovtvorná teorie Miloše Dokulila, Danešova teorie větné intonace, koncepce systematické analýzy slovesných významů z hlediska syntaktického i sémantického, Danešova teorie tematických posloupností a další.

svého stalinismem ovlivněného postoje nikdy neustoupil (a zůstal v něm v zásadě osamocen), čímž u lingvistické veřejnosti výrazně pozbyl na vážnosti.

Havránek zůstal naopak všeobecně ctěn především pro své odborné kvality, organizační schopnosti i názorovou konzistenci, byť ochránářsky překrývanou ideologickými požadavky marrismu, poté stalinismu a nakonec hledání marxistické orientace v jazykovědě. Včlenění ideologicky podbarvené poučky či citace žádoucího (zpravidla sovětského) badatele na viditelné místo v textu bylo ostatně zcela běžnou praxí, bez níž by řada jinak velmi hodnotných prací nebyla vůbec publikována.

V názoru na Havránkovu osobnostní charakteristiku se v existující publikované literatuře rýsují dva protichůdné názory a je třeba říci, že postoj veskrze negativní, jemuž věvodí *Paměti* Václava Černého, se vyskytuje ve výrazné menšině. Černého hodnocení (dané osobní křivdou) stojící si za Havránkovou amorálností a machiavellistickým přístupem potvrzují i slova Jindřicha Tomana⁸¹ a Vladimíra Šmilauera.⁸² Patrně též historik Václav Vojtíšek se na Havránka nedíval s přílišnou důvěrou.⁸³

Naproti tomu velká část Havránkových kolegů a studentů⁸⁴ při zpětném pohledu hodnotí jeho osobnost velmi příznivě, oceňuje nejen jeho odbornou univerzálnost, jazykový cit, pečlivost a nezměrnou pracovitost, ale právě i jeho charakterové vlastnosti, které v příhodném propojení se strategickým uvažováním stály za záchranou (nejen) profesního života celé řady Havránkových současníků,⁸⁵ např. Josefa Filipce, Františka Václava Mareše, Františka Kopečného, Františka Ryšánka, Václava Vážného, Ľudovíta Nováka či Josefa Vachka, jenž sám uvádí: „právě Havránek, který své spolupracovníky vždy cenil především podle jejich poctivé vědecké práce, dovedl mnoha lidem, kteří stranickým ideovým normám nehověli, v jejich nesnázích velmi účinně pomáhat. Proto právě jen on dovedl zklidnit postmarristický zmatek, i když si to ovšem vyžadovalo nějaký čas.“⁸⁶

Závěr

Pozice Bohuslava Havránka byla pro směřování české, respektive československé jazykovědy v poválečném období vskutku určující. Svých mimořádných schopností přitom využíval nejen k prosazení svých ambicí (zastával množství klíčových funkcí), ale i k zabezpečení – v rámci dobových možností – organického vývoje v lingvistice a zčásti či nepřímou i v některých oborech jí příbuzných. Mezi akademickým Ústavem pro jazyk český a jazykovědným bohemistickým pracovištěm FF UK panovaly úzké vazby, které vyplývaly i z Havránkovy personální politiky. Byl si vědom toho, že kvalitní odborníky, jimiž chtěl

⁸¹ Jindřich TOMAN, *Příběh jednoho moderního projektu: Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948*, Praha 2011, s. 148.

⁸² Martina ŠMEJKALOVÁ, *Praporu věren i ve ztraceném boji. Vladimír Šmilauer – život a dílo filologa (1895–1983)*, Praha 2015, s. 542–545 (Příloha 2).

⁸³ *Rozhovor s Františkem Danešem*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, I, s. 24.

⁸⁴ Např. Josef Vachek, František Daneš, Pavel Trost, Miloš Pohorský, Jiří Kraus, Iva Nebeská, Zoe Hauptová, Lubomír Doležel a další.

⁸⁵ Viz např. Otakar MALÍŠ, *Josef Filipce jubilující*, SaS 61/1, 2000, s. 75; *Rozhovor se Zou Hauptovou*, in: J. CHROMÝ – E. LEHEČKOVÁ (edd.), *Rozhovory*, II, s. 48–49; Marie HAVRÁNKOVÁ – Vladimír PETKEVIČ (edd.), *Pražská škola v korespondenci: dopisy z let 1924–1989*, Praha 2014, 796 s.

⁸⁶ Josef VACHEK, *Prolegomena k dějinám Pražské školy jazykovědné*, Jinočany 1999, s. 68.

zabezpečit vědeckovýzkumnou činnost jak na Univerzitě Karlově, tak především v ÚJČ, může dobře vychovat jen kvalitní pedagogická základna. I s ohledem na to pak často bránil pozice těch vyučujících, již se ocitali v důsledku stranické politiky v ohrožení. A pokud se mu nepodařilo je na fakultě udržet, dokázal je zpravidla umístit na některé z pracovišť akademie. Díky jeho působnosti byl jak na filozofické fakultě, tak v ÚJČ zajištěn sbor vynikajících lingvistů, z nichž se řada v průběhu sledovaného období objevila střídavě, či zároveň na obou těchto pracovištích. Ve srovnání s ÚJČ však byla fakulta vystavena většímu ideologickému tlaku a z něho vyplývajícím restrikcím, což v součinnosti s tehdejší způsobem organizace vědy přispělo k tomu, že právě z Ústavu pro jazyk český vybudoval Havránek instituci centrálního rázu a významu. V příhodné symbióze se zde snoubilo vyhovění dobovému požadavku propojení vědy a praxe (skrze činnost poradenskou, korektorskou, konzultační, přednáškovou a další) s rozvíjením nejlepších tradic domácí lingvistiky v podobě pražského (funkčního) strukturalismu. Výjimečné postavení mělo v tom ohledu fonetické pracoviště FF UK, které si své výsostné postavení v oboru, sahající hluboko do období první Československé republiky, uchovalo.

VĚRA DVOŘÁČKOVÁ

„Ohne Havránek lief gar nichts.“ Die Nachkriegsbeziehungen des Lehrstuhls für tschechische Sprache der Prager Philosophischen Fakultät und des Instituts für tschechische Sprache an der Akademie der Wissenschaften

ZUSAMMENFASSUNG

Die Nachkriegsbeziehungen des Lehrstuhls für tschechische Sprache an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität und des Instituts für tschechische Sprache an der Akademie der Wissenschaften in Prag waren sehr eng, und zwar sowohl in der wissenschaftlichen Forschung als auch in personaler Hinsicht. Der Charakter dieser Beziehungen wurde zu einem überwiegenden Teil von dem bedeutendsten Linguisten der damaligen Tschechoslowakei: von Bohuslav Havránek, bestimmt, der Dekan der Philosophischen Fakultät und Leiter des sprachwissenschaftlichen bohemistischen Lehrstuhls und gleichzeitig eines der ersten Mitglieder der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften und Direktor ihres Instituts für tschechische Sprache war. Seine Persönlichkeit, in der sich hohes Fachwissen mit natürlicher Autorität, taktischem Abwägen und der Fähigkeit verband, das Maß an Toleranz seitens des Regimes genauestens abzuschätzen, ließ ihn zur führenden Persönlichkeit der tschechischen/tschechoslowakischen sprachwissenschaftlichen Bohemistik werden. Dabei reichte Havráneks Einfluss nicht nur in den Wirkungsbereich des Lehrstuhls für tschechische Sprache an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität und des Akademie-Instituts für tschechische Sprache, sondern auch in weitere (und nicht nur Prager) Arbeitsstätten seines Faches und in fachverwandte Arbeitsstellen. Den meisten Raum bot ihm nichtsdestoweniger das Akademie-Institut für tschechische Sprache, das er gegründet hatte und zu einer zentralen Institution auszubauen verstand. Ermöglicht wurde ihm dies vor allem dadurch, dass dieses Institut weniger ideologischem Druck ausgesetzt war als die entsprechende Einrichtung an der Philosophischen Fakultät und er somit freier an die Entfaltung der Zwischenkriegstraditionen der bis heute international anerkannten Prager Schule anknüpfen konnte.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Věra Dvořáčková

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

vera.dvorackova@email.cz

VZNIK ČESKOSLOVENSKÉHO EGYPTOLOGICKÉHO ÚSTAVU. STŘET MEZI ČSAV A FF UK*

ADÉLA JŮNOVÁ MACKOVÁ

FOUNDATION OF THE CZECHOSLOVAK INSTITUTE OF EGYPTOLOGY. CONFLICT BETWEEN THE CZECHOSLOVAK ACADEMY OF SCIENCES AND THE FACULTY OF ARTS OF THE CHARLES UNIVERSITY

This study presents the progress of negotiations related to the establishment of the Czechoslovak Institute of Egyptology in 1956. At that time, František Lexa and Zbyněk Žába had travelled as part of a cultural delegation to Egypt and managed to secure from their Egyptian counterparts a preliminary consent to the foundation of the Institute. The study traces the development of this initiative until 1960, when the Institute was established as an independent research body within the Faculty of Arts of the Charles University. The author focuses on the institutional underpinnings of the Institute (its relations to both the Charles University and the Czechoslovak Academy of Sciences) and on issues related to the scope of its scientific activities.

Keywords: František Lexa – Zbyněk Žába – Czechoslovak Institute of Egyptology – Czechoslovak Academy of Sciences – Faculty of Arts of the Charles University

DOI: 10.14712/23365730.2018.13

Egyptologický ústav v Praze vznikl až v roce 1958, ale tradice egyptologie jako oboru přednášeného na univerzitě sahá už do roku 1913, kdy ji na německé univerzitě začal přednášet soukromý docent pro egyptologii Nathaniel Reich.¹ V roce 1919 byly konány první přednášky na české univerzitě, které vedl přední český egyptolog první poloviny dvacátého století, František Lexa.² V roce 1925 byl založen egyptologický seminář na české filozo-

* Studie vznikla v rámci projektu GA ČR 13-09541S Univerzita Karlova a Československá akademie věd. Instituce vědy a vysokoškolské vzdělanosti v proměnách politiky a společnosti v letech 1945–1968.

¹ Viz seznam přednášek pro zimní semestr r. 1914/15 na německé univerzitě: *Ordnung der Vorlesungen an der k. k. deutschen Karl-Ferdinands-Universität zu Prag im Wintersemester 1914/15*. Životním osudům a vědecké činnosti Nathaniela Reicha se ve svých pracích věnoval egyptolog Wolf B. OERTER, *Die Ägyptologie an den Prager Universitäten 1882–1945*, Prag 2010, s. 44, 96n., 105n., 116–121. V roce 1919 skončily na německé univerzitě přednášky z oboru egyptologie s odchodem Nathaniela Reicha do Vídně a byly na německé univerzitě obnoveny až v roce 1930 resp. 1938 s habilitací Ludwiga Keimera, k tomu viz W. B. OERTER, *Die Ägyptologie an den Prager Universitäten*, s. 47–63.

² František Lexa (1876–1960), český egyptolog, zakladatel československé egyptologie, v roce 1925 založil Egyptologický seminář na FF UK, od roku 1958 byl ředitelem Československého egyptologického ústavu. Viz Ladislav BAREŠ, *Život Františka Lexy*, in: František Lexa, zakladatel české egyptologie, *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* 4, 1984, s. 21–40; Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ, *Egyptolog na cestách. Cesta profesora Františka Lexy do Egypta v letech 1930/1931*, in: Adéla Jůnová Macková – Hana Navrátilová – Libor Jůn – Lucie Storchová – Hana Havlůjová, *Českoslovenští vědci v Orientu, I*, Praha 2012, s. 283–324.

fické fakultě. V pozici soukromého docenta vyučoval v semináři též Jaroslav Černý,³ který po válce odešel do Velké Británie, kde působil jako egyptolog na univerzitách v Londýně a v Oxfordu.

Asistentem a pokračovatelem Františka Lexy se po dokončení studií v roce 1949 stal Zbyněk Žába.⁴ Egyptologie byla v té době již etablovaným oborem a politický vývoj v Československu spolu s událostmi v Egyptě v polovině padesátých let přímo vybízely k dalšímu rozvoji oboustranných kulturních styků, tedy i egyptologického bádání. Pružně se rozvíjející kontakty hospodářské, především spojený export sovětského a československého zbrojního průmyslu do Egypta,⁵ a následná účast obou egyptologů na oficiální delegaci vyslané do Káhiry za účelem navázání kulturních styků (kdy se ovšem tato ryze kulturní delegace vydala i na prohlídku průmyslových a zbrojních závodů) pak samozřejmě urychlily následná jednání v Československu.⁶

V září 1956 odeslal Žába návrh na realizaci kulturní dohody, v němž z hlediska rozvoje egyptologie a kromě spolupráce na egyptských výzkumných projektech, jako byl dlouhodobě připravovaný průzkum Núbie (v důsledku stavby Asuánské přehrady byla velká část této oblasti zatopena vodou) či výzkum v deltě Nilu, zmínil i možnost zřízení egyptologického pracoviště v Káhiře: „*Celkem mimo tyto návrhy dávám na uvážení, zda by nebylo možno jednou zřídit v Egyptě Československý egyptologický institut [...]. Byl by to první institut vědecký v Egyptě některé slovanské země a jistě by neobyčejně prospěl propagaci naší vědy na Předním východě.*“⁷

Ve své zprávě pro ministerstvo školství a kultury z 19. prosince 1956 již Žába podtrhl důležitost zamýšleného egyptologického ústavu v rámci dlouhodobé kulturní spolupráce Československa a Egypta: „*Po zralém uvážení a s plným souhlasem akademika F. Lexy jsem v posledním bodě svých připomínek ke konkrétní náplni prvního roku československé kulturní dohody s Egyptem navrhl zřízení československého egyptologického ústavu v Káhiře. Vycházel jsem tehdy z potřeb naší egyptologie, která za nynějšího stavu bádání v tomto oboru nezbytně potřebuje přímý styk a spolupráci s Egyptem, nemá-li zůstat daleko pozadu za světovým průměrem nyní, kdy dosavadní způsoby práce na základě nepřímého materiálu, náhodně publikovaného, nepostačují už k řešení dnešních úkolů.*“⁸ Egyptologické praco-

³ Jaroslav Černý (1898–1970), český egyptolog, působil jako soukromý docent na FF UK, po druhé světové válce odešel do Londýna a následně do Oxfordu. Viz Hana NAVRÁTILOVÁ, *Jaroslav Černý, egyptolog na cestách nejen po Egyptě*, in: A. Jůnová Macková – H. Navrátilová – L. Jůn – L. Storchová – H. Havlůjová, *Českoslovenští vědci*, s. 349–392; Jiřina RŮŽOVÁ, *Jaroslav Černý. Písař Místa pravdy*, Praha 2010.

⁴ Zbyněk Žába (1917–1971), český egyptolog, ředitel Československého egyptologického ústavu od roku 1960, vedl československou akci na záchranu egyptských památek UNESCO 1960–1965. Viz Adéla JÚNOVÁ MACKOVÁ, *Druhá cesta Františka Lexy do Egypta. Československá kulturní delegace v Egyptě v roce 1956*, in: A. Jůnová Macková – H. Navrátilová – L. Jůn – L. Storchová – H. Havlůjová, *Českoslovenští vědci*, s. 325–348.

⁵ Petr ZÍDEK – Karel SIEBER, *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*, Praha 2009.

⁶ Adéla JÚNOVÁ MACKOVÁ, *Journey of Czechoslovak Cultural Delegation to Egypt in 1956*, „Cultural Agreement“ between Egypt and the Czechoslovak Republic, Acta Filozofické fakulty Západočeské univerzity 3/11, 2012, s. 101–110; TÁŽ – Pavel ONDERKA, *Travels of Czechoslovak Egyptologists to Egypt in 1950s*, in: titíž (eds.), *Crossroads of Egyptology. The Worlds of Jaroslav Černý*, Praha 2010, s. 51–58.

⁷ Archiv Československého egyptologického ústavu (dále AČEgÚ), k. 1, č. j. 1/1/1956. Návrh Zbyňka Žáby ze dne 21. září 1956. Materiál a návrh na realizaci kulturní dohody československo-egyptské pro rok 1957 v oboru egyptologie. Přípis rukou F. Lexy, souhlas se založením egyptologického ústavu v Egyptě. Jedná se o vůbec první veřejný návrh na založení egyptologického ústavu.

⁸ AČEgÚ, k. 1, 1/4/1956. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu v Káhiře ze dne 19. 12. 1956.

viště bylo v rámci tohoto návrhu zamýšleno jako čistě vědecký egyptologický ústav, který se měl zabývat pouze Egyptem starověkým a byl velmi úzce vymezen jak geograficky, tak svým zaměřením a obsazením pracovních pozic (Lexa, Žába a tři studenti). Žába navrhoval za členy ústavu osoby spojené s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy a pravděpodobně od počátku předpokládal, že se ústav stane součástí univerzity. Explicitně se však k problematice začlenění pracoviště do stávajících vědeckých struktur nevyjádřil.⁹

Otázka vzniku, umístění a širě vědeckého výzkumu se pak staly hlavním střetem mezi ČSAV, respektive Orientálním ústavem, a Filologickou fakultou¹⁰ Univerzity Karlovy, respektive jejím Egyptologickým seminářem. Z rozboru následujících zápisů schůzí na ministerstvu školství a dochovaných návrhů ke vzniku egyptologického ústavu vypracovaných Zbyňkem Žábou můžeme sledovat pokusy Orientálního ústavu zamezit vzniku nového konkurenčního pracoviště či jej alespoň začlenit do ČSAV, kde by se dostalo pod jeho kontrolu. ČSAV argumentovala svou rolí „nejvyšší vědecké instituce republiky Československé sdružující nejvýznamnější vědecké pracovníky státu“.¹¹ Situace ve vědě ve druhé polovině padesátých let však byla již odlišná od doby vzniku ČSAV. Novela zákona o vysokých školách z roku 1956 stanovila, že střediskem vědeckého života mají být vedle ústavů ČSAV i vysoké školy. Posílila se tak role vysokých škol jako vědeckých pracovišť, která měla právo zřizovat výzkumné ústavy, laboratoře atd.¹² Když tedy bylo zřejmé, že egyptologické pracoviště zůstane i nadále (místo semináře ve formě ústavu) součástí univerzity, snažila se ČSAV přinejmenším zasahovat do jeho koncepce a přípravy plánů práce.¹³ Otázka širě vědeckého zaměření – zkoumání starověkého Egypta či komplexní výzkum arabských zemí (po vzniku SAR)¹⁴ od starověku po 20. století – byla posledním pokusem ČSAV, respektive Orientálního ústavu, o „ovládnutí“ egyptologického bádání v Československu. Z následujících jednání a institucionálního zastoupení – jak na poradách, tak v různých návrzích a připomínkách – vyplývá, že se za celou kauzu nepostavilo prezídium ČSAV, ale pouze Orientální ústav, respektive jeho ředitel Jaroslav Průšek. Orientální ústav neprošel právě nejlépe kádrovými posudky svých pracovníků a Průšek se asi

⁹ Vymezoval se tím pravděpodobně též vůči návrhu prof. Matouše, který v březnu 1956 navrhl za Katedru filologie a dějin Předního a Středního Východu a Indie filologické fakulty UK založení Ústavu filologie a dějin starověkého Orientu. Tento ústav měl být vytvořen sloučením semináře pro klínopisné bádání a dějiny starého Orientu a semináře egyptologického. Tento návrh zaslala katedra k vyjádření VIII. sekci ČSAV, ale nedochovalo se žádné další projednávání tohoto návrhu. Viz AAV ČR, fond VIII. sekce ČSAV, k. 19, i. č. 63.

¹⁰ Filologická fakulta Univerzity Karlovy vznikla ve školním roce 1952/1953 rozdělením filozofické fakulty na fakultu filozoficko-historickou a fakultu filologickou. V roce 1958/1959 vznikla opět jejich spojením filozofická fakulta. Egyptologický ústav byl tedy po svém vzniku v říjnu 1958 začleněn již do filozofické fakulty.

¹¹ *Sbírka zákonů republiky Československé 1952*, č. 52, Zákon o Československé Akademii věd.

¹² *Sbírka zákonů republiky Československé 1956*, č. 46, Zákon, kterým se mění a doplňuje zákon o vysokých školách. Upřesnění v článku 16: „Pro vědeckou (uměleckou) a výzkumnou činnost a pro výchovu vědeckého (uměleckého) dorostu se na vysokých školách zřizují podle potřeb hospodářské a kulturní výstavby státu též vědecké a umělecké ústavy a vědecké laboratoře, a to jednak pro jeden nebo několik příbuzných oborů; mohou sloužit i několika katedrám, fakultám nebo vysokým školám. Vědecké ústavy a vědecké laboratoře jsou vědecko-výzkumná pracoviště vysokých škol; jejich zřizování upravují zvláštní předpisy.“ K této problematice viz např. studii Františka MORKES, *Změny v postavení a řízení vysokých škol*, in: Hana Barviková – Marek Důrčanský – Pavel Kodera (edd.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*, Praha 2000, s. 53–65 (zvl. s. 61–62).

¹³ *Sbírka zákonů republiky Československé 1952*, č. 52, Zákon o Československé Akademii věd. „Akademie přispívá po vědecké stránce též k rozvoji vědecké činnosti veškerých ústavů do ní nezačleněných.“

¹⁴ SAR – Sjednocená arabská republika. Dne 22. února 1958 vytvořil Egypt unii se Sýrií (plánované připojení Jemenu se nakonec neuskutečnilo, Sýrie z tohoto svazku vystoupila v roce 1961, ale k přejmenování Egypta došlo až v roce 1971 (Egyptská arabská republika).

oprávněně obával konkurence nového specializovaného pracoviště, jehož úzce zaměřený výzkum při každé příležitosti kritizoval.

V únoru a v březnu 1957 došlo k určitému posunu od návaznosti egyptologické práce na kulturní dohodu ke snaze zřídit svébytné egyptologické pracoviště. Zbyněk Žába postupně vypracoval dva návrhy týkající se přímo založení egyptologického ústavu. Tomu však předcházelo jednání na MŠK, kde se sešli zástupci ČSAV, univerzity a ministerstva, aby připravili hlavní body návrhu, který měl být předložen vládě ke schválení. Na schůzi dne 8. března 1957 obhajoval Žába důležitost československé pomoci v Núbii a v zápisu z této porady zdůraznil i stanovisko ČSAV k celé problematice: „*Pokud jde o stanovisko ČSAV, vyjádřil je na schůzce na ministerstvu školství a kultury dne 8. března 1957 místoředitel Orientálního ústavu s. Dr. L. Zgusta: ČSAV uznává důležitost podaného návrhu, plně uznává, že Orientální ústav (jakož ani žádné jiné pracoviště Akademie) nemá egyptologii zastoupenou a že v Egyptě provádějí výzkum domácí nebo zahraniční university. ČSAV se však domnívá, že by se v budoucnosti měla při Čsl. egyptologickém ústavu v Káhiře vytvořit sekce arabistiky a islámistiky; v tom případě však je tu Orientální ústav, který má pracovníka tohoto oboru, takže by snad měl být Čsl. egyptologický ústav v Káhiře od začátku (tj. i dokud by arabistika nebyla připojena) zřízen pod aegidou ČSAV.*“¹⁵

Výsledkem tohoto jednání byla první verze projektu ze dne 14. března 1957, jež se dochovala v kopii rozpracované pro MZV. V ní byl hlavní důraz kladen jak na odůvodnění existence tohoto specializovaného pracoviště, tak, pravděpodobně pod vlivem tvrdého střetu názoru Z. Žáby s ČSAV, na jeho umístění. „*Pokud jde ještě o otázku, která instituce by měla ústav převzít, upozornil jsem na zmíněné schůzce na MŠK, že si v případě začlenění ústavu do ČSAV nedovedeme představit osobní postavení našich egyptologů, z nichž není nikdo zaměstnancem na pracovišti ČSAV. V Akademii jsou platy daleko vyšší než na universitě a to by vedlo k velmi nezdravým třenicím, kdyby členové ústavu byli placeni různě, nikoli podle svého výkonu, nýbrž podle stupnic obou institucí. S. Dr. Minařík z Akademie správně připomněl na zmíněné schůzce na MŠK, že by přibrání egyptologů do Akademie naráželo na velké finanční obtíže.*“¹⁶

Na základě předchozích jednání a připomínek byl po poradě na univerzitě vypracován druhý návrh. Ten byl společně s průvodními listy, ve kterých Žába upozorňoval na dosah svého návrhu a na nutnost rychlého vyřízení, poslán i prezidentovi Antonínu Zápotockému a náměstkovi předsedy vlády Antonínu Kopeckému.¹⁷ Oba se k návrhu vyjádřili kladně, stejně jako rektor Univerzity Karlovy Miroslav Katětov a návrh koncepce vzniku egyptologického ústavu byla nakonec jednomyslně schválena dne 23. března 1957 na schůzce všech zainteresovaných stran¹⁸ pořádané na MŠK. Žába měl za úkol zapracovat další připo-

¹⁵ AČEgÚ, k. 1, I/10/1957. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu v Káhiře ze dne 14. 3. 1957, k posouzení pro ministerstvo zahraničních věcí s přílohou návrhu zmiňující i schůzku ze dne 8. 3. 1958.

¹⁶ AČEgÚ, k. 1, I/10/1957. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu v Káhiře ze dne 14. 3. 1957, k posouzení pro ministerstvo zahraničních věcí.

¹⁷ AČEgÚ, k. 1, č. j. I/15/1957. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu Karlovy university v Káhiře ze dne 27. 3. 1957.

¹⁸ Archiv Akademie věd ČR (dále AAV ČR), fond Orientální ústav ČSAV, k. 15, i. č. 78. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu Karlovy university v Káhiře ze dne 27. 3. 1957. „Tento předběžný návrh, vypracovaný na základě původního návrhu Dr. Zbyňka Žáby, docenta egyptologie Karlovy university, a přijatého s. ministrem školství a kultury Dr. Kahudou, náměstkem předsedy vlády s. Kopeckým a prezidentem republiky s. Antonínem Zápotockým, byl jednomyslně schválen na schůzce, svolané ministrem školství a kultury dne 23. března 1957 za přítomnosti zástupců ministerstva školství a kultury Dr. M. Krásky, jenž

mínky a poslat tento „definitivní“ návrh k připomínkování ČSAV, respektive Orientálnímu ústavu.¹⁹

Rozšířený a doplněný návrh na vznik egyptologického ústavu je datován dnem 27. března 1957. Zbyněk Žába původní návrh předělal a rozšířil dle podnětů z ministerstva a dalších úřadů a to především o širší badatelskou základnu – tedy o arabistické bádání. „*Navrhovaný Československý egyptologický ústav Karlovy university v Káhiře by brzy po svém zřízení zahrnul do oblasti svého bádání o starověkém Egyptě i bádání o novějším Egyptě (arabistiku a islámistiku), jak vyplývá z toho, že Egypt je dnes arabským státem.*“²⁰

Jako hlavní důvody vzniku ústavu uvedl Žába možnost účasti na akci UNESCO, jejíž splnění by pak československým egyptologům umožnilo pracovat v Egyptě na vlastní koncesi. Zatímco totiž převážně filologicky zaměřený Lexa pracoval s vydanými texty, Žába se profiloval též jako archeolog a jeho zájmem bylo získání vlastní dokumentace k hospodářským a společenským poměrům ve starověkém Egyptě, která by nebyla tvořena jen úzkým v cizině publikovaným výběrem. „*Chceme-li přenést těžiště bádání na výzkum hospodářských a společenských poměrů ve starověkém Egyptě, narážíme na nepřekonatelnou překážku: jsme odkázáni na materiál, vybraný a zpracovaný ústavy západních států, kde hlediska výběru publikovaného materiálu a ovšem i způsob zpracování odporují potřebám pokrokového bádání. Dosavadní pokusy o marxistický výklad dějin starého Egypta jasně ukazují, že máme nedostatek dílčích prací, které by vycházely z původního, nově zpracovaného materiálu.*“²¹

Návrh navíc obsahoval velmi přehledně a důkladně vypracovaný odstavec o důvodech, proč by měl být ústav součástí filologické fakulty: „*Vzhledem k tomu, že 1. jediným pracovištěm československé egyptologie jest egyptologický seminář filologické fakulty Karlovy university, 2. tradice československé egyptologie, zvláště v Egyptě všeobecně známá a uznávaná, je nerozlučně spjata s Karlovou universitou, 3. egyptologického bádání se v Egyptě účastní (sic) pouze university, ať už domácí nebo zahraniční, 4. oba naši egyptologové, profesor Dr František Lexa a docent Dr Zbyněk Žába jsou zaměstnanci Karlovy university (profesor Lexa je akademik, avšak jeho pracovištěm je egyptologický seminář Karlovy university), 5. i pokud jde o budoucí rozšíření pracovní oblasti navrhovaného ústavu na vědní obor arabistiky, je arabistika i islámistika zastoupena největší měrou na Karlově universitě a to seminářem filologie a dějin Předního východu (čtyřmi pracovníky, z nichž dva jsou učitelé jediného mladého pracovníka Orientálního ústavu ČSAV), 6. práce, které by se v rámci ústavu prováděly, jsou rázu převážně epigrafického a jen nepatrnou měrou archeologického (egyptské archeologii se ostatně soustavně vyučuje v naší republice právě jen v egyptologickém semináři Karlovy university), je z těchto důvodů nejvhodnější a také pro egyptskou stranu nej přijatelnější naší institucí Karlova universita, v jejímž rámci by se měl navrhovaný*

schůzi předsedal, a s. Voženilkové, původního navrhovatele doc. Dr. Zbyňka Žáby, zástupce egyptologického semináře Karlovy university, ředitele tohoto semináře akademika Františka Lexy, zástupce rektorátu Karlovy university s. prorektora prof. Dr. B. Hejtmána, zástupce děkanátu filologické fakulty Karlovy university, vedoucího katedry filologie a dějin Předního Východu a Indie, prof. Dr. L. Matouše a zástupce Orientálního ústavu Československé akademie věd, vědeckého pracovníka akademie, Dr. Ivana Hrbka.“

¹⁹ AČEgÚ, k. 1, č. j. VI/1/1957. Československý egyptologický ústav v Káhiře. Přehled dosavadního jednání.

²⁰ AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. č. 15, i. č. 78. Návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu Karlovy university v Káhiře ze dne 27. 3. 1957.

²¹ Tamtéž.

ústav uskutečnit.“²² Proč se zastřešující institucí měla stát právě Karlova univerzita, vyplývá z několika důvodů. Zbyněk Žába se pravděpodobně obával „rozplynutí“ egyptologického ústavu v rámci bádání o orientálních zemích, či připojení k Orientálnímu ústavu ČSAV, kde by ztratil své vedoucí postavení (od roku 1956 můžeme sledovat rostoucí vliv Zbyňka Žáby na vývoj egyptologie v Československu). Také si velmi dobře uvědomoval nutnost výchovy dalších egyptologů, aby se ústav mohl dále rozvíjet a žádné jiné podobné pracoviště, které by připravilo studenty k tomuto povolání, v Československu na univerzitě neexistovalo.

Orientální ústav, který následně, v dubnu 1957 posuzoval nové pracoviště za ČSAV, vznesl pravděpodobně nejzávažnější námitku, týkající se příliš úzkého zaměření Egyptologického ústavu – jen na Egypt a navíc převážně jen na starověký Egypt.²³ Naopak Orientální ústav se dle svých stanov věnoval studiu kultury, dějin, politického vývoje a jazyků Předního a Dálného východu bez časového omezení. Vytvoření nového, úzce zaměřeného ústavu pak pokládal za zbytečné tříštění vědeckých sil a přidělovaných financí. Navrhoval vytvořit spíše pracoviště určené pro interdisciplinární práci, kde by své místo našli též arabisté, lingvisté či folkloristé, ale zároveň poukazoval na nevýhodnost vytváření dalšího pracoviště vedle Orientálního ústavu: „*Jsmě tedy přesvědčení, že za dané situace by bylo pro naši vědu daleko výhodnější, kdyby se vláda rozhodla částku eventuálně připravovanou pro nějaký speciální ústav v Egyptě věnovati mimořádnému nákupu našich knižních nauk, ev. realizaci studijních cest do různých zemí Orientu [...]. Kromě toho je třeba uvážit, že ústav, jak jest projektován, jest tak nepatrný, že jest přímo vyloučeno, aby dosáhl nějakých pozoruhodnějších úspěchů.*“²⁴

Jak již bylo několikrát zdůrazněno, Zbyněk Žába se od počátku zasazoval o to, aby byl ústav zřízen v rámci Karlovy univerzity a ne jako součást ČSAV, což byla další podstatná námitka Orientálního ústavu. „*Vycházíme-li pak z našich poměrů, konstatujeme, že podobný návrh je jednak neslučitelný s postavením ČSAV jakožto orgánu vrcholného vědeckého, který organisuje na nejvyšší úrovni vědeckou práci. Jedině ČSAV svou rozsáhlou strukturou a svými rozsáhlými možnostmi může v budoucnu zajistit, aby se práce ústavu řádně vyvíjela do všech oblastí, jež budou shledány potřebnými (arabistika, archeologie, ethnografie atd.). Navrhujeme tedy, aby ev. egyptologický ústav v Káhiře byl součástí Československé akademie věd.*“²⁵

²² Tamtéž.

²³ AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. 8, i. č. 25. Vědecká rada – zápisy ze schůzí 1952–1964, zápis ze schůze vědecké rady Orientálního ústavu, která se konala dne 11. dubna 1957. V zápisu je načrtnutý oficiální postoj Orientálního ústavu vůči návrhu na vznik Československého egyptologického ústavu rozebraný dále v textu. O otázce zaměření egyptologického ústavu („Když již by se vláda rozhodla podobný ústav zřídit, je třeba důrazně upozornit na to, že jeho koncepce, tak jak je podána v návrhu Žabově, je nesmyslně úzká.“) a jeho možného začlenění do ČSAV (viz dále) bylo hlasováno a jediný hlas, který se vyslovil proti oběma bodům, patřil pravděpodobně egyptologu Lexovi. Důležitou výpověď k těmto jednáním by měl též fond VIII. sekce v AAV ČR, bohužel zápisy předsednictva VIII. sekce se pro roky 1957 a 1959 zachovaly pouze torzovitě, rok 1958 chybí úplně.

²⁴ AČEgÚ, k. č. 1, č. j. 1/16/1957. Vyjádření Orientálního ústavu k návrhu Z. Žáby na zřízení Československého egyptologického ústavu v Káhiře ze dne 6. 4. 1957, dochována jen část vyjádření. Další dokumenty k této problematice viz AČEgÚ, k. č. 1, č. j. sine. Československý egyptologický ústav UK v Káhiře. Přehled dosavadního jednání; AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. č. 15, i. č. 78. Návrh vypracoval z pověření sinologa, ředitele Orientálního ústavu Jaroslava Průška, orientalista Ladislav Zgusta. Vznikl na základě jednání schůze vědecké rady Orientálního ústavu. František Lexa, který se této schůzi též účastnil, označil text Zgusty za nepřesný a mnohdy se odchylující od závěrů jednání vědecké rady Orientálního ústavu ze dne 11. dubna 1957.

²⁵ AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. č. 15, i. č. 78, vyjádření Orientálního ústavu k návrhu Zbyňka Žáby na zřízení československého egyptologického ústavu, pro ministerstvo školství a kultury.

Žába naopak kladl důraz na kontinuitu egyptologického semináře na filozofické fakultě i to, že on sám a František Lexa jsou jejími zaměstnanci. Akademie věd by navíc měla problém se začleněním nových pracovníků, neboť jejich platy by byly vyšší než na univerzitě a akademie s tím ve svém rozpočtu nepočítala.²⁶

Jistě též není bez zajímavosti, že na rok 1958 plánoval Orientální ústav založení své pobočky v Bratislavě, kterou by spolufinancovala SAV, a nemohl si dovolit odčerpávání financí určených na orientalistická studia pro zřízení velmi úzce zaměřeného ústavu.²⁷

Žábův návrh, připomínky Orientálního ústavu a Žábova a Lexova odpověď byla zaslána kolegiu rektora a následně vědecké radě univerzity, kde byl návrh na založení egyptologického ústavu beze změn schválen. Žába byl poté vyslán na dvouměsíční cestu do Egypta (červen – červenec 1957), kde měl zjistit nutné finanční náklady na práci ústavu v Egyptě. V návrhu vypracovaném po návratu do Prahy už byla rozpracována i kalkulace finančních nákladů. Mnoho informací získal Žába na československém velvyslanectví v Káhiře a od egyptského egyptologa Selima Hasana.²⁸ Jednalo se především o výpočty cen na nájem budovy, provoz archeologických prací, auta, platby členům expedice atd. Přínosem této cesty do Egypta byl příslib Selima Hasana, že se Žába může od ledna 1958 účastnit prací Egyptského egyptologického ústavu na dokumentování egyptských starověkých památek.²⁹

Po dalších úpravách, provedených společně s finančním oddělením MŠK, byl konečný návrh obsahující podrobné finanční náklady v září 1957 postoupen kolegiu ministra školství. Dne 16. 9. 1957 kolegium MŠK projednalo a schválilo návrh na zřízení Československého egyptologického ústavu v Praze a v Káhiře (zároveň měl být tento návrh předložen vládě ke schválení a zajištění jeho rozvoj na základě kulturních styků s Egyptem, stejně jako podmínky pro personální obsazení a provoz ústavu)³⁰ a v březnu 1958 pak Žába obdržel dopis z MŠK, že návrh schválila též vláda.³¹

Po schválení vzniku egyptologického ústavu v Československu bylo třeba zajistit též kladné vyřízení ze strany egyptské. Žába přijal na dva roky místo profesora češtiny na Vysoké škole jazyků v Káhiře, aby svou osobní přítomností v Egyptě jednání uspíšil: *„O schválení návrhu naši vládou jsem podle pokynů MŠK v Káhiře spolupracoval na textu žádosti, kterou spolu s osobním listem s. min.[istra] Kahudy ministroví výchovy v SAR a pak ministru nár.[odního] usměrnění, kterému přísluší v SAR památky a s nimi spojené instituce, odevzdal v mé přítomnosti s. [vel]vyslanec³² ČSR Dr. Arnošt Karpíšek. Žádost*

²⁶ AČEgÚ, k. č. 1, č. j. I/10/1957. Poznámky k založení ČEgÚ pro MZV ze dne 14. 3. 1957 a VI/1/1957, Československý egyptologický ústav v Káhiře. Přehled dosavadního jednání, [září] 1957.

²⁷ Viz AAVČR, VIII. secke, k. 3, i. č. 11 a k. č. 13, i. č. 28. Kabinet orientalistiky v Bratislavě v rámci SAV byl založen až o dva roky později v roce 1960 (o jeho vznik se především zasloužil orientalista a arabista Ján Bakoš) a fungoval do roku 1982, kdy byl zrušen. K jeho obnovení došlo až v roce 1990 a od roku 2005 pracuje pod názvem Ústav orientalistiky SAV.

²⁸ Selim Hassan (1887–1961) – egyptský egyptolog, pracoval na univerzitě v Káhiře a vedl archeologické expedice po celém Egyptě. Viz Morris L. BIERBRIER, *Who Was Who in Egyptology*, London 2012, s. 244–245.

²⁹ AČEgÚ, k. 1, č. j. I/23/1957. Ministerstvo školství a kultury, v Praze dne 5. 9. 1957. Materiál pro schůzi kolegia dne 12. 9. 1957. Návrh obsahuje informace dle Žábova textu z 27. 3. 1957, dále určuje počet zaměstnanců a minimální a maximální rozpočet egyptologického ústavu (pro 2–6 zaměstnanců).

³⁰ Tamtéž. Ministerstvo školství a kultury, v Praze dne 5. 9. 1957. Materiál pro schůzi kolegia dne 12. 9. 1957.

³¹ AČEgÚ, k. 1, č. j. sine. Československý egyptologický ústav v Káhiře. Přehled dosavadního jednání.

³² Československo zřídilo v Egyptě velvyslanectví v roce 1956.

byla datována 10. června 1958 a již 1. ledna 1959 přišla příznivá odpověď ministerstva zahr. věcí SAR.³³

O složitém postavení Zbyňka Žáby svědčí i fakt, že v době, kdy již byl ústav schválen československou vládou, včetně jeho umístění na Filologické fakultě Univerzity Karlovy a rozpočtu, se v květnu 1958 sešla, asi ne náhodou v době Žábova zahraničního pobytu v Egyptě, komise katedry filologie a dějin Předního a Středního východu a Indie.³⁴ Na svém zasedání se usnesla, že vzhledem ke vzniku SAR je nutné pozměnit i původní náplň práce egyptologického ústavu, která by se měla rozšířit i o zkoumání dalších států, tedy Sýrie a Jemenu. Zajímavé je, že téměř polovina ze dvou stran strojopisu této zprávy obsahuje opět velmi argumentační pasáž o nutnosti spojení takového ústavu s Karlovou univerzitou, která jako jediná může zastřešit výzkum v oblasti egyptologie, arabistiky a starověkého Předního východu. Plánované rozšíření působnosti ústavu však bylo navrženo až pro dobu, kdy již bude ústav i v Egyptě schválen, aby nedošlo ke zbytečným časovým průtahům. Zbyněk Žába se zaštitil československým velvyslanectvím v Egyptě i názory kolegů egyptologů a návrh jednoznačně odmítl s tím, že by nebyl kladně přijat egyptskou stranou a navíc zdůraznil, že rozpočet s ničím takovým nepočítal. „Podle souhlasného názoru všech jsem pak vypracoval svou odpověď, ve které jsem poukázal, že zcela bez ohledu na to, že můj návrh v koncepci dojednané na MŠK byl již schválen vládou a přiděleny mu finanční prostředky, nedostačující ke krytí nějakého širšího návrhu, politická situace v SAR vylučuje zřízení takového prvního obrovitého ústavu, a to proto, že Sýrie je provincie obklopená územím neklidu, administrativní spojení Egypta a Sýrie se plánuje na nejméně dalších 5 let a již nyní se ví, že tento termín nebude stačit, památkové služby jsou dosud rozděleny, obě území jsou od sebe tak vzdálena a bez přímého spojení kromě po moři a letecky.“³⁵

Ačkoli se požadavek fakulty může zdát zbytečně maximalistický, vycházel pravděpodobně z obavy, aby se v rámci SAR neprosadily se svými vědeckými projekty též Orientální ústav či Archeologický ústav – tedy ústavy ČSAV.

Československý egyptologický ústav v Praze byl zřízen, ve svém původním rozsahu vědeckého zaměření, dne 1. října 1958 na základě usnesení vlády ČSR a jeho ředitelem byl zvolen František Lexa.³⁶ Československý egyptologický ústav v Káhiře vznikl dne

³³ AČEgÚ, k. 1, č. j. sine 1959. Zprávy Zbyňka Žáby z jeho pobytu v SAR 1957–1959. Administrativní dokumenty ohledně jeho vyslání a návratu z Káhiry viz AUK, fond Filozofická fakulta UK, osobní spis Zbyněk Žába, č. 662, oddíl rok 1957 a 1959.

³⁴ AČEgÚ, k. 1, č. j. I/27/1957 (špatné číslování dokumentu, má být rok 1958), Přípomínky k návrhu akademika Františka Lexy a doc. dr. Zbyňka Žáby na vytvoření Egyptologického ústavu Karlovy University ze dne 2. května 1958, pro Úřad předsednictva vlády. „Komise dospěla k názoru, že současná politická situace na Předním Východě, především pak vznik Sjedenocené arabské republiky si přímo vynucuje změnu původního návrhu. Sjedenocení Egypta a Sýrie a federativním připojením Jemenského království k SAR, dostávají se do pole působnosti navrhovaného střediska čs. vědy v Egyptě, podléhajícího Karlově Univerzitě, rozsáhlé kulturní oblasti, jejichž průzkum má na Filologické fakultě K. U. vynikající tradici. Jsou to vedle oblasti Egypta oblast kultury mesopotamské, pokud se zachovala v Sýrii, a oblast Jižní Arábie.“

³⁵ AČEgÚ, k. 1, č. j. VI/1/1957. Československý egyptologický ústav v Káhiře. Přehled dosavadního jednání. A dále dva přehledy jednání o vzniku ústavu z roku 1959, bez přesné datace a čísel jednacích. Založeny předběžně k dokumentům z roku 1959.

³⁶ AČEgÚ, k. 1, č. j. sine. Sdělení rektorátu University Karlovy v Praze o založení Československého egyptologického ústavu v rámci filozofické fakulty ze dne 8. 8. 1959, pro děkanát Filozofické fakulty UK. Systemizace ústavu byla schválena dekretem ministerstva školství a kultury ze dne 27. ledna 1959, č. j. 3116/59-E/1. Organizační řád byl schválen dekretem ministerstva školství a kultury ze dne 18. června 1959, č. j. 27538/59-III/1.

20. května 1959.³⁷ Do Káhiry odjela delegace Univerzity Karlovy³⁸ vedená děkanem Julem Dolanským, členy byli František Lexa a Zbyněk Žába. Delegace během svého pobytu vykonala řadu oficiálních návštěv u vládních i vědeckých představitelů Egypta a dne 20. května na slavnostní recepci na velvyslanectví ohlásil československý velvyslanec Arnošt Karpíšek založení Československého egyptologického ústavu v Káhiře. Recepce se zúčastnili zástupci vlády SAR, většina egyptských a mnoho zahraničních egyptologů, kteří zastupovali všechny hlavní vědecké zahraniční egyptologické instituce té doby. V projevu velvyslance bylo slíbeno zahájení prací v Egyptě už v zimě na přelomu let 1959/1960 a díky obětavé práci Zbyňka Žáby byla již od 1. ledna 1959 najata vila v Káhiře, která se na dlouhou dobu stala střediskem československých egyptologů při jejich práci v Egyptě.

Na počátku listopadu 1959 se Zbyněk Žába vrátil z Egypta³⁹ a teprve v roce 1960 bylo vyřešeno jmenování prvních členů egyptologického ústavu, aby mohli začít s vytyčenými úkoly. Dne 13. února 1960 zemřel František Lexa a od 15. února 1960 se Žába prozatímně ujal vedení ústavu, úředně byl vedením ústavu pověřen dne 7. března 1960 rektorem univerzity.

Vědecká rada ústavu, navržená v únoru 1960 děkanem FF UK a schválená v březnu 1960,⁴⁰ zajišťovala přípravu vědeckých a pracovních plánů egyptologického ústavu. Členy se stali pracovníci egyptologického ústavu – egyptolog Zbyněk Žába, arabisté Felix Tauer,⁴¹ Karel Petrářek,⁴² dále za FF UK Jiří Frel,⁴³ Otakar Nahodil,⁴⁴ Jaroslav Varcl,⁴⁵ Oldřich Říha⁴⁶ a za další instituce byli jmenováni Jaroslav Průšek,⁴⁷ ředitel Orientálního

³⁷ AČEGÚ, k. 1, č. j. sine. Československý egyptologický ústav UK v Káhiře. Přehled dosavadního jednání. Dne 1. ledna 1959 zaslalo ministerstvo zahraničních věcí SAR dopis československému velvyslanectví v Káhiře, ve kterém byl potvrzen souhlas se zřízením československého egyptologického ústavu v Káhiře. Dále viz Adéla Macková, *Vznik Československého egyptologického ústavu*, *Nový Orient* 1, 2006, s. 57–60; Eugen Strouhal, *Zahájení československých archeologických výzkumů v Egyptě v roce 1961*, in: H. Barvíková – M. Ďurčanský – P. Koderá (edd.), *Věda v Československu 1953–1963*, s. 399–413.

³⁸ Viz A. Jůnová Macková, *Druhá cesta Františka Lexy*, s. 325–348.

³⁹ V roce 1959 byl konečně jmenován profesorem egyptologie. Podrobněji viz AUK, fond Filozofická fakulta UK, osobní spis Zbyněk Žába, č. 662, oddíl rok 1959.

⁴⁰ Se všemi jmenovanými již návrh z února 1960 počítal. Viz AUK, fond Filozofická fakulta UK, Egyptologický ústav, k. 688, Děkanát FF pro rektorát UK, návrh na jmenování vědecké rady Československého egyptologického ústavu ze dne 23. 2. 1960, a Zbyněk Žába návrh vědecké rady II. pro děkanát FF ze dne 7. 3. 1960 s přípisem, že vědecká rada byla schválena dne 8. 3. 1960, tento návrh byl rozšířen o historika Říhu.

⁴¹ Felix Tauer (1893–1981) – český orientalista, filolog a historik Blízkého východu, člen Orientálního ústavu. Viz Jan Filipický a kol., *Kdo byl kdo – Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté*, Praha 1999, s. 485–485.

⁴² Karel Petrářek (1926–1987) – český arabista, semitista, islamista a afrikanista, vystudoval též egyptologii, působil na katedře Předního východu a Indie, částečně též v Československém egyptologickém ústavu. Viz J. Filipický a kol., *Kdo byl kdo*, s. 380–386.

⁴³ Jiří K. Frel (1923–2006) – klasický archeolog, v letech 1967–1969 profesor na FF UK, v roce 1969 emigroval do USA, učil na Princeton University, později pracoval jako kurátor v Metropolitan Museum of Art a v Paul Getty's Museum. Viz Josef Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, I, Praha 1999, s. 339.

⁴⁴ Otakar Nahodil (1923–1995) – český etnolog a kulturolog, v letech 1950–1962 působil na FF UK, v roce 1966 emigroval do Německa. Viz J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, III, Praha 1999, s. 423.

⁴⁵ Ladislav Varcl (1909–1980) – klasický filolog, působil na FF UK od roku 1947, od roku 1960 profesor, v letech 1963–1980 vedoucí Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská ČSAV. Viz J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, II, Praha 1999, s. 430.

⁴⁶ Oldřich Říha (1911–1974) – český historik, jeden ze zakladatelů českého marxistického dějepiscetví, od roku 1949 profesor všeobecných dějin novověku na FF UK, od roku 1970 ředitel Ústavu českých a světových dějin ČSAV. Viz J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník*, III, s. 82.

⁴⁷ Jaroslav Průšek (1906–1980) – český sinolog, člen Orientálního ústavu, po válce se stal jeho ředitelem a po založení ČSAV vedl VIII. sekci – filologickou. Viz J. Filipický a kol., *Kdo byl kdo*, s. 406–407.

ústavu ČSAV, Erich Herold,⁴⁸ ředitel Náprstkova muzea, a Ivan Hrbek,⁴⁹ vědecký pracovník Orientálního ústavu ČSAV. Zbyněk Žába byl jmenován členem vědecké rady Orientálního ústavu.

Z tohoto stručného výčtu struktury řízení egyptologického ústavu je jasné propojení s Orientálním ústavem ČSAV, který si tak zachovával alespoň částečný dohled nad prací egyptologů. Sledování jejich práce, respektive kritika jejich prvních neúspěchů od října 1958 do počátečních měsíců roku 1960 se plně projevila už na třetím sjezdu orientalistů v Liblici dne 21. prosince 1959, tedy v době, kdy ústav již formálně fungoval, ale nebyli jmenováni vědečtí pracovníci, neexistovala vědecká rada a nekonala se plánovaná expedice do Egypta, kdy byla od září 1959 najata vila v Gíze. V lednu 1960 pak Z. Žába musel objasňovat kolegiu děkana, proč došlo ke značnému zdržení počátečních prací ústavu. Existenci vědeckého pracoviště uhájil.⁵⁰

V únoru 1960 však celý spor pokračoval a otevřel se v plné šíři na schůzce MŠK, jejímž programem byla porada o Československém egyptologickém ústavu.⁵¹ Jaroslav Průšek, který zastupoval Orientální ústav, respektive akademii věd, opět zdůrazňoval koncepci širokého zaměření egyptologického ústavu, tedy koncepci, na které trvala akademie věd. „Jestliže však vláda rozhodla EÚ zřídit, je vidět, že celé věci přikládá velký význam, a proto je třeba vytvořit spoluúčast všech institucí, které mohou přispět k zdárnému chodu ústavu a mluvit otevřeně o jeho konečné koncepci. Opakuje [J. Průšek] znovu, že ústav musí mít v prvé řadě široké zaměření na celý Přední východ, tj. komplexní studium dějin, života a kultury Předního východu, teprve potom studium egyptologicko-archeologické.“⁵² Akademie věd se jasně stavěla do pozice vědecké instituce, jejíž radou (nařízením) se měl egyptologický ústav řídit již při prvních návrzích své činnosti a rozsahu práce. Jaroslav Průšek si však neodpustil ani poznámku týkající se nově jmenovaného ředitele ústavu, Zbyňka Žáby, který podle něj nebyl dostatečně vhodný kandidát pro ústav zaměřený na celý Blízký východ.

Koncepce propagovaná akademií věd se však příliš nekryla s postojem filozofické fakulty. Ta sice též podporovala širší zaměření egyptologického ústavu, ale zároveň plně souhlasila s názorem Z. Žáby, že v danou dobu by široce zaměřené výzkumné pracoviště nemuselo být egyptskou stranou podporováno. Tento požadavek katedry filologie a dějin Předního a Středního východu a Indie se tedy promítl v organizačním řádu egyptologického ústavu v mnohem neurčitějším vyjádření: „1) Úkolem ústavu jest: a) pěstovat a organizovat bádání v těchto vědních oborech: v egyptologii, egyptské archeologii, arabistice, islamistice a podle možnosti podporovat i ostatní příbuzné vědní obory. [...] 2) Ústav bude

⁴⁸ Erich Herold (1928–1988) – český indolog, afrikanista, muzeolog, v letech 1952–1959 působil v Orientálním ústavu, poté v Náprstkově muzeu, které několik let vedl. Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Biografická část*, Praha 2007, s. 71–72.

⁴⁹ Ivan Hrbek (1923–1993) – český arabista, islamista, afrikanista, od roku 1953 působil v Orientálním ústavu, přednášel na UK. Viz J. FILIPSKÝ a kol., *Kdo byl kdo*, s. 192–196.

⁵⁰ AČEgÚ, k. 1, č. j. I/35/1960. Referát Z. Žáby O Československém egyptologickém ústavě Karlovy university v Praze a Káhiře, podklady na schůzku kolegia děkana ze dne 26. ledna 1960.

⁵¹ AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. 15, i. č. 78. Zápis z porady o Československém egyptologickém ústavě v Káhiře 23. 2. 1960 na MŠK.

⁵² AAV ČR, fond Orientální ústav ČSAV, k. 15, inv. č. 78. Zápis z porady o Československém egyptologickém ústavě v Káhiře 23. 2. 1960 na MŠK.

*spolupracovat i s ostatními ústavy a katedrami Karlovy university, a dalšími československými vědeckými institucemi a se společnostmi popularizujícími vědu.*⁵³

Organizační řád egyptologického ústavu však také vznikl jen v rámci filozofické fakulty a explicitně nabízel spolupráci pouze ústavům a vědcům z Karlovy univerzity. Jaroslav Průšek si tento dokument vyžádal teprve po schůzce na MŠK, do té doby neměl tušení, že již byl na fakultě schválen. Jakkoli neurčité naznačení možnosti širšího bádání v zemích Orientu tento dokument obsahoval, MŠK však pravděpodobně stačilo, aby byly ukončeny jakékoli další diskuze o nutnosti svazovat egyptologický ústav nařízeními jiných vědeckých institucí. Další porada konaná na MŠK dne 4. března 1960 jen projednala organizační řád, rozhodla o nutnosti širšího zaměření bádání v SAR (ovšem s tím, že nejdůležitějším úkolem je spolupráce na mezinárodní akci UNESCO v Núbii), a jednala též o návrhu vědecké rady.⁵⁴ Rozšíření vědecké rady o Průška, Hrbka a Herolda, jež bylo výsledkem obou těchto schůzí, mělo být dostatečnou zárukou pro akademii věd, která tak získala dohled na další zaměření a profilování egyptologického ústavu.⁵⁵

Koncem roku se naopak egyptologové velmi dobře připravili na výroční setkání orientalistů dne 15. prosince 1960.⁵⁶ Ve svém referátu profesor Žába vysvětlil problémy, jež nastaly po založení egyptologického ústavu v roce 1959, a naopak značně vyzdvihl své zásluhy za období, kdy se postavil do čela ústavu. Ústav byl obsazen vědeckými pracovníky, zahájil svou vědeckou činnost v Praze i v Káhiře, úspěšně zakončil první expedici v Egyptě a připravil vše pro následující pětiletou kampaň mezinárodního výzkumu starověkých památek v Núbii. Na konci roku 1960 se tak Československý egyptologický ústav etabloval jako úspěšně se rozvíjející vědecké pracoviště v rámci Univerzity Karlovy a toto postavení si udržel až do normalizace, kdy byl na téměř čtyři roky (1970–1974) zrušen, respektive začleněn do katedry filologie a dějin Předního a Středního východu a Indie.

⁵³ Tamtéž. Zápis z porady o Československém egyptologickém ústavě v Káhiře 23. 2. 1960 na MŠK. Příloha Organizační řád Československého egyptologického ústavu University Karlovy.

⁵⁴ AUK, fond Filozofická fakulta, Egyptologický ústav, k. 688, Zápis z porady na MŠK dne 4. března 1960, MŠK pro děkanát FF dne 12. března 1960.

⁵⁵ Změna přístupu k svébytnosti Československého egyptologického ústavu se pak projevila při další schůzi MŠK v dubnu 1960, kdy byly kontrolovány závazky, tzn. jmenování vědecké rady, příprava expedice, vyhlášení konkurzu na vědecké pracovníky atd., ale již nikdo nezpochybňoval práci ústavu a jeho ředitele. Viz AUK, fond Filozofická fakulta, Egyptologický ústav, k. 688, Zápis z porady na MŠK konané dne 29. dubna 1960.

⁵⁶ AČEgÚ, k. 1, č. j. XIV/8/1960. Referát Z. Žáby o činnosti Československého egyptologického ústavu Karlovy university, přednesen dr. J. Novotným na sjezdu orientalistů v Liblicích dne 15. 12. 1960. Dále viz AUK, fond Filozofická fakulta, Egyptologický ústav, k. 688, Zpráva o účasti egyptologického ústavu na konferenci orientalistů v Liblicích ze dne 8. prosince 1960, Z. Žába pro děkanát FF.

Die Entstehung des Tschechoslowakischen Ägyptologischen Instituts. Konfrontation zwischen Akademie und Philosophischer Fakultät der Karlsuniversität

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie präsentiert die mit der Gründung des Tschechoslowakischen Instituts für Ägyptologie zusammenhängenden Verhandlungen in ihrer Entwicklung ab 1956, als František Lexa und Zbyněk Žába als Mitglieder einer tschechoslowakischen Kulturdelegation nach Ägypten reisten und dort über die Gründung eines ägyptologischen Instituts verhandelten. Nach dem positiven Echo ägyptischerseits stellte Z. Žába beim tschechoslowakischen Ministerium für Schulwesen und Kultur den Antrag, im Rahmen der geplanten kulturellen Zusammenarbeit mit Ägypten ein Institut für Ägyptologie zu gründen. Zu diesem Vorschlag nahm auch die Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften bzw. ihr Orientalisches Institut Stellung, das versuchte, ein ägyptologisches „Konkurrenz“-Unternehmen dem Orientalischen Institut der Akademie einzugliedern. Dies gelang nicht, doch wurde auf Drängen des Orientalischen Instituts die Ausrichtung des Instituts für Ägyptologie um Arabistik erweitert. In dieser Form wurde das Tschechoslowakische Ägyptologische Institut dann 1958 der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität eingegliedert und 1959 auch seine Zweigstelle in Kairo gegründet. Zum ersten Direktor des neu gegründeten Instituts wurde František Lexa ernannt, nach dessen Tod Anfang 1960 trat dann Zbyněk Žába seine Nachfolge an.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Adéla Júnová Macková

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

mackovija@volny.cz

Kronika

Reinterpreting Cities. 13th International Conference on Urban History, 24.–27. 8. 2017, Helsinki

Ve dnech 24.–27. 8. 2016 hostily finské Helsinky již třináctý ročník mezinárodní konference věnující se urbánním dějinám a příbuzným disciplínám, pořádané Evropskou asociací pro urbánní dějiny – European Association for Urban History (EAUH), tentokrát pod názvem *Reinterpreting Cities*. Toto prestižní setkání odborníků z řad historiků, architektů, památkářů či urbanistů mělo vždy výrazné české zastoupení, zejména díky aktivitám profesorky Ludi Klusákové, dlouholeté prezidentky EAUH, navazující v současnosti na své předchozí aktivity v čele České společnosti pro urbánní studia; organizaci, která se věnuje nejen propagaci urbánních studií v České republice, ale aktivně formou stipendií podporuje i účast českých badatelů na konferencích EAUH. Nejinak tomu bylo i při tomto setkání. V celkem 44 hlavních a 30 specializovaných sekcích (vedle sekcí byly součástí konference i dva diskusní „kulaté stoly“) představilo výsledky svého vědeckého snažení deset badatelů z českých odborných pracovišť, univerzit a archivů.

Vedle aktivního přednesení svých příspěvků se čeští badatelé prezentovali i v roli spoluorganizátorů celé konference. Andrea Pokludová z Ostravské univerzity se podílela na organizaci speciální sekce o kulturním dědictví post-totalitních měst ve 20. a 21. století, Michaela Malaníková a Robert Antonín z Palackého univerzity v Olomouci pořádali specializovanou sekci věnující se zakladatelským listinám středověkých měst. Zatímco tento typ setkání byl orientován na konkrétní, úžeji zaměřené problémy, nad kterými diskutovali tři až čtyři odborníci, hlavní sekce představovaly témata obecnější s účastí kolem osmi badatelů, kteří se měli zaměřit na postžení trendů profilujících nejnovější bádání. Touto cestou se vydali Josef Kadeřábek a Marek Ďurčanský z Ústavu dějin Univerzity Karlovy a archivu Univerzity Karlovy, kteří za přispění Dawida Machaje z Varšavské univerzity uspořádali hlavní sekci věnující se vzájemným vztahům měst a univerzit.

Této sekce se zúčastnilo sedm vědců ze Spojeného království, Finska, Francie a České republiky, kteří většinou formou případových studií představili nejnovější metodologické přístupy k dějinám univerzit. Tematicky příspěvky variovaly od analýz dvoukolejnosti městského a právního systému (Mari Välimäki, Finsko), problematiky univerzitního vzdělávání během kavalírských cest šlechticů (Zdeněk Hojda, Česká republika) či ekonomických vazeb města a univerzity (John Lee, Anglie) po analýzu studentských revolt (Pieter Dhondt, Finsko), popisy sporů mezi městy a univerzitami při zakládání a rozvoji kampusů a učebních budov (Miroslav Novotný, Česká republika; Loic Vadelorge, Francie) a otázky právního zajištění památkové péče staveb sloužících univerzitám (Ruxandra-Iulia Stoica, Skotsko).

Přes na první pohled velkou různorodost témat se v živé diskusi vyjevilo několik trendů dalšího bádání. V prvé řadě se ukázal nesporný přínos mezioborového studia při využití metodologických přístupů historické antropologie, sociálních a urbánních dějin či dějin umění. Dále se projevil příklon ke studiu nových intelektuálních dějin založených na

rozboru transferu informací a verbální i symbolické komunikace. Stranou nezůstalo ani patrné propojování intelektuálních dějin s novými politickými dějinami v otázkách distribuce moci v rámci vztahu město – univerzita, či teorií sociálních sítí v případech akademické peregrinace a budování osobních vazeb mezi členy univerzit a městských obcí. V neposlední řadě byl patrný odklon od dřívějšího jednostranného studia konfliktního potenciálu ve vztahu město vs. univerzita ve prospěch hlubších analýz, které se zabývají ekonomickou, právní a společenskou kooperací a vzájemnou prospěšností těchto dvou institucí.

Josef Kadeřábek

doi: 10.14712/23365730.2018.14

Zpráva o pracovním pobytu ve Výzkumném ústavu pro východní Evropu při Univerzitě v Brémách (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen), 20. 2. – 3. 3. 2017

Podnětem k uskutečnění pobytu ve Výzkumném ústavu pro východní Evropu při Univerzitě v Brémách bylo setkání s paní Mgr. Karinou Garszteckou z Výzkumného ústavu pro východní Evropu při Univerzitě v Brémách, která navštívila Archiv Univerzity Karlovy v rámci své studijní cesty na konci srpna 2016.

První myšlenka na založení výzkumného ústavu v Brémách je přímo spjata se vznikem Charty 77. Ještě v tom samém roce navrhl bývalý ředitel Československé televize a poslanec italských socialistů v Evropském parlamentu Jiří Pelikán v rozhovoru s bývalým německým kancléřem Willy Brandtem založení vědeckého ústavu, který by shromažďoval a vyhodnocoval dokumenty občanských hnutí. Willy Brandt poté s touto myšlenkou obeznámil zemské ministerské předsedy a ti ji delegovali dále. Právě tehdejší starosta Brém Hans Koschnick byl toho názoru, že by pracoviště, které se angažuje ve prospěch lidských práv a svobodného projevu, bylo vhodné přičlenit k nově založené Brémské univerzitě. Cesta k takovému úkolu nebyla ovšem jednoduchá, neboť v roce 1980 došlo k zhoršení mezinárodních vztahů (např. válka v Afghánistánu). Objevily se také obavy, že založení takového ústavu by mohlo narušit snahy o bezpečnost a uvolnění mezi Západem a zeměmi sovětského bloku. Projekt však na naléhání několika významných německých intelektuálů pokračoval dál, a tak Výzkumný ústav pro východní Evropu 3. května 1982 oficiálně zahájil svou činnost. Jeho vedení se ujal vedoucí katedry pro soudobé dějiny a východoevropskou politiku prof. Dr. Wolfgang Eichwede.¹ Od roku 2008 do současnosti je ředitelkou ústavu profesorka východoevropských dějin Susanne Schattenberg.

Od svého založení dodnes shromažďuje ústav jedinečné prameny k soudobým a kulturním dějinám východní Evropy od roku 1953 do současnosti.² Jeho jádro tvoří specifické, avšak členité spektrum materiálů, které mu v souhrnu propůjčují svěbytný profil: 1. dokumenty samizdatu od padesátých let do konce 80. let; 2. neformální tiskoviny a dokumenty

¹ Wolfgang EICHWEDE (Hg.), *Das Archiv der Forschungsstelle Osteuropa. Bestände im Überblick: UdSSR/Russland, Polen, Tschechoslowakei, Ungarn und DDR*, Stuttgart 2009, s. 15.

² *Die Forschungsstelle* (online). Dostupné na <http://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/de/20110606110855/Die_Forschungsstelle.html> (12. 5. 2017).

dokládající porevoluční transformaci; 3. pozůstalosti, zejména z Ruska, Sovětského svazu a ruské emigrace, které zahrnují celé 20. století.³

Činnost ústavu zasahuje do čtyř oblastí – výzkum,⁴ archiv⁵ a knihovna,⁶ analýzy aktuálního dění v konkrétních východoevropských státech⁷ a výstavní činnost.⁸

Paní Mgr. Garsztecká má v domovském pracovišti na starosti oblast archivu – dokumenty oddělení středovýchodní Evropy a knihovnu polského a českého samizdatu, kde jsou samozřejmě zastoupeny také materiály československé provenience. Tematicky je lze rozdělit do následujících oblastí: Charta 77, náboženská, ekologická a mírová hnutí, další neformální hnutí a skupiny, periodika, audiovizuální média, literatura, výtvarné umění, undergroundová hnutí, Jazzová sekce a věda.⁹

Knihovna českého samizdatu představuje jednu z největších sbírek samizdatových publikací. Obsahuje zhruba 1000 monografií a sborníků a 120 periodik a stovky takzvaných drobných tisků. Zahrnuje např. 386 svazků edice Petlice. Dále můžeme v tomto oddělení nalézt umělecké předměty, plakáty, fotografie, zvukové pásky a videosestřihy. Z archivních pramenů jmenujme pozůstalost fotografa Ivana Kyncla (1953–2004), jejíž jádro tvoří zejména fotografie a negativy, pozůstalost básníka, esejisty a výtvarníka Karla Trinkewitze (1931–2014), novináře a politika Jiřího Pelikána (1923–1999) nebo básníka a diplomata Jiřího Gruši (1938–2011). Za zmínku stojí také dokumenty Jazzové sekce (rozbor fondu viz níže), které byly představeny na konci roku 2016 a začátkem roku 2017 na putovní výstavě „Složitě hledání rovnováhy – Jazzová sekce, moderní umění a hudba v Československu“, která se konala v Praze, Brémách a Bratislavě.¹⁰ V oddělení středovýchodní Evropy jsou uloženy také dokumenty maďarského a hlavně polského samizdatu. Vedle písemností z fondů odborového svazu Solidarity zde nalézáme např. edice nakladatelství Most nebo samizdatové poštovní známky.

V druhém oddělení archivu, zahrnujícím oblast Ruska a bývalého SSSR, je vedle samizdatových publikací a jiných dokumentů uloženo okolo 600 osobních archivů, mezi nimiž se nacházejí fondy spisovatelů Lva Kopeleva (1912–1997), Jurije Trifonova (1925–1981) či filozofa Borise Groyse (nar. 1947). K pozoruhodným archiváliím tu bezesporu patří samizdatová verze novely Alexandra Solženicyna *Jeden den v životě Ivana Denisoviče*, která byla sice po schválení ÚV KSSS uveřejněna v roce 1962 v časopise *Novyj Mir*, ale po nějaké době byla opět zakázána a vydána jako samizdat. Badatel se v archivu může seznámit také s některými méně známými dobovými souvislostmi a informacemi, jako je význam

³ W. EICHWEDE (Hg.), *Das Archiv der Forschungsstelle Osteuropa*, s. 18.

⁴ Výzkumná činnost se člení na dvě pracovní oblasti, které jsou dále děleny podle jednotlivých států: historii a kulturu, politiku a hospodářství. Stěžejními zeměmi, kterými se výzkumný ústav zabývá, jsou země bývalého Sovětského svazu respektive Rusko, Ukrajina, střední Asie a země středoevropské, především Polsko a Česko.

⁵ Badatelsky přístupné dokumenty se nacházejí v online katalogu. Dostupný na <[http://134.102.235.4:9090/aDISWeb/app?service=direct/0/Home/\\$DirectLink\\$1&sp=S134.102.235.4%3A420](http://134.102.235.4:9090/aDISWeb/app?service=direct/0/Home/$DirectLink$1&sp=S134.102.235.4%3A420)> (12. 5. 2017).

⁶ Katalog dostupný na <<http://vzlbs2.gbv.de/DB=71/LNG=DU/>> (12. 5. 2017).

⁷ Dostupné na <<http://www.laender-analysen.de/>> (12. 5. 2017). Tyto analýzy umožňují online formou pravidelně a kompetentně hodnotit aktuální politické, vědecké, sociální a kulturní události či změny ve východní Evropě a SNS. Znalosti, získávané prostřednictvím vědeckého výzkumu a týkající se politiky a ekonomie, se touto cestou zpřístupňují zájemcům v médiích a širší veřejnosti. Autory jsou mezinárodně činní vědci a odborníci z příslušných oborů.

⁸ Jedná se o větší či menší výstavy z fondů ústavu nebo o zápůjčky dalším institucím.

⁹ W. EICHWEDE (Hg.), *Das Archiv der Forschungsstelle Osteuropa*, s. 118.

¹⁰ Dvojazyčný katalog k výstavě: Martina WINKLER – Rüdiger RITTER, *Ein schmaler Grat – die Jazz-Sektion, zeitgenössische Kunst und Musik in der Tschechoslowakei*, Bremen 2016.

pojmu „kassiba“ (pašované mini lístečky popisující poměry ve vězení) nebo „magnitzdat“ (LP desky zakázaných ruských písničkářů „vražené“ na rentgenových snímcích).

Archivní fondy jsou uloženy v klimatizovaném depozitáři s posuvnými regály. Samotná budova výzkumného ústavu byla postavena v roce 1997 a má tři patra. V dolním patře sídlí správa budov a zařízení, výzkumný ústav pak ve druhém (kde se kromě depozitářů nacházejí kanceláře a pořádací místnosti) a třetím patře (kde je umístěna odborná knihovna, badatelna a kanceláře externích pracovníků a sekretariátu). Kromě dvou výše zmíněných pracovníků zajišťují činnost ústavu další vědeckí pracovníci a pomocné vědecké síly z řad studentů. V budově se nalézá také kancelář prof. Martiny Winkler, která se zabývá kulturními dějinami východní Evropy se zaměřením na Československo. Její disertace o Karlu Kramářovi vyšla v nakladatelství Argo v roce 2011.

Nedaleký univerzitní archiv v Brémách¹¹ pod vedením paní Sigrid Dauks uchovává a zpřístupňuje archiválie pocházející z činnosti Brémské univerzity, jež vznikla v roce 1971 jako tzv. reformní univerzita. Jejím cílem bylo pokusit se propojit různé vědní disciplíny, např. humanitní obory, se sociálními vědami. Univerzita byla sice plánována s klasickými obory jako právo, medicína a přírodní vědy, avšak s interdisciplinární dimenzí (tzv. projektové studium). Běžný název „fakulta“ byl z těchto důvodů nahrazen názvem „vědní oblast“ (Fachbereich). V současnosti existuje dvanáct „vědních oblastí“, na kterých studuje kolem 20 000 studentů. Je zajímavé, že k založení lékařské fakulty nakonec vůbec nedošlo. Univerzita je rovněž několika svými pracovišti zapojena do iniciativy „Excellence“ (program státní podpory poskytované vybraným univerzitním pracovištím s nejlepšími výsledky ve vědě a výzkumu). Vyjádřením interdisciplinárního propojení je také rozsáhlý univerzitní kampus, kde se nacházejí i mimouniverzitní instituce, jež však s univerzitou úzce spolupracují, např. Max-Planck-Institut v oblasti mořské mikrobiologie nebo Fraunhofer-Institut v oblasti materiálového inženýrství.

Archiv vznikl až v červnu roku 2000, do současné budovy z počátku 70. let 20. století se přestěhoval v roce 2010. Vzhledem k tomu, že se jedná o „mladou“ univerzitu, uchovává archiv zatím pouze 800 běžných metrů archiválií (bez depozit), které jsou většinou archivně zpracovány, k čemuž je využíván archivní program Faust. Na podzim 2017 dojde k online zpřístupnění databáze pro vyhledávání archiválií. Co se týká struktury archiválií, jádrem archivu jsou písemnosti vzešlé z činnosti rektora a materiály zahrnující vědu a výzkum, dále se zde nacházejí písemnosti akademického senátu, kateder, institutů, osobní složky zaměstnanců a další dokumenty.¹² Personální spisy studentů nejsou zatím do archivu předávány, neboť mají dlouhé skartační lhůty (40 let). Z hlediska zkušeností z pražského univerzitního archivu je zajímavé srovnání způsobu, jakým je v Brémách nakládáno s kvalifikačními pracemi. Skartační řízení probíhá každé dva roky. Do archivu jsou však předávány pouze vzorky bakalářských prací a těch, které dokumentují dějiny regionu. Diplomové práce jsou předávány všechny. Kvalifikační práce jsou zpřístupňovány po obhajobě a se souhlasem autora, a to v tištěné podobě.

Aby byl přehled fondů úplný, je nutno zmínit také významnou část archivu, a to depozita písemností Nadace pro sociální dějiny (*Archiv der Stiftung für Sozialgeschichte*), které byly do univerzitního archivu předány v roce 2014. Jedná se o sbírky pramenů a materiálů

¹¹ Universitätsarchiv (online). Dostupné na <<http://www.uni-bremen.de/archiv.html>> (12. 5. 2017).

¹² Bestände (online). Dostupné na <<http://www.uni-bremen.de/archiv/bestaende.html>> (12. 5. 2017).

o rozsahu 450 běžných metrů, které vznikly v souvislosti s badatelskými a edičními projekty Nadace, obzvláště k tématům světové hospodářské krize, období nacismu a studené války.¹³

Pominout nelze ani pozoruhodnou sbírku plakátů. O soubor zhruba 1800 kusů plakátů od roku 1971 do současnosti, který je důležitým pramenem k sociálnímu hnutí studentstva, se stará pan Thomas Lietz. Digitalizováno je zatím 1300 plakátů. Po vyřešení problému s autorskými právy (některé plakáty vyrobily studentské skupiny či jednotlivci, jejichž autorství se těžko dohledává), budou zveřejněny on-line.

Během čtrnáctidenního studijního pobytu ve Výzkumném ústavu pro východní Evropu jsem se věnoval pořádání fondu Jazzové sekce Svazu hudebníků.

Jazzová sekce vznikla v roce 1971 jako zájmové kulturní sdružení působící především na poli propagace jazzové hudby (pořádání koncertů), vydávala také informační materiály pro své členy (např. bulletin Jazz), postupně začala propagovat i jiné hudební směry (zejména rock) a v rámci edice Jazz-Petit vydávat další texty (např. román B. Hrabala *Obsluhoval jsem anglického krále*), které již nekolovaly pouze mezi členy. Komunistický režim se pokoušel této činnosti zamezit různými zákazy. Ty však nebyly akceptovány a Jazzová sekce byla roku 1984 rozpuštěna. Vedení Jazzové sekce tento zákaz nerespektovalo a v nakladatelské činnosti pokračovalo dál. Vše skončilo soudem v roce 1987, kdy vedoucí činitelé Jazzové sekce (Karel Srp, Vladimír Kouřil, Čestmír Huňát, Tomáš Krivánek a Joska Skalník) dostali několikaměsíční, případně podmíněné tresty za nedovolené podnikání. Činnost Jazzové sekce pokračuje v rámci sdružení Artforum a Unijazz dodnes.

Fond samotný obsahuje stanovy, zprávy o činnosti, zápisy ze schůzí, hospodářské záležitosti, korespondenci, publikace a časopisy z vlastní nakladatelské činnosti, dokumenty ze soudního řízení v letech 1986–1987, fotografie a materiály cizích osob (katalogy k výstavám různých umělců). Fond byl do výzkumného centra předán Karlem Srpem v letech 2002 a 2004, protože podle jeho slov o něj nebyl ze strany českých institucí zájem.¹⁴ V této souvislosti je nutno ovšem zmínit, že další část archivu Jazzové sekce se nachází v Národním archivu v Praze.¹⁵ I když byl fond již dříve částečně uspořádán, nebylo možné pořádání z důvodu kratší časové dotace, než bylo původně plánováno (čtyři týdny), dokončit v úplnosti. Nezbývá než doufat, že v dohledné době se zpracování a zpřístupnění fondu podaří dovést ke zdárnému konci, neboť se jedná o důležitý pramen pro dějiny alternativních spolků v normalizačním Československu.

Michal Továrek

doi: 10.14712/23365730.2018.15

¹³ Archiv der Stiftung für Sozialgeschichte (online). Dostupné na <<http://www.uni-bremen.de/archiv/archiv-der-stiftung-fuer-sozialgeschichte.html>> (12. 5. 2017).

¹⁴ Viz deník Právo, 2. 5. 2002.

¹⁵ Národní archiv, Jazzová sekce (1968–1998). Fond vznikl sbírkovou činností Karla Mašity, který byl v 90. letech 20. století právním zmocněncem nástupnické organizace Jazzové sekce – Artfóra.

Recenze a zprávy

Petr Kroupa (ed.), Universitas Ferdinandea
Praha 2016, 29 s., ISBN 978-80-7050-673-8

Vydání Matyášova privilegia, jímž získala jezuitská akademie (*Academia Ferdinandea*) u koleje sv. Klimenta v Praze v roce 1616 plná práva obecného učení, patří k méně probádaným mezníkům dějin pražské univerzity. Vysvětlení, proč tomu tak je, se samo nabízí: historiky upoutávají události, které se sběhly o necelé dva roky později a zapsaly se do evropských dějin. Udělení privilegia jezuitské univerzitě se v jejich stínu ztrácí tím více, že samostatná *Academia Ferdinandea* neměla dlouhého trvání. Po bitvě na Bílé hoře svěřil Ferdinand II. jezuitům i pražskou univerzitu založenou Karlem IV. Toto rozhodnutí se stalo začátkem rozepří na vítězné katolické straně, protože jezuité měli na další fungování obou škol podstatně jiný názor než kancléř Karlova založení, jímž byl z titulu své funkce pražský arcibiskup, tehdy Arnošt Vojtěch kardinál Harrach. Spory trvající více než třicet let ukončilo až spojení obou univerzit jako rovnocenných škol v roce 1654 s názvem Univerzita Karlo-Ferdinandova.

Připomenutí tohoto zapomínaného výročí je tedy záslužný skutek. Na podzim 2016 se ho chopila Národní knihovna v Praze jako dědička podstatné části barokního areálu někdejší jezuitské koleje. Patrně s vědomím poměrně malé rezonance samotného privilegia jej spojila s jinou oslavou – třístým jubileem narození jezuitského matematika Josefa Steplinga. Konference uspořádaná k této příležitosti ve dnech 9.–10. listopadu měla dosti široké zadání (Klementinum a jezuitská věda), kromě chystaného sborníku se však vedení Národní knihovny rozhodlo realizovat i publikaci vztahující se pouze k Matyášovu privilegii.

Výsledkem je fotografické faksimilové vydání listiny uložené nyní v Národním archivu v Praze ve fondu Jesuitika s českým překladem textu a třemi poměrně krátkými doprovodnými příspěvky. Vzhledem k originálu listiny psanému dobře čitelnou humanistickou kurzivou editor upustil od edice latinského textu, čtenář má navíc k dispozici české znění. Větší pečlivost by si byla zasloužila příprava skenů a celková grafická úprava publikace vůbec. Některé reprodukce jsou místy poněkud neostré, což lze prominout u ilustrativního snímku, nikoli u reprezentativního faksimilového vydání. I když jsou pochopitelné limity snímání originálu, měl by grafik např. připsesk na poslední straně listiny vyrovnat: v pořádku je pouze levá část, pravá je rozostřená a pravý okraj mizí do hřbetu vazby privilegia. Nepříznivý dojem ještě zvyšuje použitý matný papír. Nejhuře z tohoto zpracování vyšla fotografie na deskách publikace, zachycující část purpurové sametové vazby a panovnickou pečeť. Použitý sken neunesl takto exponované grafické použití, purpurový samet působí jako tmavě hnědý pruh, sama pečeť je neostrá, v pozadí zůstaly stíny.

Dojem nedůslednosti editora, který byl patrně také zadavatelem doprovodných komentářů, vzbuzují i publikované příspěvky. Je v pořádku, že se jedná o popularizační texty – k samotné edici i k příležitosti, u níž byla vydána, se toto pojetí hodí. Nepřiliší rozsáhlý pramenný materiál k životu svatoklimentské koleje kolem roku 1616 (v Národní knihovně, ve Strahovské knihovně, v Národním archivu a v Österreichische Nationalbibliothek ve

Vídni, případně v centrálním jezuitském řádovém archivu v Římě) neumožňuje příliš rozmáchlá pojednání. Není zvykem recenzovat tento druh příspěvků (publikace neobsahuje ani seznam literatury), ale jejich obsah si zaslouží několik připomínek. Jediným textem, který je skutečně k věci a srozumitelně vysvětluje, oč při udělení privilegia vlastně šlo, je příspěvek Ivany Čornejové. Následující komentář editora Petra Kroupy nazvaný „Jezuitská kolej u sv. Klimenta v Praze v 16. století“ je značně matoucí kvůli směšování tradovaných a historicky doložených údajů, jako např. závěr o účasti Edmunda Kampiána (Campiona) na založení pražské mariánské kongregace (Kroupa používá termín „mariánská družina“, což je rovněž poněkud zavádějící).¹ Závěrečný příspěvek Petry Oulíkové o představených a význačných členech klementinské koleje v první polovině 17. století je sice erudovaný a přiměřený účelu, ale svým zaměřením poněkud odbíhá od tématu. Autorka začíná až věhlasnými jezuitu po založení české provincie, tedy sedm let po vydání privilegia a za zcela jiných společenských a politických okolností.

Přes všechny tyto vady zůstává edice Matyášova privilegia vítaným počinem. Nehraje si na vědeckou publikaci, již není, a splňuje funkci reprezentativní a v rámci možností důstojné připomínky opomíjeného výročí. Kdyby byly texty přeloženy do angličtiny, byť ve zkrácené a výběrové formě (alespoň příspěvek Ivany Čornejové), získala by Národní knihovna dárek, který by pro středoevropské partnery měl nejen symbolickou, ale i historicko-informační hodnotu. Na závěr si neodpustím podotknout, že instituce, která metodicky odpovídá za katalogizaci v knihovnách České republiky, připravila katalogizátorům těžký oříšek. Publikace totiž nemá titulní list, titul i nakladatelské údaje jsou uvedeny až v tiráži.

Hedvika Kuchařová

doi: 10.14712/23365730.2018.16

Martina Bečvářová, Matematika na Německé univerzitě v Praze v letech 1882–1945

Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum, Praha 2016, 404 s., 36 s. fotografických příloh, ISBN 978-80-246-3182-0, ISBN (pdf) 978-80-246-3195-0

V roce 1979 uplynulo sto let od narození Alberta Einsteina. V onom jubilejním roce se tehdejší profesor teoretické fyziky na Univerzitě Karlově Miroslav Brdička zamyslel nad důvody, které Einsteina vedly k přijetí profesury v Praze v roce 1911. Rozhodně to nebyla jen touha přednášet a poznávat bohatý kulturní život Prahy. Vědce usilujícího zformulovat

¹ Česká verze wikipedie uvádí u hesla Edmund Kampián na svých stránkách: „Při pražské jezuitské koleji také založil [E. Kampián, doplnila H. K.] první českou Mariánskou družinu ...“, viz <https://cs.wikipedia.org/wiki/Edmund_Kampi%C3%A1n> (20. dubna 2017). Podle odkazů na literaturu byl údaj patrně převzat z beletristicky pojatého stručného Kampiánova životopisu, který vydal František ŮREDNÍČEK, *Edmund Kampián SJ (1540–1581). Anglický jezuita a mučedník*, Olomouc 2011, kde se na s. 13 píše: „Roku 1575 založil [E. K.] Mariánskou družinu, jež byla rovněž studentským společenstvím s bohatým programem.“ Založením mariánské kongregace se zabýval Karel BERÁNEK, *Pamětní kniha kongregace P. Marie v koleji sv. Klimenta (1574–1621)*, in: Zdeňka Hledíková (ed.), *Traditio & cultus. Miscellanea historica Bohemica* Miloslao Vlk archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata, Praha 1993, s. 129–139. Nelze ho podezírat z přehlédnutí nebo opomenutí, ale matrika žádný údaj o Kampiánově účasti neobsahuje. Do jaké míry se jedná o zbožnou tradici a do jaké míry o zakořeněný omyl, autorka této zprávy nezjišťovala.

obecnou teorii relativity patrně motivovaly i zájmy ryze odborné. Profesor Brdička vyslovil následující hypotézu: „*Aby mohl řešit složité fyzikálně geometrické stránky budované teorie, potřeboval mít zřejmě jistotu o řadě moderních aspektů čtyř- a vícerozměrných geometrií. V Evropě přicházeli v úvahu dva geometři, T. Levi-Civita v Itálii a G. Pick v Praze. Jak z jazykových důvodů, tak i celkovým životním prostředím se Einsteinovi zřejmě více zamlouvala Praha.*“

Georg Alexander Pick (1859–1942) je jedním z protagonistů knihy Martiny Bečvářové. Její téma je z jedné strany časově ohraničeno rokem 1882, kdy se po rozdělení dosud dvoj-jazyčné pražské almae matris konstituovala vedle české univerzity i Německá univerzita Karlo-Ferdinandova. Druhým časovým mezníkem je rok 1945, kdy po porážce nacismu přestala Německá univerzita v Praze fakticky existovat. Legislativně byl tento stav utvrzen dekretem prezidenta republiky z října 1945, jímž byly zrušeny všechny německé vysoké školy v Československu.

Třiašedesátiletou historii německé univerzity rozdělila autorka do tří období. První pokrývá léta 1882 až 1920. Matematika stejně jako fyzika a přírodovědné disciplíny se až do roku 1920 vyučovaly na filozofických fakultách. Kandidátům, kteří splnili požadované podmínky, byly i v těchto oborech udělovány doktoráty filozofie. Německá univerzita vstoupila do samostatné existence lépe prostorově i materiálně vybavena než univerzita česká, to však neznamená, že její rozvoj probíhal hladce. Obor matematika zakoušel v tomto období permanentní nedostatek kvalifikovaných pedagogů – vedle jedné řádné profesury byla zřízena jedna profesura mimořádná, působili tu také soukromí docenti a asistenti profesorů, ale na tak stěžejní disciplínu to bylo málo. Matematika se vyučovala též na pražské jazykově rozdělené technice, takže někteří pedagogové začínali na technice a později získali jmenování na univerzitě, případně působili na obou vysokých školách současně.

Zmíněný Georg Alexander Pick začínal na německé filozofické fakultě v roce 1883 jako docent, od října 1892 byl jmenován řádným profesorem matematiky. Těžiště jeho práce spočívalo hlavně v matematické analýze a geometrii. „*Spřátelil se s G. Pickem,*“ píše profesor Brdička ve vzpomínané stati o Einsteinovi, „*který byl nejen výborným geometrem ochotným pomoci při nejasnostech absolutního diferenciálního počtu a při jeho aplikacích na geometrizaci fyziky, resp. v položení základů obecné relativity, ale i nevšedním komorním hudebníkem, jenž zprostředkoval Einsteinovi místo ve smyčcovém kvartetu.*“

Zatímco Pick přednášel na německé univerzitě až do svého penzionování v roce 1929, někteří jeho kolegové tudy pouze „proletěli“. Wilhelm Blaschke (1885–1962), světově uznávaný matematik, držel v letech 1913–1915 mimořádnou profesuru na německé technice v Praze, v témž časovém úseku mu byla ve zkráceném habilitačním řízení udělena venia legendi na univerzitě. Kromě výběrových přednášek z algebry, diferenciálního a integrálního počtu a diferenciálních rovnic, které vypisoval z vlastního zájmu, byl pověřen povinnou přednáškou z deskriptivní geometrie. Výuka tohoto předmětu se až do pádu monarchie potýkala s potížemi, protože vídeňské ministerstvo kultu a vyučování nebylo ochotno pro něj zřídit samostatnou stolicí.

Z německé techniky přešel v roce 1912 na univerzitu v hodnosti řádného profesora matematiky Gerhard Hermann Waldemar Kowalewski (1876–1950), další výrazná osobnost evropské a světové matematiky. Působil tu pouze do svého odchodu na techniku v Drážďanech v roce 1920, ale roku 1939 se na vlastní žádost na Německou univerzitu v Praze vrátil a přednášel tu až do jejího neslavného konce.

Rok 1920 znamenal počátek nové etapy nejen v akademické dráze profesora Kowalewského, ale také v dějinách Německé univerzity v Praze, která na rozdíl od svého českého protějšku pozbyla ze svého názvu nejen habsburského Ferdinanda, ale proti své vůli i lucemburského Karla. Nařízením československé vlády z 24. června 1920 byly na obou pražských univerzitách ustaveny přírodovědecké fakulty, dávny to sen matematiků, fyziků a přírodovědců. Nastává vrcholná éra matematických oborů na německé univerzitě – vedle dvou řádných profesur je výuka zajištěna dvěma profesurami mimořádnými. Hlubší vhled do směrů moderní matematiky nabízejí přednášky soukromých docentů, například Arthura Winternitze (1893–1961), narozeného v Oxfordu, kde jeho otec, indolog a etnolog Moritz Winternitz tehdy působil; otec i syn se později sešli v roli pedagogů na Německé univerzitě v Praze, ale na rozdílných fakultách. Také Winternitzova rodina znala Alberta Einsteina, který během pražského pobytu navštěvoval jejich domácnost. Z předchozích řádků je patrné, že prvorepublikové vlády na menšinové univerzitě finančně nešetřily.

Vynikajícím nástupcem Gerharda Kowalewského se stal Ludwig Berwald (1883–1942), jehož otec Max Berwald vlastnil v Praze u Prašné brány Andréovo knihkupectví. Stejně jako Georg Pick a většina meziválečných německých matematiků byl i Berwald židovského původu. V demokratickém státě se na rasový původ nehledělo, ministerstvo školství a národní osvěty poskytovalo tomuto odborníkovi na diferenciální geometrii stipendia na studijní cesty do zahraničí. Příznivé klima se mělo úplně rozplynout za druhé republiky a zejména po okupaci Čech a Moravy nacistickým Německem v březnu 1939. Tímto rokem proto autorka druhé období pražské německé matematiky uzavírá.

K významným osobnostem německé přírodovědecké fakulty druhého údobí náležel Karl Löwner (1893–1968), jemuž autorka spolu s kolegou Ivanem Netukou věnovala anglicky psanou monografii *Karl Löwner and his Student Lipman Bers. Pre-War Prague Mathematicians* (Zürich 2015). Stal se světově uznávaným matematikem, vynikl zejména teorií o maticových funkcích, jež nalezla uplatnění především v elektroinženýrství, kvantové fyzice a statistice. V polovině třicátých let zahájil akademickou dráhu soukromou docenturou Heinrich Löwig; pro svůj míšenecký původ dosáhl profesury až později v australském a kanadském exilu. Také jemu věnovala autorka monografii pod názvem *Zapomenutý matematik Henry Lowig (1904–1995)* (Praha 2012; kniha vyšla i v anglické verzi). Upozorňuji na tyto knihy proto, že byly důležitými mezníky na přibližně dvacetileté badatelské cestě k syntetické práci o matematice na pražské německé univerzitě.

Roku 1927 byla na německé přírodovědecké fakultě zřízena stolice přírodní filozofie, zahrnující výuku logiky, noetiky a filozofie exaktních věd. Mimořádnou profesuru na ní v roce 1930 získal významný logik a filozof matematiky a přírodních věd Rudolf Carnap (1891–1970), který patřil k tzv. Vídeňskému kruhu, neformální diskusní skupině, pěstující logický pozitivismus. Jeho přednášky byly velmi oblíbené. V letním semestru 1935 odjel na studijní pobyt do USA, několikrát si ho se souhlasem československých úřadů prodloužil, až nakonec v Americe zůstal. Unikl tak nacistickým rasovým zákonům. Jakousi obdobou stolice, na níž působil, byl na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy seminář pro metodologii a dějiny věd přírodních a exaktních, zřízený již v roce 1922. Řídil ho filozof a stoupenec Masarykova realismu Emanuel Rádl, logiku tu přednášel Karel Vorovka.

Třetí období dějin Německé univerzity v Praze bylo nejkratší – trvalo od roku 1939, kdy byla tato vysoká škola vyňata z pravomoci protektorátní vlády a podřízena přímo říšským úřadům v Berlíně, až do května 1945, a pokrylo tak celou dobu Protektorátu. Personální

čistka na matematických oborech byla zničující – všichni židé a židovští mišenci byli zbaveni svých míst a funkcí. Georg Alexander Pick, který trávil léta penze ve Vídni a pravidelně si dopisoval s Einsteinem, se po anšlusu Rakouska v březnu 1938 vrátil do Prahy. Záhy pochopil, že vlezl do pasti, ale pro pokročilý věk se již neodhodlal k exilu do USA. Zahynul v Terezíně v červenci 1942. O pouhé tři měsíce dříve přišel v lodžském ghettu o život Ludwig Berwald, který se díky svému věhlasu a mladšímu věku zachránit mohl – místo včasného odchodu do exilu však odevzdaně spoléhal na to, že nacisté zcela neodvrhnou smysl pro právo a vyměří mu penzi. Jiní jeho kolegové se exilem zachránili, někteří, například Karl Löwner s rodinou, za velmi dramatických okolností. Vypuzené pedagogy se nedařilo trvale nahradit kvalitními „árijci“, personální fluktuace se stala trvalým jevem matematických oborů. Ale ani na krajany bez židovských kořenů se nacisté nemohli stoprocentně spolehnout. Ernst Max Mohr (1910–1989) byl v roce 1944 za poslech zahraničního rozhlasu a ostouzení „führera“ odsouzen k trestu smrti; vykonání rozsudku bylo na zásah několika přímluvců odloženo. Pouze díky porážce Německa v květnu 1945 směl Mohr ještě po třicet let řídit Matematický institut techniky v Berlíně a bádat v oblasti aplikované matematiky, algebry a teorie diferenciálních rovnic.

Jak už se v represivních režimech jakéhokoli zabarvení stává, mnozí pedagogové se přizpůsobili změněným poměrům, aby neohrozili sebe a své rodiny, jiní byli aktivními nacisty. I v současnosti, na počátku 21. století, je považován za jednoho z největších evropských logiků Gerhard Gentzen (1909–1945). Tento přecitlivělý, nadměrně ctižádostivý muž, sužovaný atakou duševní choroby, se horlivě hlásil do různých nacistických organizací, ale ani ideová odpůrci si netroufali ho jednoznačně odsoudit. Zemřel hladem v pražském vězení v srpnu 1945.

Za kapitoly mapující chronologický vývoj matematiky na německé univerzitě zařadila autorka kapitoly pramenného a dokumentárního charakteru: *Personální obsazení výuky matematiky, Přednášky v letech 1882 až 1920, Přednášky v letech 1920 až 1939, Přednášky v letech 1939 až 1945, Doktoráty, Habilitace, Zkoušky učitelské způsobilosti*. Laik si sotva dovede představit, kolik práce (občas ústící do ztracena) zabere shromažďování, studium a třídění takových údajů.

Jednu kapitolu věnovala autorka aktivitám německých matematiků mimo akademickou půdu. Vyžívali se především v matematických kroužcích [Mathematische Kränzchen in Prag je plurál, singulár by byl Mathematisches Kränzchen], v nichž se scházeli od roku 1913 do roku 1934; výklad doprovází soupis 365 přednášek, které byly v tomto období prosloveny, s autorčiným komentářem k jejich tematickým okruhům. Podávají svědectví o všestranné orientaci přednášejících i ve fyzikální problematice. Na jaře 1934 matematické kroužky (či „věnečky“, jak by zněl přesný překlad z němčiny, der Kranz je věnec) ukončily činnost a do roku 1937 je nahradila Deutsche physikalisch-mathematische Gesellschaft in Prag. Autorka doplnila seznam přednášek i pro toto období. Dlouhou tradici měl Deutscher naturwissenschaftlich-medizinischer Verein für Böhmen „Lotos“ in Prag, vznikl v roce 1848. Matematika v něm sice nebyla pravidelně pěstována, ale také ne zcela opomíjena. Časopis *Lotos* uveřejnil od roku 1920 do roku 1938 celkem 36 statí s matematickou či matematicko-fyzikální tematikou.

V české historiografii se občas opakuje názor, že obě pražské univerzity, s výjimkou čistě oficiálních příležitostí, vzájemně nekomunikovaly. Pro matematiky to rozhodně neplatí. Z německé strany usilovali o spolupráci zejména matematici Ludwig Berwald, Maximilian

Pinl a fyzik Philipp Frank, z české strany matematici Karel Rychlík, Miloslav Valouch starší a fyzik František Závíška. V letech 1934–1939 vstoupilo do Jednoty československých matematiků a fyziků dvacet pět německých vědců, čeští matematici a fyzikové byli vyzýváni, aby recipročně vstupovali do korporací německých. Češi a Němci se sešli také při vydávání edice *Spisy Bernarda Bolzana*. Lidi dobré vůle však rozdělil Protektorát. Příslušníci Jednoty československých matematiků a fyziků po válce jistě neradi vzpomínali na schůze, na nichž museli na nátlak shora vyškrtnout ze seznamu členů „nevhodné“ kolegy, zprvu emigranty, později i ostatní židy v Protektorátě včetně jejich zahraničních souvěrců.

Je dobrým zvykem Martiny Bečvářové, že každou svou knihu oživuje osobními vzpomínkami zúčastněných či pamětníků. Také v této syntetické publikaci prostřela stůl pěkného čtení. Kromě využití článku Miroslava Brdičky, z něhož byly i naše výše uvedené citace, se bavíme v úryvku ze vzpomínkové stati Maximiliana Pinla (1897–1978) nad „subtropickým klimatem“ v pracovně Ludwiga Berwalda. Soukromý docent Pinl patřil k těm „árijcům“, kteří se s nacistickou ideologií nikdy nezapletli, proto také od roku 1939 nesměl na německé univerzitě přednášet. Nacistům vadily i jeho dobré vztahy s Čechy, které projevil mimo jiné jako překladatel knihy význačného matematika Václava Hlavatého *Diferenciální geometrie křivek a ploch a tenzorový počet*. Po válce přednášel na univerzitách v Kolíně nad Rýnem a Münsteru, absolvoval též několik přednáškových a studijních pobytů v Pákistánu, USA a SSSR.

Politicky i lidsky rozporuplnou postavou byl naopak Gerhard Kowalewski, z jehož paměti jsou v knize citovány obsáhlé pasáže. Ve třicátých letech vystoupil ze své dosavadní apolitičnosti jako aktivní nacist, jistě spíše z obavy o existenci než z přesvědčení; vůči hitlerovským mocipánům byl zranitelný i pro svůj neurovaný rodinný život. Po válce byl pro svou pronacistickou činnost vyšetřován, ale díky intervencím židovských, francouzských a ruských vědců směl na podzim 1946 spořádaně odjet do americké okupační zóny; přednášel pak v Řezně a Mnichově.

Max Brod (1884–1968) byl vzděláním právník, volbou spisovatel a znalec moderní hudby, propagátor české kultury, zajímal se však také o fyziku; přednášky a praktika z tohoto oboru navštěvoval na univerzitě ještě dlouho po absolutoriu. Poznatky z univerzitních kurzů nezůstaly pouze v jeho hlavě, zúročil je zejména v románu *Tycho Brahes Weg zum Gott*. Z jeho autobiografie *Život plný bojů* vybrala autorka několik sugestivních portrétů německých univerzitních profesorů, k nimž patřil i vídeňský rodák Philipp Frank (1884–1966). Na Německé univerzitě v Praze působil nejprve jako docent, později profesor teoretické fyziky až do roku 1938, kdy odjel do USA. Do závěru vzpomínkové části knihy zařadila autorka úryvek z jeho biografie *Einstein. His Life and Times* v překladu Jiřího Bičáka. Frank se v něm zamýšlí nad národnostními poměry v Praze za Rakouska i za první republiky, nad vztahy mezi Čechy a Němci a pozicí židů vůči těmto dvěma národům. Albert Einstein se během svého pražského pobytu o tyto vztahy a napětí z nich vyplývající vůbec nezajímal, byl příliš ponořen do kosmických problémů. „*Tehdy si neuvědomoval,*“ uzavírá Philipp Frank, „*že později tyto potíže nabudou kosmických rozměrů.*“

Z předchozích řádků snad dostatečně vyplývá, že i čtenář, který se v matematice nevyzná, může knihu Martiny Bečvářové bez obav otevřít a začíst se do ní. Bude odměněn nejen poučeným výkladem o dějinách jedné již neexistující vysoké školy, ale i jejich zasažením do širokého kontextu vědeckého, kulturního, společenského, politického, právního.

O autorčině zvládnutí tématu svědčí nejen samotný text, ale i bohatý poznámkový aparát, doslova nabitý různými fakty a detaily. Kolegové historici se přesvědčí, že se přes veškeré dějinné peripetie a ztráty nakonec zachovalo dost pramenů a dokumentů k historii Německé univerzity v Praze. Recenzovaná syntetická práce se jistě stane solidním východiskem pro zpracování životopisů významných matematiků či monografií zaměřených na dílčí otázky matematiky.

Marie Štemberková

doi: 10.14712/23365730.2018.17

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2017

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus LVII. Fasc. 1

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1

www.karolinum.cz

Praha 2018

Obálku navrhly Jana Ratajová a Kateřina Řezáčová

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Sazba: DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISSN 0323-0562 (Print)

ISSN 2336-5730 (Online)

MK ČR E 18593

Adresa redakce: Ústav dějin UK a archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1

petr.svobodny@ruk.cuni.cz